

persum.

S. OERTRUYD'S KERCKE.

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Stadthoof

Arm-huyzen

Schali Molen

Cappel

Rijerije

C. de Dries

Fort.

2

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis

uitgegeven in opdracht van de

Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom

2

BERGEN OP ZOOM 1977

BESTUUR

BIJZONDERE BEGUNSTIGERS

A. A. J. M. Aerden
Algemene Bank Nederland
Ir. Th. Asselbergs
Bondsspaarbank
Bouwmaatschappij Bakx B.V.
Mr. G. P. F. Broekman
Th. B. Fikkers
Geerdink Aannemersbedrijf B.V. J. W. v. Giels
Herbers en Jenniskens, Juweliers
Grafisch Bedrijf Fa. J. Hertogs Houseman B.V.
E. H. van Kalmthout
Adriaan de Kok B.V.
Aannemersbedrijf Aug. Laane
Mr. P. P. Lap
Textielreiniging "de Lelie"
B.V. Meeùs - Henning B.V.
Moduul Makelaardij B.V. Rabobank
Mr. W. H. J. Ravens
Foto Serré B.V.
Stibaros Beton B.V.
A. de Klerk, dir. Vergouwen B.V., Juweliers
Zuider Glas en Verfhhandel
Zuid Nederlandse Spiritusfabriek B.V.

HERKOMST VAN DE AFBEELDINGEN

1, 2, 8, 9, 10, 11, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29,
32, 33, 34, 35, 36, 39, 42, 46, 47
foto gemeente-archief Bergen op Zoom (C.V.).

3, 4, 5, 6, 7,
Tekening C.V. naar ontwerp W.A. v. H.

12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21,
tekening J.W.

26, 27, foto J.W.

31. foto Teylers Stichting Haarlem.

37. foto Matter en Weich, Kaapstad.

38. foto les Lamain, Middelburg.

49. foto gemeentemuseum (L. W.)

41. foto Rijksprentenkabinet Amsterdam.

43, 44, 45. fotoverzameling Ste. Marie Huybergen.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Vidimus van het Groot-Privilege van Bergen op Zoom, 1365
2. Zegel ten zaken van de stad Bergen op Zoom, 1365
3. Kaart van de middeleeuwse parochies rondom Bergen op Zoom.
4. Kaart van gebieden met moernijverheid rondom Bergen op Zoom.
5. Kaart van de wegen rondom de stad Bergen op Zoom.
6. De stad Bergen op Zoom omstreeks 1350.
7. De stad Bergen op Zoom omstreeks 1400.
8. De stad Bergen op Zoom omstreeks 1560.
9. De binnenstad omstreeks 1935.
10. Oudst bekende stadszegel van Bergen op Zoom, 1276.
11. Gevangenpoort en omgeving ca. 1870.
12. Situatieschets van het huis Oostenrijk.
- 13-16. Reconstructies van de voorgevel van Oostenrijk.
17. Plattegrond van de eerste verdieping.
18. Doorsnede van het huis.
- 19-20. Man- en vrouwenkop.
21. Profieltekening van een sleutelstuk.
22. Beschilderd plafond.
23. Detail van het plafond.
- 24-25. Kraagstenen in de voorgevel.
26. De westelijke gevels tijdens de restauratie.
27. De westelijke gevels vóór de restauratie.
28. De westelijke gevels na de restauratie.
29. Kraagsteen in de voorgevel.
30. Plattegrond van Bergen op Zoom met plaats en waar lombarden woonden.
31. De Oude Lombard aan de Moeregrebstraat.
32. Tegenwoordige toestand van de Oude Lombard.
- 33-34. Zilveren sterling van hertog Jan II van Brabant.
- 35-36. Zilveren groot van hertog Jan III van Brabant.

37. Interieur van de Grote Kerk te Bergen op Zoom.
38. Kaart van de classis van Tholen en Bergen op Zoom.
39. Kaart van het dekenaat van Bergen op Zoom.
40. Monstrans aan de schuurkerk van Bergen op Zoom geschonken.
41. Portret van F.S. de Veije.
42. De Bospoort in 1867.
43. Houten beeld van Sint Willem.
44. Cartularium en register uit het kloosterarchief van Huybergen.
45. Zegel van het kapittel van de orde van St. Willem.
46. Akte betreffende de goederen van Cornelis Coppen Luten.
47. Zegel van prior en convent van het klooster van Huijbergen.

BESTUUR

Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter
Alb. van Rijckevorsel, secretaris
H.B. Ydo, penningmeester
leden:
E. van Bladel
Mej. C.M.J. Joosen
C.H.J. van Niftrik

REDACTIE

W.A. van Ham, secretaris, gemeente-archief Bergen op Zoom
leden:
Drs. W.C.M. Stuart M. Venselaar
C.C.J. van de Watering

MEDEWERKERS AAN DEZE BUNDEL

Donker, W.H.M. Drs. (1940), Roosendaal
van Ham , W.A. (1937), Bergen op Zoom
Ramondt, A. (1954), Bergen op Zoom
Stuart, W. C. M. Drs. (1943), Bergen op Zoom
Vanwesenbeeck, C. D. (1949), Bergen op Zoom
van de W alle, J. E. (Clemens) (1898), Huijbergen
Weyts, J.L.C. Ir. (1946), Bergen op Zoom
Zwitzer, H.L. (1929), Leiderdorp

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	10
Stadsrecht en stadswording te Bergen op Zoom	11
Ontwikkelingsstadia van de rechtskring in enkele Bergen op Zoomse teksten	15
De middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom	25
De omgeving van de stad	27
De stad rond 1400	34
Het cartularium van de Antwerpse kartuizers	36
De stad vóór 1397	37
Conclusies	51
Het huis Oostenrijck in de Lievevrouwestraat	57
Geschiedenis van het pand	57
Bouwkundige beschouwingen	64
De lombarden te Bergen op Zoom	86
Herkomst	86
Het octrooi	88
Het wisselen	93

Het verstrekken van kredieten	95
Handel	97
Plaats van vestiging	98
Wie waren de lombarden?	101
Bijlage I	105
Handel in onroerend goed door de lombarden	105
Bijlage II	110
De lombarden te bergen op zoom van 1384 - 1580	110
 De kerkelijke verhoudingen te Bergen op Zoom van de zestiende tot en met de achttiende eeuw	 112
Opkomst en vestiging van de hervorming	112
Van Couwendaale en Baselis	118
Kerkelijke situatie in de zeventiende eeuw	123
De rekatholisering van Bergen op Zoom	149
Aantekeningen	167
 Een schandaal in Bergen op Zoom in 1772	 169
 Het wilhelmietenklooster te Huybergen in de middeleeuwen	 198
Het monasterium Beatae Mariae [1278 – 1335]	198
Moeilijke jaren (1335 - 1360).	208
Berichten uit de schemering (latere middeleeuwen)	220
Waarin velen helaas misdoen ...	225
Naschrift	238
Aantekeningen	240

Voorwoord

Met genoegen bieden wij onze lezers deze tweede bundel "Studies uit Bergen op Zoom" aan.

Door de verwerving van enige bijdragen van respectabele lengte en van behoorlijk niveau is deze bundel aanzienlijk omvangrijker dan de vorige.

Wij zijn de medewerkers zeer dankbaar voor hetgeen zij ons ter publicatie afstonden. Ook danken wij de redactie, die inmiddels is uitgebreid met de heer C.v.d.Watering.

Eveneens zijn wij dank verschuldigd aan de heer W. van Bladel vanwege zijn activiteiten in de financiering van deze bundel alsmede aan het gemeentebestuur van Bergen op Zoom voor de geldelijke steun in de vorm van de jaarlijkse subsidie aan onze Kring.

Namens het bestuur, Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter

INLEIDING

De wordingsgeschiedenis van deze bundel verschilt sterk van die van de eerste. Doordat voldoende copy beschikbaar was, bestond er minder noodzaak tot improvisatie.

De bundel bevat bijdragen tot de stadsgeschiedenis van Bergen op Zoom die het tijdvak vanaf de middeleeuwen tot en met de achttiende eeuw betreffen. Een verrassing vormde de bijdrage van majoor H. Zwitzer te Leiderdorp, medewerker van de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Koninklijke Landmacht. Hierdoor kon een "petit histoire" uit het leven van alledag in de achttiende eeuwse garnizoenstad, een vaak verwaarloosd onderwerp, aan de lezers worden voorgelegd.

De geschiedschrijving van het Land van Bergen op Zoom is vertegenwoordigd door de bijdrage over het klooster van Huijbergen in de middeleeuwen. Deze heeft door de voorkeur van de auteur voor aanhalingen uit de middeleeuwse bronnen een geheel eigen karakter. Wij hopen dat de lezers deze persoonlijke wijze van geschiedschrijving op haar waarde zullen weten te schatten.

Ook bij het ontstaan van deze bundel vormde de medewerking van de gemeentelijke archiefdienst een essentiële voorwaarde voor het functioneren van de redactie. Wij spreken de verwachting uit, dat deze bundel zal voldoen aan de eisen van kwaliteit, die wij in de verantwoording van de eerste uitgave hebben geformuleerd.

De redactie

STADSRECHT EN STADSWORDING TE BERGEN OP ZOOM

EEN THEORETISCHE BENADERING

Door W.C.M. STUART

De vraag naar de datum van de stadswording van Bergen op Zoom is tot op heden nog niet beantwoord. Ook niet door de organisatoren van de zogenaamde "Markiezaatsfeesten" in 1938, waarmee men 650 jaar zelfstandigheid van Bergen op Zoom wilde vieren. Bij die gelegenheid refereerde men immers aan de tweedeling van het land van Breda, waartoe hertog Jan I van Brabant in 1287 had besloten ¹⁾ en waardoor de zelfstandige heerlijkheid Bergen op Zoom ontstond. De heerlijkheid omvatte een groot stuk van het huidige westelijk Noord-Brabant met de stad Bergen op Zoom als middelpunt. De *stad* Bergen op Zoom ja, want het is duidelijk dat de stadswording van Bergen op Zoom zich heeft afgespeeld vóór de deling van het land van Breda in 1287, hoewel er geen geschreven stadsrechten aanwijsbaar zijn. Dat wil zeggen dat er geen officieel document (oorkonde) bewaard is gebleven, waarin stadsrechten aan Bergen op Zoom werden toegekend. Men mag echter aannemen, dat de stad zulke rechten wel in bezit heeft gehad; en dat op grond van het argument, dat ze als gemeenschap kenmerken vertoonde, die op de aanwezigheid van zulke rechten duiden.

Karakteristiek voor het bezit van stadsrechten heten immers onder andere het voeren van een stadszegel, aanduiding van de burgers als

¹ F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, 1, Utrecht 1956, nr. 65

"oppidani" (poorters) en een eigen rechtspraak. Welnu, Bergen op Zoom voert aanwijsbaar vanaf 1260 een stadszegel, terwijl in datzelfde jaar haar burgers "oppidani" worden genoemd ²). Van een eigen rechtspraak is sedert 1269 sprake.

Zelfs blijkt uit een oorkonde van 1272 dat de schepenen van Steenberghe in Bergen op Zoom ter hoofdvaart gingen ³). In de wetenschap, dat in het testament van Godfried III van Breda uit 1246 ⁴) over de inwoners van Bergen op Zoom nog niet als over "oppidani" wordt gesproken, ligt de conclusie voor de hand, dat de stad formeel zijn stadsrechten ontvangen moet hebben tussen 1246 en 1272, en waarschijnlijk zelfs vóór 1260.

Maar stadswording houdt meer in dan alleen de formele verkrijging van stadsrecht. Stadswording betekent ook de historische ontwikkeling van een primitieve gemeenschap naar een rechtskring met hoog organisatieniveau in sociaal-economische zin. In de Nederlandse geschiedschrijving wordt echter met het woord "stadsrecht" meestal alleen maar geduid op de wording van een geconstitueerde gemeenschap, of ook wel op het document waarin die constitutie is neergelegd. Soms zelfs was zo'n gemeenschap niet eens gevormd alvorens het stadsrecht werd verleend. Vooral in Holland werd wel aan stadsontwikkeling gedaan, werden althans pogingen gedaan om stadsontwikkeling te bevorderen door verlening van stadsrechten.

² In een schenkingsoorkonde. Zie hiervoor: F.F.X. Cerutti, in: Geschiedenis van Breda, deel 1, de Middeleeuwen. Tilburg 1952, 52.

³ W. Bezemer: Oude rechten van Steenberghe. Den Haag, 1897, 7.

⁴ J. van Rompaey: "Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom" in: Verslagen en mededelingen van de vereniging tot uitgaaf van bronnen van het Oud-Vaderlands recht, deel 13, nr. 2 (1968). 199.

Waar zulks ook te beurt viel aan onvolgroeide gemeenschappen zal het niet verbazingwekkend zijn dat resultaat vaak is uitgebleven ⁵).

Wat betekende stadsrecht nu in de praktijk? Meestal werd aan de tot stad te verheffen gemeenschap het (gecodificeerde) recht van een al bestaande stad verleend. Anders gezegd werd stadsrecht verleend naar een bestaand model. Deze gang van zaken heeft het mogelijk gemaakt, dat in onze dagen stadsrechten naar teksten vergeleken worden en dat op basis van die vergelijking onderlinge beïnvloeding wordt aangetoond. In Nederland is op die exercitie zelfs een hele theorie gebouwd, namelijk die van de zogenaamde "stadsrechtaffiliatie". Deze theorie nu, berustend op vergelijkende studie van rechtscodificaties houdt naar de mening van schrijver dezes een groot gevaar in. Teksten behoeven immers niet noodzakelijkerwijs de geschreven neerslag te zijn van de ontwikkeling van een gemeenschap in rechtskundige zin. Geschreven regels kunnen ook geaccepteerd en dus overgenomen zijn als een gewaardeerde formulering van autonoom, lokaal gegroeid recht. Tekstvergelijking kan met andere woorden leiden tot miskenning van de autonome ontwikkeling van rechtskringen of gemeenschappen en hun inheemse recht. Met name de Zuid-Nederlandse steden worden door deze theorie teveel beschouwd als objecten van heerlijke autoriteit in het proces van stadswording en te weinig als actieve medespelers daarin. Plaatsen als Bergen op Zoom hebben door hun sterke economische ontwikkeling tevens een groei gekend van inheems recht. Een zich in sociale en economische zin ontwikkelende autonome rechtskring heeft

⁵ J.Ph. de Monté Verloren: Hoofdpijnen uit de rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling. Utrecht, 1967. 145-150.

immers een groeiende behoefte aan rechtsregels. Zo hebben de meeste Zuid-Nederlandse steden door hun groei en toenemende economische betekenis als het ware stadsrechten afgedwongen, zonder daarbij overigens in alle gevallen in het bezit gesteld te zijn van het formele document, waarin die rechten omschreven waren. Men zou kunnen zeggen dat in deze plaatsen rechtsvorming heeft plaats gevonden op constitutionele wijze. Daarbij is zeker sprake geweest van onderlinge beïnvloeding. Al was het alleen maar, tengevolge van het eensgezinde en solidaire optreden van de Brabantse steden tegen de groeiende macht van de hertogen in de 14e eeuw. Veel van de rechtsregels van de Brabantse steden kunnen dan ook worden teruggevoerd tot rechtsprincipes, zoals die gedurende de 14e eeuw in Brabantse landcharters waren neergelegd.

In het algemeen lijkt het daarom minder interessant het fenomeen stadswording te bestuderen aan de hand van de traditionele criteria, de uiterlijke kenmerken van een geconstitueerde gemeenschap, dan door onderzoek naar de mate van ontwikkeling van de rechtskring, omdat daaraan met meer recht conclusies kunnen worden verbonden aangaande de periodisering van een stadswordingsgeschiedenis.

Tweeërlei onderzoek is daarvoor noodzakelijk. In de eerste plaats vaststelling van de oudste plattegrond van de stad, inclusief de bijbehorende benamingen. Deze oude toponiemen hebben vaak een bepaalde betekenis en niet zelden duiden ze op een aspect van de samenlevingsvorm waarin de naamgeving tot stand kwam.

Toponiemen kunnen aanwijzingen bevatten voor de mate van ontwikkeling van de betreffende rechtskring. Het behoeft geen betoog, dat Van Ham's verhandeling over de Middeleeuwse stadsplattegrond

van Bergen op Zoom, elders in deze bundel, een belangrijke en boeiende aanzet voor dit onderzoek betekent.

In de tweede plaats is diepgaand bronnen-onderzoek nodig door rechtshistorici want vast staat inmiddels wel, dat Bergen op Zoom's geschiedenis in rechtshistorisch opzicht, hoewel niet uniek, opmerkelijk is, en dat de vele voorhanden zijnde bronnen navenant belangrijk zijn. Van Rompaey heeft eerder aangetoond, dat de waarneembare overeenkomsten tussen Bergen op Zooms en Antwerps recht, geen enkele reden vormen om aan te nemen, dat het eerste een imitatie van het laatste ze zijn, en dus géén autonoom gegroeid, inheems recht ⁶⁾.

ONTWIKKELINGSSTADIA VAN DE RECHTSKRING IN ENKELE BERGEN OP ZOOMSE TEKSTEN

De vroegst bekende en bewaard gebleven keuren van de stad, die van 1314 ⁷⁾ bevatten in hoofdzaak verordeningen van verschillenderlei juridische aard, met aankleve van de daarbij passende strafrechtelijke bepalingen. De aard van dit complex aan rechtsregels moet tot de conclusie leiden, dat die regels van toepassing waren op een georganiseerde samenleving. Dat er met andere woorden sprake was van een gemeenschap met een zeker ontwikkelingsniveau. Die vaststelling nu laat , veronderstelling toe, dat de keuren van 1314 wellicht niet de oudste proeve vormen van stedelijke wetgeving. Treffen we in de keuren van 1314 nog slechts één artikel (art. 21) aan van privaatrechtelijke aard, namelijk erfrechtelijk en het principe

⁶ Van Rompaey, 197-198

⁷ Afschrift in Gemeentearchief Bergen op Zoom: Stadsregister fol. 18-20vo.

bevattend, dat in Bergen op Zoom géén gemeenschap van goederen in het huwelijk gold, de latere aanvullingen van de keuren laten een duidelijke specialisatie zien in de stedelijke wetgeving. De keuren van 1349 ⁸⁾ zijn geheel van strafrechtelijke aard. Die van 1383 tonen echter een verschuiving in de aard van de aan stedelijke wetgeving onderhevige zaken. Ze zijn namelijk geheel gewijd aan het burgerlijk procesrecht ⁹⁾.

Een ander bewijs van volwassenheid van de rechtskring Bergen op Zoom treffen we aan in het zogenaamde Groot Privilege van 1365 ¹⁰⁾. Dit privilege bevat een waarlijke complexiteit van maatregelen. Het stelt onder andere regels voor het stedelijk procesrecht en garandeert de koopmansvrijheid. Vooral belangrijk is echter dat het Groot Privilege de verhouding definieert tussen heerlijk gezag en burgerlijke overheid; een complete constitutie dus. Het valt nauwelijks aan te nemen, dat een dergelijk hoog organisatie-niveau in minder dan een eeuw bereikt zou zijn.

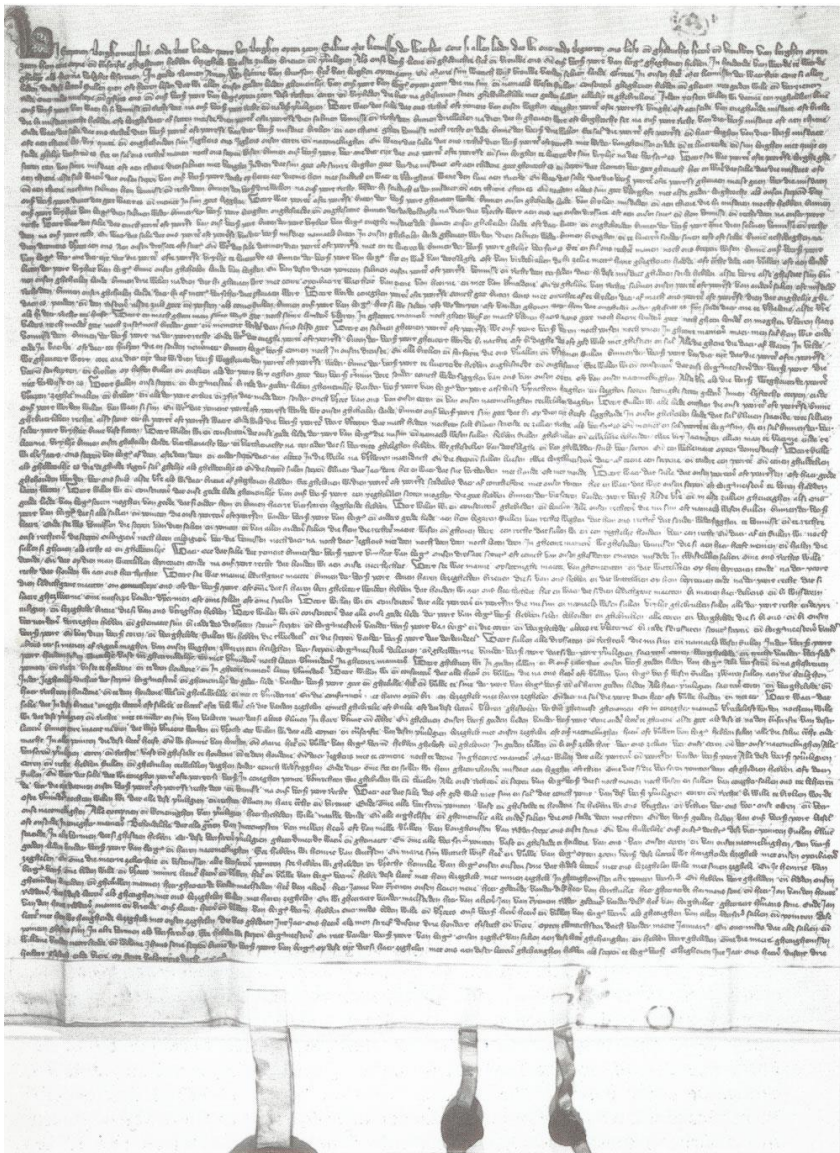
Overigens zijn ook in dit Privilege de rechtsbeginselen duidelijk traceerbaar zoals die in de veel oudere Brabantse landcharters al waren neergelegd. Het oudste van deze charters is het zogenaamde "Charter van Cortenberg" van 27 september 1312. Kern van de daarin

⁸ Origineel niet voorhanden. Afschrift in gemeentearchief Bergen op Zoom, Stads register, fol. 20-21 en 23vo.

⁹ Origineel niet voorhanden. Afschrift in Gemeentearchief Bergen op Zoom, stadsregister fol. 23vo-24.

¹⁰ Origineel niet voorhanden. Afschrift in transsumpt de dato 14 februari 1365 van schepenen, burgemeesters en raad van Bergen op Zoom. Gemeentearchief Bergen op Zoom. Archief van de raad en rekenkamer van het rparkiezaat Bergen op Zoom, inv. nr. 346,

neergelegde overeenkomst is de erkenning van de Brabantse hertog, dat de steden, waaronder Bergen op Zoom, een niet te passeren politieke, militaire en vooral economische macht geworden was. Een macht die de hertog voor de verwezenlijking van zijn doel, het éénhouden van Brabant onder zijn dynastie nodig had en waarvoor hij ook een prijs wilde betalen in de vorm van een aantak onherroepelijke rechten voor de steden. In de loop van de 14e eeuw vinden we de Brabantse steden dan ook telkens eensgezind tegenover de hertogen wanneer een inbreuk op die in 1312 verkregen rechten dreigde. Wellicht is het zinvol om hier even dieper in te gaan op die 14e-eeuwse Brabantse rechtsontwikkeling en de elementen die we daarvan terugvinden in het Bergen op Zoomse Groot Privilege van 1365.

Vidimus van hel Groot-Privilege van Bergen op Zoom van 14 februari 1365, afgegeven door de schepenen van de stad. (Gemeente-archief, Archief Raad en Rekenkamer van de markiezen).

Belangrijke bepalingen in het Charter van Cortenberg zijn de vrijheid van bede of belasting, erkenning en bevestiging van alle stedelijke vrijheden in het verleden verleend, het *ius de non evocando* ¹¹), en de instelling van een landsraad , waarin de steden de meerderheid zouden hebben en die bevoegdheid zou hebben op bestuurlijk, rechterlijk en financieel terrein ¹²).

Het Charter van Cortenberg zou tweemaal bevestigd worden, namelijk in 1332 op initiatief van Jan III, als dank voor de verleende steun na een politieke overwinning, en in 1371, na de vernederende slag bij Baswylre, ditmaal op initiatief van de steden. Al in 1313 vindt Jan III de steden in een krachtig verbond tegenover zich naar aanleiding van de arrestatie in den vreemde van kooplieden wegens hertogelijke schulden. Hij kon de steden slechts genoegdoening geven door de uitvaardiging van de Waalse Charters ¹³), waarin bepalingen werden opgenomen van constitutioneel karakter, zoals de waarborg voor een ordelijk bestuur, de muntslag aan stad en land, en de bepaling, dat alleen de hertog zelf voor door hem gemaakte schulden kon borg staan.

Dat het de duidelijk gedemonstreerde eenheid der Brabantse steden is, die de hertog ontzag inboezemt en aanzet tot het uitvaardigen van verordeningen van grondwettelijke betekenis, blijkt nog eens uit de stedenband van 1355 waardoor Jan III gedwongen werd de verdeling van het land onder zijn drie dochters, na zijn dood *niet* voor te stellen,

¹¹ Het recht om niet gedagvaard te worden.

¹² J. van der Straeten: Charter en de Raad van Cortenberg, 2 delen 1952, 1, 53 en 78.

¹³ 12 juli 1314. H. van Werveke: "Brabant in het midden van de veertiende eeuw" in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 3, 165.

omdat de steden eenheid prefereerden en daarvoor wilden betalen. De nieuwe hertogen Wenceslas en Johanna zagen zich onmiddellijk na hun intrede geconfronteerd met de stedelijke zeggenschap, getuige het privilege door de hertogen bij gelegenheid van hun Incomste toegestaan: "De Blijde Incomste", van 3 januari 1356. Een verzameling maatregelen en verordeningen van velerlei aard waaraan de idee ten grondslag lag het Brabants land één te houden en waarvan de betekenis voor de burger het vastleggen zou worden van de verhouding tussen vorst en onderdanen ¹⁴) en een omschrijving van de verhouding der burgers onderling ¹⁵). De midden-veertiende-eeuwse successie-troeblen en de houding van Wenceslas daarin hebben er weliswaar voor zorg gedragen, dat het landcharter vrijwel onmiddellijk na uitvaardiging zijn rechtskracht heeft verloren ¹⁶), doch het machtsbesef der steden en de op hun rechten toegespitste stedelijke burgerijen hebben de idee, die aan de Blijde Incomste ten grondslag lag niet. doen vervagen getuige de confirmatie van het Charter van Cortenberg in 1372. De vernederde Wenceslas moest betalen voor de hernieuwde steunverlening en trouw van de steden. In het Groot Privilege van 1365 nu, wordt in de artikelen I tot en met 10 een uiteenzetting van het procesrecht gegeven van de stad Bergen op Zoom. Er wordt bepaald, dat arrestatie slechts op grondig bewijs kon geschieden, dat omliggende dorpen de plicht tot uitlevering van misdadigers hadden, dat oproer en staking strafbaar waren en dat

¹⁴ Ibidem, 167.

¹⁵ B.H. Hermesdorf: De vrijheidsgedachte in de Blijde Incomste van 3 januari 1356. Leuven, 1960. 27.

¹⁶ R. van Uytven: "De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Incomste van 3 januari 1356" in: Tijdschrift voor geschiedenis, 1969, 39-49.

opschorting van de rechtspraak zou volgen op het eventueel in gebreke blijven van de schout, voor wat betreft het vrijlaten van niet binnen drie weken veroordeelde beschuldigten.

Deze bepalingen konden vrijelijk gemaakt worden op grond van de artikelen 2 en 3 van Cortenbergse Charter ¹⁷⁾, die de vrijheid van eigen recht bepalen en bevestigen. De figuur van de opschorting van de rechtspraak was ook al geen nieuwigheid. Artikel 9 van het Charter van Cortenberg bepaalde immers hetzelfde bij het niet onderhouden van de besluiten der Cortenbergse raad door de hertogen.

De artikelen 7 tot en met 14 leggen het "ius de non evocando" vast, geheel in navolging van het op zijn beurt al weer op het Cortenbergse Charter teruggaande artikel 12 van de Blijde Incomste ¹⁸⁾.

Artikel 12 geeft een poorter van Bergen op Zoom het recht om buiten de stad geleden schade te verhalen op degene, op wiens terrein de schade geleden werd. Dit lijkt geen vreemd recht, omdat het principe ervan ook spreekt uit artikel 1 van het Waalse Charter, hetgeen bepaalde, dat de hertog ieder schadeloos zou stellen, die ongewild het slachtoffer was geworden van om hertogelijke schulden gevoerde acties ¹⁹⁾. De in artikel 20 aangekondigde jaarlijkse benoeming der schepenen komt geheel overeen met de in artikel 14 van de Blijde Incomste toegezegde jaarlijkse vervanging van de hertogelijke ambtenaren.

¹⁷⁾ Van der Straeten, deel 2, 12-20.

¹⁸⁾ J. van Bragt: De Blijde Incomste van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas. Leuven, 1956. 95-107.

¹⁹⁾ J. Cuvelier: Inventaire des archives de la ville de Louvain. Leuven, 1929-38, nrs. 1297 en 1298, deel 1, 106.

Op het eerder aangehaalde artikel 1 van het Waals Charter stoelt artikel 21 van het Groot Privilege: op grond van heerlijke schulden aangehouden poorters worden door de heer schadeloos gesteld. De identificatie is evident.

Om de stedelijke ambtenaren te beschermen tegen beroepshalve te duchten gevaren worden in artikel 25 beschermende maatregelen genoemd. Deze bepaling schijnt zich nieuw te ontwikkelen in de steden, want in de landcharters komt hij eerst voor in de tweede confirmatie van het Charter van Cortenberg, en wel in artikel 2, hetgeen voorziet in bescherming van de raadsleden bij de uitoefening van hun functie. Over de rechtskracht van het Groot Privilege spreekt artikel 33. Beschadigingen van welke aard dan ook aan tekst of zegel zal de rechtskracht niet aantasten. Deze fin lijkt weggelopen uit de sanctie van het Cortenbergse Charter, maar het artikel 33 gaat verder: een afschrift zou van gelijke waarde zijn en dient, na aanvraag daartoe, binnen een maand door de heer verstrekt te worden.

Artikel 35 tenslotte, opschorting van vonnis en dienstbetoon aan de heer, wanneer deze een poorter belemmert in het genot van zijn rechten, geeft op lager niveau de strekking weer van artikel 9 van het Charter van Cortenberg, boven reeds genoemd en bevestigt de contractuele band, die tussen onderdaan en heer, op verschillende niveau's bestond, met recht van eenzijdige opzegging in geval van het niet nakomen der verplichtingen door de andere partij.

Met betrekking tot de totstandkoming van dit Groot Privilege zij nog opgemerkt dat er in de literatuur tot nu toe weinig nadruk is gelegd op het feit, dat bij de verlening van het Groot Privilege sprake is geweest van rechtsvorming op constitutionele wijze, dat de privilegiëring heeft plaats gevonden in samenwerking tussen heer en (georganiseerde)

burgerij. Een en ander moet toch blijken uit het feit, dat het Groot Privilege als het ware gekocht is. Van deze veel voorkomende manier van vastlegging van rechtsregels, die overigens onduidelijk is gebleven omdat de financiële aspecten meestal geen vermelding vonden in de betreffende stukken, heeft De Monté Verloren opgemerkt, dat een dergelijk privilege regels bevat, die door de onderdanen gewenst werden ²⁰). Toegepast op de situatie in het Middeleeuwse Bergen op Zoom kan dat betekenen, dat datgene wat thans als Antwerps of anderszins vreemd recht wordt gezien, ook beschouwd kan worden als een door de Bergenaren toentertijd gewaardeerde formulering van door hen gewenste rechtsregels. De overneming van de formulering van zulke rechtsregels houdt niet noodzakelijkerwijs in, dat ook het principe daarvan wordt geïmporteerd, of dat er geen sprake geweest zou zijn van inheems recht.

Veel belangrijker dan de constatering van Antwerpse en andere vreemde elementen in het Bergen op Zoomse recht lijkt de stelling dat lokaal recht in Brabant zich heeft ontwikkeld naar analogie van of gebaseerd op de ontwikkeling in het landrecht. Het Bergen op Zoomse gemeente-archief nu bezit een rijke hoeveelheid aan teksten, waaruit de ontwikkeling van de onderhavige rechtskring nauwkeurig valt te schilderen. Het behoeft geen betoog, dat toetsing van de inhoud van deze teksten aan de verschillende landcharters een interessante exercitie voor rechtshistorici zou zijn. Het zou tevens ontsluiting betekenen van een gedeelte van het archief waaruit tot nu toe weinig is geput. Ook voor de lokale geschiedschrijving dus een aanbevelenswaardig onderzoek. De schatting van het begin van het

²⁰ De Monté Verloren, 166.

stadswordingsproces van Bergen op Zoom zou er in elk geval heel wat gemakkelijker door worden.

Rechtshistorici: aan het werk dus!

*2. Zegel ten zaken van de stad Bergen op Zoom;
aan het vidimus van het Groot-Privilege, 1365.*

DE MIDDELEEUWSE STADSPLATTEGROND VAN BERGEN OP ZOOM

door W.A. VAN HAM

Aan de plattegrond van Bergen op Zoom in de middeleeuwen is al meermalen aandacht besteed. De schrijvers zijn het over het ontstaan en de ontwikkeling daarvan oneens. Diametraal tegenover elkaar staan de opvattingen, dat de stad zich zou hebben ontwikkeld uit één rechthoekige, frankische nederzetting ²¹) en die volgens welke de oudste kern gelegen zou zijn ten zuiden van de Grebbe, zodat het markiezenhof met zijn omgeving, waaronder de Vismarkt, van later datum zouden zijn ²²).

Het besef dat de archieven, die voor wat Bergen op Zoom en omgeving betreft pas in de dertiende eeuw aanvangen, geen doorslaggevend feitenmateriaal kunnen verschaffen stemt tot voorzichtigheid. Het laatste woord komt naar mijn mening toe aan een grootscheeps en wetenschappelijk opgezet archeologisch onderzoek. Toch zal men de uitkomsten van een dergelijk onderzoek steeds moeten toetsen aan de geografische (vooral bodemkundige) gegevens terwijl voor wat latere perioden betreft ook de archiefgegevens niet verwaarloosd mogen worden. Onderstaande bijdrage kan slechts een eerste aanzet vormen voor een meeromvattende, alle details behandelende studie. De tijd daarvoor schijnt wegens het ontbreken van vooral archeologische opzoekingen van formaat nog niet rijp.

²¹ C.J.J. Slootmans, "Economie en middeleeuws stadsplan" in De Ghulden Roos 32 (1972), 38 - 73; aanvulling in: 33 (1973) 115-128

²² S.J. Fockema Andreae in Duizend jaar bouwen 1, Amsterdam 1948, 76.

3. Kaart van de parochies rond de stad. De mogelijke omvang van de oorspronkelijke stadsparochie is dik omlijnd.

Toch lijkt de tijd gekomen te publiceren wat tot dusverre in de archieven is aangetroffen en wat historici van formaat in de afgelopen jaren te berde hebben gebracht. De fixatie van onze kennis aan een

eenmaal gekozen maar daarom nog niet onaantastbaar beeld dient naar mijn opvatting eenmaal te worden doorbroken juist nu aanvullend materiaal tevoorschijn is gekomen. Achtereenvolgens zal vorden getracht Bergen op Zoom te plaatsen in zijn historische omgeving, de situatie van de stad omstreeks 1400 te schetsen, een tot dusverre ongebruikte Antwerpse bron te behandelen om te besluiten met een reconstructie van de groei van de stad tot de grote brand van 1397.

DE OMGEVING VAN DE STAD

Wanneer we spreken over de omgeving van de stad gaan ongetwijfeld eerst de gedachten uit naar de heerlijkheid Bergen op Zoom. Deze omvatte echter meer dan de oorspronkelijke kern van het land van Bergen op Zoom. Dat komt omdat de hertog van Brabant en zijn gemachtigden de heer van Bergen op Zoom in de eerste jaren van het bestaan van de heerlijkheid (1287 - 1290) een flink deel van de woeste gronden, die eerst tot de heerlijkheid Breda hadden behoord, toewezen. Deze wilderd strekte zich in grote lijnen uit van Halsteren tot Merksem, van Merksem tot Rucphen, van Rucphen tot Hoeven en vervolgens weer naar Halsteren ²³).

De dorpen binnen of aan die wilderd gelegen hadden meest eigen heren, waarvan die van Woensdrecht en Ossendrecht de heer van Bergen op Zoom als hun leenheer erkenden. Borgvliet, Nispen en Gageldonk waren lenen van de hertog van Brabant terwijl te Lillo,

²³ F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda* 1, Utrecht 1956, nr. 71.

Ekeren en Stabroek andere leenverhoudingen bestonden. Tenslotte moest de heer van Bergen op Zoom berusten in het gezag van de heer van Breda te Roosendaal en van de abt van Tongerlo te Essen en Kalmthout ²⁴).

Tengevolge hiervan raakten de heren van Bergen op Zoom ook delen van hun wilderd kwijt.

De oorspronkelijke kern van de heerlijkheid bestond uit de stad Bergen op Zoom Borgvliet, Zuidgeest, Noordgeest, Noordland en Zuidland, die tesamen tot in de negentiende eeuw de stadsparochie bleven vormen. Er bestaan sterke aanwijzingen dat ook Halsteren ²⁵), Heer Boudewijnspolder en Hildernisse (verdwenen dorpen aan de Schelde en de Eendracht) aanvankelijk daartoe behoorden ²⁶). Wellicht reeds in de twaalfde eeuw pretendeerde de abdij van Nijvel op grond van weinig betrouwbare aktenrechten op dit gebied. In de dertiende eeuw gingen deze teloor ten gunste van de heer van Breda voor zover het Bergen op Zoom en Halsteren betrof, voor wat Polder en Hildernisse

²⁴ F.F.X Cerutti, "Gageldonk" in De Ghulden Roos 5 (1945), 52-85; G.C.A. Juten in Parochien van het Bisdom Breda, Bergen op Zoom II, 162-169 (Borgvliet); Merkelbach van Enckhuijsen "Nispen" in De Ghulden Roos 16 (1956), 67-77; van Ham a.w., 157-159

²⁵ Gemeente-archief Bergen op Zoom archief raad en rekenkamer van de markiezen (hierna aangehaald als ARR) inv. nr. 185. Gedrukt in Taxandria XLI11(1936), 3.

²⁶ M.A. Erens, De oorkonden van de abdij Tongerlo, Tongerlo 1948, nr. 109. W.A. van Ham, "De leengoederen en de leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom" in Bijdragen hertogdom Brabant 52, 5-90. Bijzonder 16-17, 30-35, 38-42. Gemeente-archief Bergen op Zoom, sradsregister, fol. 56-63 en 206-211.

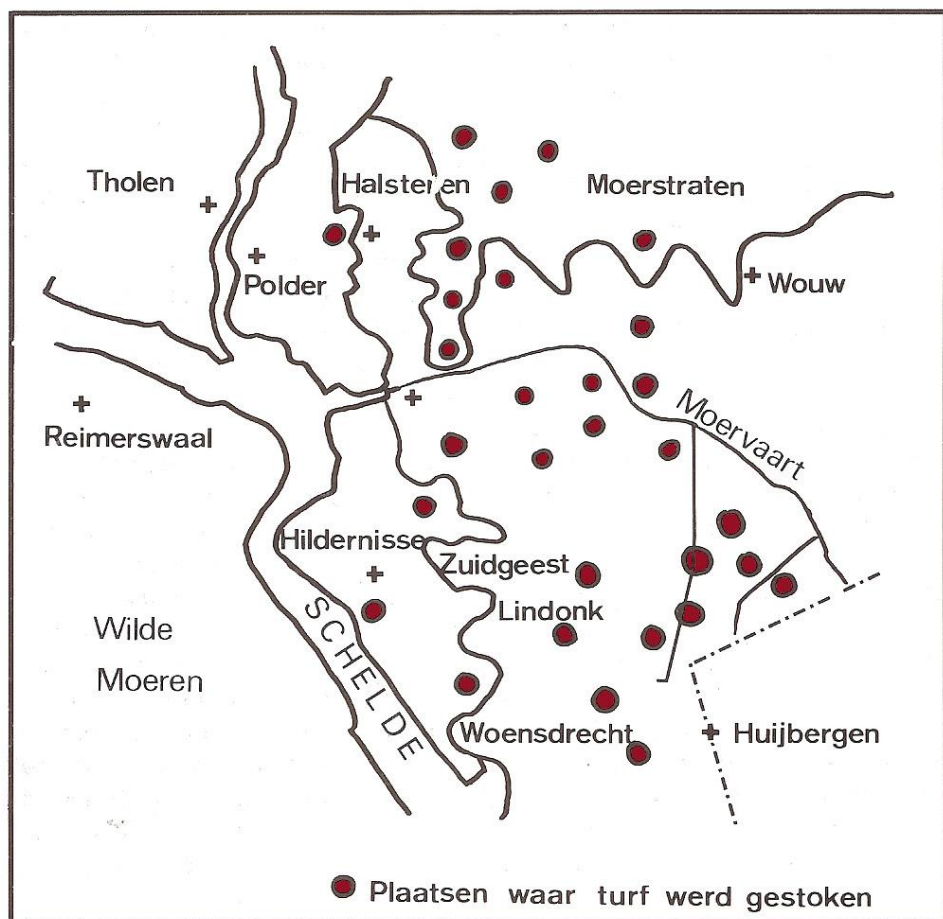
aangaat ten behoeve van de abdij van Tongerlo. De laatste verloor nog in diezelfde eeuw zijn rechten aan een aantal ambachtsheren van voornamelijk Zeeuwse origine, die echter nadien de heer van Bergen op Zoom als hun leenheer erkenden. De twee dorpen vormden zeker aan het einde van de dertiende eeuw eigen parochies ²⁷).

Zoeken we binnen dit gebied naar het oudste centrum van bewoning dan komt daarvoor zeker Oud-Borgvliet in aanmerking. Deze hertogelijke enclave was kennelijk al voor het ontstaan van het land van Breda in de twaalfde eeuw gevormd ²⁸). Uit het feit dat nog in de dertiende eeuw een deel van het land ten zuiden van de stad bij Molenbeek tot Noordgeest behoorde mogen we wellicht opmaken dat ook Noord- en Zuidgeest ouder zijn dan de stad. We wijzen nog op het bestaan van een voornaam geslacht, dat Van der Geest heette en tot de leenmannen van de heer van Bergen op Zoom behoorde ²⁹).

²⁷ G.C.A. Juten in Parochiën, 149-156 (Hildernisse); Archief Abdij Bornem Canularium G nr. 29.

²⁸ G.C.A. Juten in Parochiën, t.a.p. (Borgvliet).

²⁹ ARR inv. nr. 159, 838.

4. Kaart van de gebieden van de moer-nijverheid rond de stad.

Het valt op dat we rond de stad een aantal akkercomplexen aantreffen (Zuidakker, Noordakker, Oostakker, Hollewegakker) terwijl de rest van het land tot de onontgonnen wilderd (heidevelden en stuifduinen) behoorde ³⁰). In de loop van de dertiende eeuw begon de turfgraverij

³⁰ Stadsregister fol. 72, 208, 210, 235, 235v.

ten behoeve van de brandstofvoorziening van de stad. Aanvankelijk zullen de dichtst bij de stad gelegen moeren zijn aangesproken (globaal van het Balse Laag naar de Kraggen en van de Meeren tot en met de Melanen)³¹⁾ terwijl in de veertiende eeuw de westelijke helft van de huidige gemeente Wouw, vanaf Moerstraten tot aan de tegenwoordige rijksgrens bij Essen daarbij werd betrokken. Binnen dat gebied ontstonden Moerstraten en Heerle als afzonderlijke nederzettingen, waarvan de laatste een eigen parochiekerk toegewijd aan St. Gertrudis kreeg³²⁾.

Een nog bestaand restant van die turfnijsverheid vormt de Moervaart, thans Zoom genaamd, een geheel gegraven kanaal, dat in etappes moet zijn ontstaan doch later enige malen als één geheel hergraven en omgeleid is³³⁾. Resumerend zien we de oudste bewoningcentra rondom Bergen op Zoom aan de rand (Zoom) van hoog en laagland: aan de kant van de Schelde. Het vermoeden lijkt niet onwaarschijnlijk dat een nieuwe plaats is ontstaan toen de inwoners van de gehuchten Borgvliet, Noord- en Zuidgeest, te ver verwijderd van Hildernisse, Halsteren en Polder, gezamenlijk een nieuwe parochie vormden waarbij de kerk ongeveer in het midden van het bewoonc gebied werd gebouwd, namelijk Bergen op Zoom.

Ook het wegennet rondom de stad geeft enige aanwijzingen in welke richting het onderzoek van de stadskern kan gaan. De oudste kaart van dit wegennet komt voor op de plattegrond door Jacob van Deventer (ca. 1570). De drie hoofdverbindingen zijn duidelijk die naar het zuiden

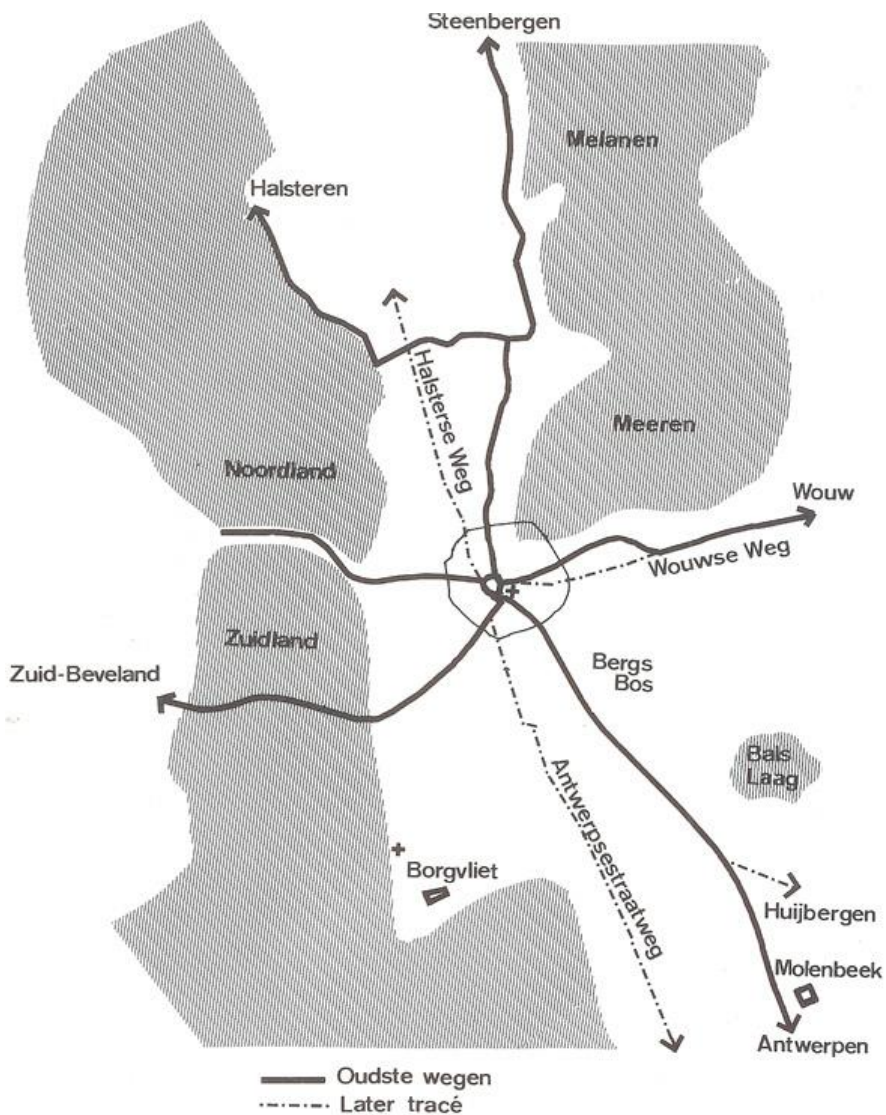
³¹⁾ Stadsregister fol. 211, 235v, 236, 237, ARR inv. nr. 597 fol. 14-17v, 60v-63v.

³²⁾ C.J.J. Slootmans "Heerle" in: Ghulden Roos 17 (1957), 30-43. Stadsregister fol. 320, 320v.

³³⁾ C.J.J. Slootmans "De Zoom" in: Ghulden Roos 20 (1960), 17-36

(Antwerpen), het oosten (Wouw) en het noorden (Halsteren). De weg naar Antwerpen valt voor een groot deel samen met wat later Galgebaan - Oude Huijbergsebaan heette doch na 1945 door de stadsuitbreiding grotendeels verdwenen is. Inderdaad is deze weg (die via een aftakking naar Molenbeek c.q. Huijbergen liep) pas in de zeventiende eeuw door de tegenwoordige route (over 't Fort) vervangen. Ten noorden van de Wouwseweg komt een kennelijk oudere, bochtige weg op de kaart voor, die thans eveneens verdwenen is (een stuk van de Papaverstraat en Kastanjelaan ligt nog in het tracé). De aanduidingen van oudere verbindingen naar Halsteren zijn minder duidelijk, hoewel de Zandstraat (die met drie vertakkingen ten noorden van de stad uitmondt) daarvan deel kan hebben uitgemaakt. Ook aan het noordeinde vertoonde die weg vertakkingen die naar Halsteren en Moerstraten liepen. Een reconstructie is mogelijk, die alle oude wegen doet samenkomen bij het voornaamste gebouw van de nieuwe plaats: het kerkgebouw van Bergen op Zoom.

De verbindingen met het zuidwesten zijn eveneens vóór de tijd van Van Deventer vervangen door de beide Borgvlietse dreven, waarvan vooral de Nieuwe Dreef (Prinses Beatrixlaan) zich duidelijk op de kaart aftekent. Het oudere wegenbeloop is echter nog goed op de kaart te onderscheiden. Op enige schetskaartjes is dit wegstelsel vóór en na de veranderingen tijdens de middeleeuwen voorgesteld.

5. Het wegennet rondom de stad. Oudste te reconstrueren situatie.

De stad rond 1400

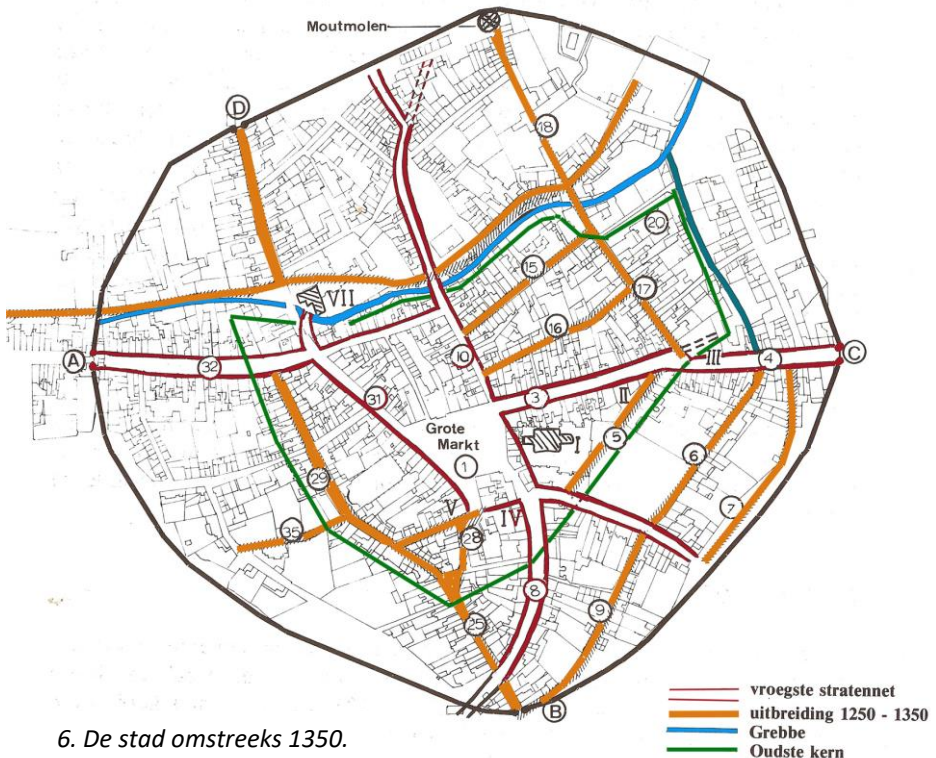
Een reconstructie van de stad rond 1400 is vrij gemakkelijk te vervaardigen met behulp van het stadsregister. Dit omvangrijke foliant, aangelegd na de stadsbrand van 1397, bevat een groot aantal afschriften van acten, die ter secretarie van de stad geregistreerd waren, en is tot in de vijftiende eeuw bijgehouden. Raadpleging van de akten rond 1400 levert een vrij nauwkeurig beeld van het toenmalige stratenpatroon. Op de kaart uitgezet blijkt dit weinig te verschillen met het stratennet dat omstreeks 1830 nog bestond. Alleen zijn er straten aan toegevoegd; zoals Sloomans heeft aangetoond, voornamelijk in de vijftiende eeuw ³⁴).

Aan de randen verdwenen delen van de St. Antoniusstraat en de Rosemarijnstraat, dit als gevolg van de aanleg van de nieuwe vestingwerken omstreeks 1700.

Het stratenplan vertoonde enige symmetrie, al kan men met de beste wil van de wereld niet van een logische opzet spreken. De Grote Markt heeft weliswaar een centrumpositie, doch ten noorden *van* de Grebbe (een gegraven kanaal dat de stad van Oost naar West doorkruiste) was een ander plein, de Vismarkt, een topografisch middelpunt. Hetzelfde geldt voor de richting van de straten: behalve de Zuivelstraat, de Fortuinstraat, de Hoogstraat en de Kremerstraat komen geen van allen rechtstreeks op de Markt uit, ook niet de verkeerstechnisch belangrijke Lievevrouwestraat. Wel vertonen sommige straten - hoewel enige ver van elkaar verwijderd liggen - eenzelfde lengterichting, zoals

³⁴ C.J.J. Sloomans, "Economie en middeleeuws stadsplan" 33, 116-118.

de Engelsestraat, de Klaverstraat, de Molstraat en een aantal (deels verdwenen) straatjes ten oosten van de Blauwe Handstraat. De Koevoetstraat liep grotendeels parallel met de (inmiddels bijna geheel verdwenen) Oude Kerkhofstraat (thans Zuivelplein en Parade).

Het is wel duidelijk dat het stadsbestuur voornemens is geweest een zekere planning door te voeren. Het feit dat de stad kennelijk al vroeg omwals was en dat de bodem van de stad niet vlak ligt doch hoogteverschillen vertoont, dwong de ontwerpers van de straten soms hun richting te wijzigen. Dit valt op bij de Londonstraat, de Hooghuisstraat, de Zuidmolenstraat, de Bosstraat en de Schoolstraat.

HET CARTULARIUM VAN DE ANTWERPSE KARTUIZERS

Tot dusver bleef een aantal acten, in afschrift bewaard in het oorkondenboek (cartularium) van de kartuizers te Antwerpen, voor de geschiedenis van de stad Bergen op Zoom ongebruikt. Dit is des te meer te verwonderen, omdat een aantal van de gegevens uit dit cartularium reeds gepubliceerd is, zij het slechts ten dele ³⁵). Hoe kwamen de kartuizers aan deze acten? Om dit na te gaan moeten we te weten zien te komen wat de geschiedenis van het klooster was. Het is in 1323 met steun van Antwerpse kooplieden gebouwd door broeders uit het klooster van Edingen (Enghien) en toegewijd aan St. Catharina. Rond het midden van de eeuw groeide het bezit van het klooster aan door schenkingen. Zo kochten de paters in 1354, 1381 en 1394 rechten op de heerlijkheid het Kiel, waarin het klooster was gelegen. Uit het cartularium blijkt dat zij in 1343 al een cijns te Bergen op Zoom kochten. Dergelijke cijnzen waren een soort hypotheek die op huizen gevestigd konden worden. Vaak waren deze schuldbrieven aan toonder gesteld, zodat kapitaalbezitters ze als geldbelegging konden opkopen. Naast de aankoopbrieven door het klooster zelf zijn dan ook de oorspronkelijke schuldbrieven (*retroacta*) overgeschreven. Zodoende bevat het register 31 koopakten en 41 retroakten, op Bergen op Zoom betrekking hebbende, daterende uit de jaren 1307-1473. De laatste akte is de schenkingsakte door de priester Eewout de Brouwer, die zijn huis en erf geheten Sinte Eewoutshuis in de Schoolstraat legateerde. Het klooster van Antwerpen is verwoest in

³⁵ Rijksarchief Antwerpen, Kartuziers Antwerpen, nr. 14. Taxandria XIV en XV.

1542, bij de nadering van de troepen van Maarten van Rossum, en sindsdien niet meer herbouwd. De broeders vertrokken naar Lier ³⁶⁾. Maar ons gaat het om de Bergen op Zoomse acten, in het register overgeschreven. Dat zijn er in totaal 72, waarvan er 31 dateren van vóór de stadsbrand van 1397. Een niet geringe verrijking van het materiaal ten behoeve van de reconstructie van de stad. Uiteraard moet dit nog worden aangevuld met het reeds bekende materiaal uit het stadsregister ³⁷⁾ en de minder bekende gegevens uit de cartularia van het weeshuis van Bergen op Zoom en van de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde te Hemiksem ³⁸⁾.

DE STAD VÓÓR 1397

Alvorens te trachten het stratennet te reconstrueren moet een opmerking voorafgegaan over de openbare gebouwen. Het gasthuis is voor het eerst bekend uit een testament van 1246, de pastoor van de kerk is in 1267 genoemd, de school in een akte van 1286, de lakenhal in 1314, de vleeshal in 1353 en het hof in 1385. Zonder tegenbewijs nemen we aan dat deze gebouwen stonden ter plekke waar zij in de jaren na 1397 werden aangetroffen. Alleen van de lakenhal is het tegendeel bekend ³⁹⁾. Het oudste stadsgedeelte is te vinden rondom

³⁶⁾ Fl. Prims Beknopte geschiedenis van het Kiel, Antwerpen 1926, 6-10.

³⁷⁾ Stadsregister, passim, Gemeente-archief Bergen op Zoom, voorl. inv. nr. 15.

³⁸⁾ Archief abdij Bornem, serie cartularia. H. Levelt, "Het cartularium van het Bergen op Zooms Weeshuis" in De Sinte Geertruijdsbronne X (1933), 1

³⁹⁾ Stadsregister, 75; Kartuizers, 304 v. Het gasthuis genoemd in 1246 zie: J .M. Philippen. "Het testament van Godevaart IV heer van Schoten en Breda" in Oudheid en Kunst XX, 16 e.v.

de kerk. De pastoor van de kerk is in 1267 genoemd; een overeenkomst tussen de heer van Breda en de abdis van Nijvel van 1246 over de tienden vormt eveneens een aanwijzing dat de parochiekerk al bestond ⁴⁰).

De belendende straten, te weten de Zuivelstraat - Wouwsestraat en Kerkstraat - Huijbergsestraat zullen als landwegen al hebben bestaan. Op het kruispunt lag de (Grote) Markt, in een akte van 1307 genoemd ⁴¹).

Wouwsestraat en Zuivelstraat werden in 1359 kennelijk als één geheel beschouwd, want een pand in de "Wouwsestraat" wordt in een akte van dat jaar als begrensd door de Cromwielstraat vermeld ⁴²). Hier hebben we natuurlijk de Zuivelstraat voor ons. Sloomans beschouwt de bebouwing aan de zijde van de Zuivelstraat om zijn verkaveling als gevormd door de handel, die hier pas rond 1350 van belang begon te worden. ⁴³).

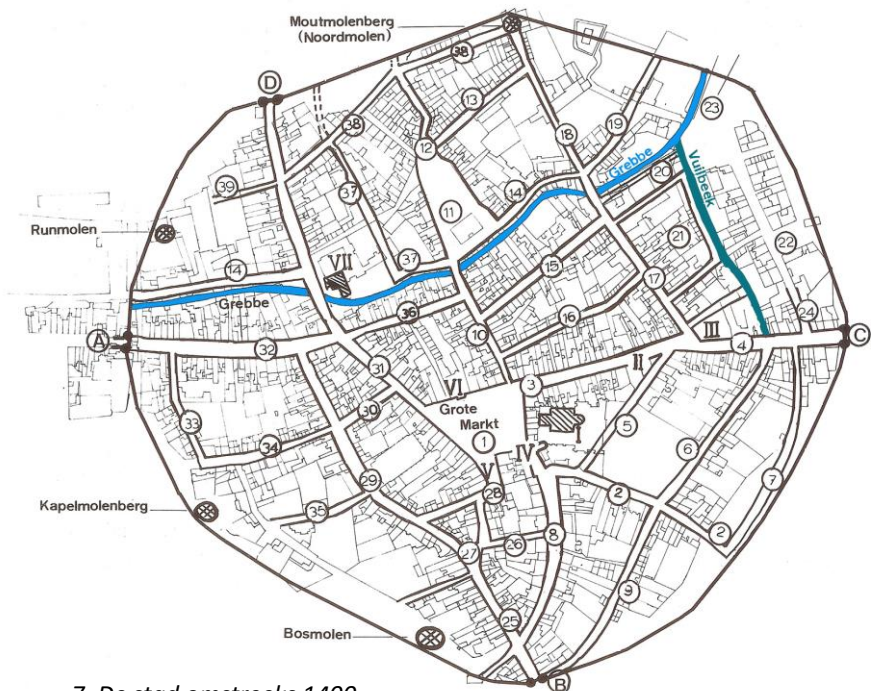
De Wouwsestraat en de Zuivelstraat zijn verbonden door een pleintje vóór de Waag. Dat gebouw is omstreeks 1353 opgericht. (24). We mogen uit de vorm van het pleintje afleiden dat een vroegere situatie bewaard is, waarbij hier een aantal verbindingswegen aan het begin van de stadsbebouwing bijeenkwamen. De plaats van het verdwenen Gasthuis met Sint Maartenskapel wijst eveneens daarop.

⁴⁰ Taxandria XLIII (1936) 1.

⁴¹ Kartuziers, 303 v.

⁴² Kartuziers, 317; Archief Bornem Cartularium H, nr. 8.

⁴³ Sloomans "Economie en Middeleeuws stadsplan", 44.

7. De stad omstreeks 1400.

De Grote Markt kan oorspronkelijk veel groter zijn geweest. Het blok tussen Kremerstraat en Fortuinstraat, waarbinnen het stadhuis is gelegen, wordt door Sloomans eveneens als een jongere bebouwing beschouwd ⁴⁴). Inderdaad lijkt het logisch, dat de Lievevrouwestraat oorspronkelijk eveneens op de Grote Markt uitmondde. Aan de zuidkant, tussen de Hoogstraat en het deel van de Grote Markt bij het Vleeshuis (vroeger "boven het Vleeshuis" genoemd) moet de bebouwing zijn ontstaan nadat de lakenhal was verplaatst. Dat is kennelijk na 1397 gebeurd ⁴⁵). De verbinding van de Grote Markt met het zuiden vormde de Hoogstraat die uitmondde op de weg naar Oud-

⁴⁴ Stadsregister, 240v.

⁴⁵ Sloomans a.w., 43. Vleeshuis zie: Kartuizers, 25: Lakenhal zie Van Rompaeij "Rechtsbronnen van Bergen op Zoom" in Versl. en med. OVR, 13, 219.

Borgvliet. In 1297 "Alta Platea" genoemd, wat zonder meer Hoge straat betekent, dankt zij haar gebogen verloop aan het feit dat er een hoogteverschil van ongeveer 2 - 3 meter in voorkomt. Aan de oostkant wordt de straat dan reeds begrensd door de Schoolstraat ⁴⁶). De rector van de school is uit een akte van 1286 bekend ⁴⁷).

Tussen deze buurt en de Wouwse en Zuivelstraat liggen de Rozemarijnstraat, de Koevoetstraat en de Parade met het Zuivelplein. De onregelmatigheid in de stadsplattegrond die Parade en Zuivelplein (eigenlijk helemaal geen plein!) vertonen is te danken aan de opeenvolgende uitbreidingen van de Grote Kerk en de afbraak van de laatste uitbreiding van dat gebouw omstreeks 1700. Aan het begin van de zestiende eeuw liep de gevelwand van het Zuivelplein nog door en deze straat, Oude Kerkhofstraat genoemd, kwam in de Kerkstraat uit. De straat komt voor in een akte van 1353; aan de oostkant werden de percelen begrensd door een straat, die in 1367 Claeus Koevoetstraat blijkt te heten ⁴⁸).

De Rozemarijnstraat dankt zijn gebogen vorm waarschijnlijk aan de stadsmuur, die aan de percelen aan de oostzijde van de straat grensde. De straat heette in 1386 de Vrijthofstrate. Waarschijnlijk ontleende de straat zijn naam aan de bestemming van het gedeelte tussen Koevoetstraat en Rozemarijnstraat waar de cellen van de Carmelieten uit Mechelen en van de begunnen van Bergen op Zoom gebouwd waren ⁴⁹).

⁴⁶ Stadsregister, 9v.

⁴⁷ A. Erens, De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Oosterhout, Tongerlo 1928-1929, nr. 14.

⁴⁸ ARR inv. nr. 158.

⁴⁹ Kartuizers 302.

De verbindingsweg van de Grote Markt naar het noorden zal logischerwijze gelopen hebben via Kremerstraat, de Vismarkt en de Wijngaardstraat. Het ontbreken van vroege gegevens over de Steenbergsestraat maakt zulks waarschijnlijk. De Kremerstraat heette in de middeleeuwen Silversmitstraate en komt als zodanig in een akte van 1343 voor. Dat zij eerder bestond is aannemelijk te maken uit het reeds bestaan van de Engelsestraat, die tot begin zestiende eeuw Heilige Geeststraat werd genoemd. Waarschijnlijk is ze bedoeld in een akte van 1288 (Ortus Sancti Spiritus) en zeker in een akte van 1328 ⁵⁰). De Cromwielstraat, in 1359 al zonder naam genoemd in een akte over de Wouwsestraat ⁴²) is in 1365 bij name bekend ⁵¹).

De oostelijke stadskern bevatte nog een oud bestanddeel dat van voldoende belang is te noemen. Dit omvatte de Blauwehandstraat en een aantal ten oosten daarvan gelegen straatjes. Hier vond de lakennijverheid haar plaats: voornamelijk de ververs en volders van de lakens hadden er hun drogerijen en ververijen. Het nodige water werd omtrokken aan een zijtak van de Grebbe, de Vuilbeke, die ook wel als Vulbeke voorkomt. Ze ontleent haar naam dus kennelijk aan het "vullen" van de lakens en niet aan de vervuiling, waaraan zij gaandeweg ten prooi viel ⁵²). De genoemde straatjes kwamen allen uit op deze Vuilbeek. De Blauwehandstraat komt onder verschillende benamingen voor. Het zuidelijkste deel heette Gasthuisstraat; vanaf de Engelsestraat tot aan de Grebbe heette de straat Noord-

⁵⁰ Archief abdij Bornem, H 5 en 6; Kartuizers 299.

⁵¹ Kartuizers, 313.

⁵² "In de ramierie op Vuylbeke" Stadsregister, 75v.

Gasthuisstraat, later Verwerstraat ⁵³). De straat werd in 1302 nog "Nova Plathea" (Nieuwstraat) genoemd; de naam Noordgasthuisstraat komt in 1376 voor ⁵⁴). De kleine straatjes ontleenden hun naam aan de eigenaars van de aangrenzende bedrijven of aan hun beroep: bijvoorbeeld de Pieter Mortierstraat (1342) ⁵⁵). Uit het feit dat zij vrijwel nergens hun voortzetting vinden in straatjes aan de overzijde van de Blauwehandstraat mogen we afleiden dat deze straatjes wellicht ouder zijn en in elk geval vrij onafhankelijk van het tegenover gelegen blok ontstaan.

We noemden reeds de Grebbe, een gegraven waterloop, die enige hoogten binnen de stad doorsnijdt doch door sommigen hardnekkig als een beekje wordt betiteld. De Grebbe voerde zoet water uit de Meeren naar de kern van de stad en was zoals gezegd van belang voor de lakennijverheid en later ook voor de brouwerijen.

De familienaam "van der Gribbe" komt in 1343 voor, de "Gribbe" wordt als begrenzing van een huis in de Lievevrouwestraat in 1353 genoemd ⁵⁶). Vanwege het belang voor de lakennijverheid die rond 1314 al bestond mogen we aannemen, dat de waterloop rond die tijd er al was. Van een pad langs de Grebbe zijn nog delen over in de Geweldigere straat, de zuidzijde van de Vismarkt, de tuin van het

⁵³ De onderscheiding tussen Noordgasthuisstraat en Gasthuisstraat wordt niet scherp gemaakt, bijvoorbeeld Stadsregister 129v. Waarschijnlijk bedoelde men oorspronkelijk met Gasthuisstraat alleen het gedeelte rondom het Gasthuis (dus Blauwehandstraat, Wouwsestraat en Zuivelstraat nabij het gebouw), de rest van de Blauwehandstraat heette toen Noordgasthuisstraat.

⁵⁴ Kartuizers, 300v. (Nova Plathea) 297v, 31 Jv (Noordgasthuisstraat).

⁵⁵ Kartuizers, 297v, 313v

⁵⁶ Kartuizers 314v, 399.

markiezenhof en de Moeregrebstraat. Door de uitbreiding van het markiezenhof is het verband tussen genoemde delen verbroken. De verbinding van de Grote Markt met het westen bestond aanvankelijk alleen uit de Lievevrouwestraat. Deze bewaart in haar breedte nog het karakter van een landweg. De westzijde van de Fortuinstraat en de Lievevrouwestraat zijn volgens Sloomans stadsuitbreidingen door de handel gevormd, waarop de percelering wijst. (23) De naam Bosstraat komt in 1338 voor ⁵⁷⁾, de Lievevrouwestraat in 1353 ⁵⁸⁾ de (Nieuwe) Potterstraat bestond kennelijk al in 1342, omdat de Fortuinstraat toen Oude Potterstraat heette ⁵⁹⁾. De Potterstraat is kennelijk in etappes ontstaan, want een deel heette in 1393 nog de Straat van de Bosstraat tot de Potterstraat (het deel tussen de Hooghuisstraat en het pleintje op het hoogste punt van de Bosstraat?) ⁶⁰⁾.

De Hooghuisstraat vormde de toegang tot de wijk waar nog veel open ruimte was, zodat speelhoven en badhuizen er een plaats vonden. Wellicht is dit de "straten boven Herman Pensaertsstove ", (1321) later de Stoofstraat ⁶¹⁾. Het valt op dat de Steenbergsestraat in de tot dusverre genoemde akten niet voorkomt. Dit vraagstuk houdt sterk verband met het probleem of het markiezenhof inderdaad reeds in 1232 genoemd wordt als middelpunt van een riddergoed en toen een

⁵⁷⁾ Gemeente-archief Bergen op Zoom, rechterlijke archieven 308, 9v.

⁵⁸⁾ Kartuiers 314v, 315, 317v

⁵⁹⁾ Kartuiers 298.

⁶⁰⁾ Kartuiers 314.

⁶¹⁾ Kartuiers 312v.

administratief centrum was. In de betreffende akte wordt echter van een "land bij de Zoom" gesproken en niet van een gebouw ⁶²).

Het hof van de heer van Bergen op Zoom wordt pas in 1385 genoemd ⁶³). Wellicht bestond het nog niet lang, want deze had immers vlakbij, op het kasteel van Wouw, een eigen residentie. Volgens een reconstructie van C. Booij lag een brug over de Grebbe, midden op de tegenwoordige kleine binnenplaats van het markiezenhof. Dit kan erop wijzen dat de Steenbergsestraat (geheel of ten dele) later is aangelegd dan de omringende straten.

Ten noorden van de Grebbe zijn alleen de Moutmolen (1349) en de Moutmolenstraat (1322) (later Minderbroederstraat) als bestaande aantoonbaar ⁶⁴). De westkant van de Vismarkt met de bochtige Wijngaardstraat kunnen wijzen op een verbindingsweg die aansloot op de landwegen onder Halsteren en op de Zandstraat.

⁶² Cerutti, Rechtsbronnen nr. 20

⁶³ Kartuizers 298v.

⁶⁴ Kartuizers 299v, 313.

8. De stad omstreeks 1560. (detail van de kaart door Jac. v. Deventer).

9. De middeleeuwse binnenstad (detail van een luchtfoto ca. 1935).

De vraag of de stad reeds vóór de veertiende eeuw een omwalling kende en wat de vorm en omvang was vormt een van de meest fascinerende vraagstukken voor de geschiedschrijving van Bergen op Zoom ⁶⁵).

Herhaaldelijk is in dit kader gewezen op de rechthoek die de Fortuinstraat en Steenbergsestraat, de Sint Antoniusstraat en Weverskat, de Minderbroederstraat en Blauwehandstraat en de Zuivelstraat en noordzijde Grote Markt vormen. Eén auteur ging zover, hier een romeinse legerplaats te lokaliseren ⁶⁶). Overigens houdt de literatuur het tot dusverre bij de opvatting dat hier "het middelpunt van een Merovingische villa" of "het centrale punt van een riddergoed" zouden hebben gelegen. Tenslotte wordt hier de plattegrond van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw gesitueerd.

Tegen de afbakening van deze fameuze rechthoek kunnen enige twijfels worden opgeworpen. Opvallend is, dat alle "zijden" van dit stadsdeel twee verschillende namen hebben. Meestal wijst zo'n dubbele naamgeving van de in elkaar overlopende straten op het feit dat zij in verschillende perioden tot stand kwamen. Nu alle zijden van de rechthoek dit verschijnsel vertonen lijkt de twijfel gerechtvaardigd, of deze wel als één geheel zijn ontstaan. De Grebbe doorkruist deze

⁶⁵ Te Breda werd aanvankelijk aangenomen dat de stad in 1350 voor het eerst werd omwald. Cerutti toonde aan, dat dit tussen c. 1332 en 1334 moet zijn gebeurd. *Geschiedenis van Breda 1*, Tilburg 1952, 62. Door opgravingen in 1976 is de twijfel opgekomen of de omwalling niet uit de dertiende eeuw kan zijn. Zie F.A. Brekelmans, in het voorwoord van de tweede druk, *Schiedam* 1976, IV.

⁶⁶ H.J.M. Thiadens, *Quadrangulatiesporen in West-Brabant in: De Waterschans*, 4, 1-15.

rechthoek. Het lijkt wel heel onwaarschijnlijk dat men dit afvoerkanaal heeft gegraven dwars door een bestaande nederzetting heen. Een ander argument is, dat zo vele Westeuropese steden een rechthoek als oudste kern hebben. Men vergeet, dat men moet aantonen dat dit hier inderdaad het geval was. Uit dezelfde standaardwerken blijkt dat steden met een rechthoekige stadskern vrijwel steeds een onmiskenbare romeinse of frankische oorsprong bezitten. Iets wat te Bergen op Zoom eveneens nog moet worden bewezen ⁶⁷).

Sommige steden hebben een rechthoekige vorm met een blokvormig stratenpatroon. Deze vindt men terug bij de steden die de graaf van Vlaanderen in de twaalfde eeuw heeft gesticht ⁶⁸). De plattegrond van Bergen op Zoom mist een dergelijke systematiek: de bodemgesteldheid werkte een dergelijke aanleg niet in de hand, al zou men kunnen vermoeden dat men er een poging toe heeft gedaan. Rottier heeft andere methoden gebruikt om de oudste kern terug te vinden. Hij wees onder meer op de ligging van het hoogste punt in de stad, van de openbare gebouwen en kloosters, van het marktplein en van de secundaire pleintjes ⁶⁹). Passen we deze werkwijze toe op Bergen op Zoom dan vinden we de kloosters ten oosten van de

⁶⁷ F.L. Ganshof, Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen, Antwerpen 1944, 13-15; R.E. Dickinson, The West European City London 1951, 276-277, 311.

⁶⁸ Belgische steden in reliëf, Brussel 1965: R. Degryse, "Nieuwpoort" (107-138) D. Faracyn, "Oostende", 139-152. Vergelijk W.B. Kloos, De stedenbouwkundige ontwikkeling in Nederland. Amsterdam 1947, 28-29. Zie ook: H. van Werveke, Een Vlaamse graaf van Europees formaat, Filips van de Elzas, Bussum 1976, 132.

⁶⁹ H.C.E.M. Rottier in: Jaarboek De Vier Ambachten (Hulst) 1972-1973, 17-92.

Vismarkt, Minderbroedersstraat, Korenbeursstraat, Koevoetstraat en en Schoolstraat.

Secundaire pleintjes zijn te vinden op de kruispunten Zuivelplein/Wouwsestraat/ Blauwehandstraat/Zuivelstraat en Bosstraat/Koningstraat/Potterstraat. Letten we op de ligging van de Grebbe, de Potterstraat, de Sint Maartenskapel aan de Wouwsestraat en de St. Peters- en Pauluskapel aan de Hoogstraat dan lijkt de veronderstelling niet onredelijk binnen de aangegeven punten het vermoedelijk oudst bewoonde terrein en in ruwe lijnen het mogelijk tracé van een oudere omwalling terug te vinden.

Het is onbekend, wanneer de stadsomwalling is aangelegd.

Meestal wordt de Lievevrouwepoort als het oudste onderdeel beschouwd. Het is wel de vraag of dit poortgebouw alléén enige zin had ⁷⁰).

Als "frontdekking" voor het markiezenhof had het in de dertiende en veertiende eeuw geen enkel nut. Niet alleen was dit gebouw toen minder belangrijk (de heer had een kasteel te Wouw) doch de poort staat niet eens in het front daarvan.

Ook droeg het geschut toen minder ver, ballistisch gezien staat de poort veel te ver van het hof.

Wellicht is de stad eerst omwald toen in de troebele jaren dertig van de veertiende eeuw het hertogdom Brabant aan alle kanten werd aangevallen ⁷¹).

⁷⁰ W.A. van Ham, J. Weyts en L. Weijs in Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 73, 19-33. H. Janse en T. v. Straalen, Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten, Zaltbommel 1974, 23, 29.

De eveneens cirkelvormige omwalling van de stad Breda is kennelijk in dezelfde tijd aangelegd. (45)

De vest aan de oostzijde van Bergen op Zoom is in een akte van 1337 vermeld, de Wouwsepoort in 1358 ⁷²). De Steenbergsepoort is in een register van 1359 genoemd, de overige poorten later ⁷³).

De wallen boden gelegenheid tot de bouw van molens. Deze stonden echter veelal nog op een eigen heuvel, "molenberg" genaamd, zodat hun eerste vermelding nog niet aangeeft wanneer de omwalling daar is gesticht.

De Moutmolen is al in 1322 bekend, de Runmolen in 1384 en de Bosmolen en de Capelmolen komen pas in 1393 voor het eerst in de domeinrekeningen voor ⁷⁴).

Samenvattend mogen we veronderstellen dat de stad omstreeks 1330 is omwald. Het havengebied bleef tot het einde van de vijftiende eeuw buiten de omwalling. Dit wil niet zeggen dat het onbewoond was. De straat bij het terrein van de verdwenen Potasfabriek (bij het Groot Arsenaal) bestond al in 1288 ("apud Weele", bij de Weel) ⁷⁵). De Noordzijde van de Haven is in 1382 afzonderlijk vermeld ⁷⁶).

⁷¹ H.S. Lucas, *The Low Countries en the Hundred Years' war*, Michigan 1929, 102-123; 145-161.

⁷² Kartuiers 301v, 302.

⁷³ Steenbergsepoort ARR inv. nr. 597, 2v. Lievevrouwepoort 1400 zie Kartuiers 307v; Bospoort 1403. Stadsregister fol. 209v.

⁷⁴ Kartuiers 309, Archief Bornem H. nr. 5.

⁷⁵ Kartuiers 308, 308v.

⁷⁶ Kapelmolen en Bosmolen in de domeinrekening 1393/1394 fol. 2. v; Moutmolen zie aantekening nr. 44; Runmolen zie domeinrekening 1384/1385 fol. 13v.

CONCLUSIES

Als resultaat van deze voorlopige beschouwing menen we te kunnen komen tot de gevolgtrekkingen:

- het ontstaan van Bergen op Zoom is bevorderd, zo niet veroorzaakt doordat er een kerkgebouw werd gesticht voor de omringende gehuchten, die wellicht ouder zijn dan de stad;
- voor de bewoning van de stad was het graven van de Grebbe en het bevaarbaar maken van de haven een essentiële voorwaarde;
- uit allerlei gegevens blijkt, dat de stad reeds vóór 1300, zo niet sinds het midden van de dertiende eeuw in opkomst was;
- de Grote Markt vormde de kern van de nederzetting, die men wel een marktstad mag noemen;
- de plattegrond vertoont enige opvallende regelmatigheden, doch mogelijk door de bodemgesteldheid ontstond een gemengd stratenpatroon; misschien speelde daarin de ligging van het (latere markiezen)hof een rol;
- het gebied ten noorden van de Grebbe werd in een later stadium, misschien pas na 1300, in de stadskern betrokken;
- het is niet duidelijk of aan de uiteindelijke omwalling een oudere voorafging die een kleiner gebied omvatte. in de (veertiende eeuwse) omwalling vormde de Lievevrouwepoort aanvankelijk de enig bekende stenen poort. Deze zal (gezien de toenmalige stand der ontwikkeling van de vuurwapens) wel geen rol hebben gespeeld ter verdediging van het (latere markiezen)hof;

- het oudste stratennet ontwikkelde zich ten zuiden van de Grebbe. Hier vinden we ook de openbare gebouwen als kerk, stadhuis, lakenhal, waag, vleeshuis en gasthuis;
- vóór 1397 kon de stad zich vrij snel ontwikkelen mede omdat er ruimte genoeg was binnen de waarschijnlijk circa 1330 aangelegde omwalling;
- in de vijftiende en zestiende eeuw ontstond de plattegrond die de binnenstad tot op heden in grote trekken behield.

BIJLAGE

DE STRAATNAMEN EN GEBOUWEN TE BERGEN OP ZOOM

1288 - 1411.

De nummers corresponderen met de kaartjes. SR = stadsregister.

Tegenwoordige spelling		Oudste spelling/vermelding		Bron
1	Grote Markt	De Marct	1307	voetnoot 41
2	Huijbergse en Kerkstraat	Huberschestrate	1398	SR fol.58
3	Zuivelstraat	Zuvelstrate	1398	voetnoot 42
4	Wouwsestraat	Woudschestrate	1359	voetnoot 42
5	Zuivelplein	de strate achter de kerke	1353	voetnoot 48
6	Koevoetstraat	Claeus Koevoetstraat	1367	voetnoot 48
7	Rozemarijnstraat	Vrijthofstrate	1386	voetnoot 49
8	Hoogstraat	Altaplatea	1299	voetnoot 46
9	Schoolstraat	Oude Scoelstrate	1399	SR fol.60v.
10	Kremerstraat	Silversmitstrate	1343	voetnoot 50
11	St.Catharinaplein	Die Nieu Merct	1400	SR fol.64v
12	St. Catharinaplein en noordelijke omgeving	opten Vijffhoeck	1397	SR .fol.57
13	Klaverstraat	Beterstrate	1397	SR fol.56v.
14	Geweldigerstraat en Moeregrebstraat	opte Grebbe	1399	SR fol.61
15	Engelsestraat	Ortus Sancti Spiritus	1288	voetnoot 50
16	Cromwielstraat	Cromwielstraet	1359	voetnoot 42
17	Blauwehandstraat	Nova plathea	1302	
		Noort Gasthuysstraat	1376	voetnoot 54

Tegenwoordige spelling		Oudste spelling/vermelding		Bron
18	Minderbroederstraat	de straet daemen gaet ter Moutmoelen waert	1322	voetnoot 64
19	Goudenbloemstraat	In de Wijngaertstrate	1398	SR fol.57v.
20	verdwenen	Pieter Moertierstraat	1342	voetnoot 55
21	omgeving Pastoor Lancrietstraat	In de Ramen	1397	SR 57v.
22	omgeving Korenbeursstraat	de Gasthuusbeemt	1400	SR fol.65
23	Bleekveldje	Verloren Cost	1398	SR fol.61v.
24	Korenbeursstraat (ged.)	Pape Norijsstrate	1411	SR fol.107
25	Bosstraat	Bosschstraate	1338	voetnoot 57
26	Koningstraatje	stege die men gaet van der Bosschestraten toten Hoeghstraten toe	1398	SR fol.25v.
27	Bosstraat	Aen de Vier Eemers	1399	SR fol.61
28	Grote Markt/Bosstraat	boven den Vleeshuse	1353	voetnoot 45
29	Potterstraat	Potterstrate	1393	voetnoot 59
30	Molstraat	Corte Potterstrate	1397	SR fol.56v.
31	Fortuinstraat	Oude Potterstrate	1342	voetnoot 59
32	Lievevrouwestraat	Onservrouwenstrate	1353	voetnoot 58
33	Londonstraat	de strate achter Onser Vrouwen Capel	1404	SR fol.84v.
34	Zuidmolenstraat	Santmolenstrate	1398	SR fol.58
35	Hooghuisstraat	de strate boven Herman Pensaerts stove	1321	voetnoot 61
36	Kortemeestraat	Brouwersstrate	1397	SR fol.56
37	Scholiersberch	Scolleborchstrate	1398	SR fol.59
38	St.Antoniusstraat	Mosselstrate	1402	SR fol.74v.
39	verdwenen	Runtmolenstrate	1398	SR fol.61v.
A	Lievevrouwepoort		1400	voetnoot 73

Tegenwoordige spelling		Oudste spelling/vermelding	Bron
B	Bospoort	1403	voetnoot 73
C	Wouwsepoort	1358	voetnoot 72
D	Steenbergsepoort	1359	voetnoot 73
E	Runmolen	1384	voetnoot 75
F	Kapelmolen	1393	voetnoot 73
G	Bosmolen	1393	voetnoot 73
H	Moutmolen	1322	voetnoot 64
I	Grote Kerk	1246	voetnoot 40
II	Waag	1353	voetnoot 49
III	Gasthuis	1246	voetnoot 39
IV	Lakenhal	1314	voetnoot 45
V	Vleeshuis	1353	voetnoot 45
VI	Schepenhuis	1403	voetnoot 43
VII	Markiezenhof	1385	voetnoot 63

10. Oudst bekende stadszegel, afdruk 1276. Bornem.
(archief abdij Sint Bernaards aan de Schelde).

Detail foto van de Gevangenpoort en omgeving in [1908](#); rechts naast de poort het huis Oostenrijk. Latere opnamen: [1922](#), [1962](#)

HET HUIS OOSTENRIJCK IN DE LIEVEVROWESTRAAT

GESCHIEDENIS VAN HET PAND

door A. RAMONDT

Aan het eind van de Lievevrouwestraat, op de hoek van het thans verdwen. Gevangenpoortstraatje, staat reeds eeuwenlang het [huis Oostenrijck](#). Bij de in 19 voltooide restauratie is een aantal interessante bouwkundige gegevens tevoorschijn gekomen. Daarnaast heeft een speurtocht in de archieven van Bergen , Zoom belangrijke gegevens opgeleverd voor de geschiedenis van dit pand.

De herkomst van de naam Oostenrijck is niet duidelijk. We komen deze voor het eerst tegen in het jaar 1506 ⁷⁷).

Het perceel werd van oudsher begrensd door de Lievevrouwestraat in het zuiden, Gevangenpoortstraat in het westen, het huis de Eycke in het oosten en de Grebbe het noorden. Na de overkluizing van de Grebbe in 1537 ⁷⁸) door de buurman, wordt de noorderbegrenzing een achterhuisje van de Eycke. Dit achterhuisje, dat op de Grebbe staat, is vermoedelijk aan het einde van de 17de eeuw overgegaan naar de eigenaar van Oostenrijck. In 1884 ⁷⁹) is op deze plaats het huidige pakhuis gebouwd. In het begin van de 20ste eeuw zijn er plannen geweest, om na de voltooiing van de doorbraak aan de zuidzijde van de Gevangenpoort, ook aan de noordzijde zo'n doorbraak te maken. De tegenstanders daarvan kregen gelijk, wat het behoud van Oostenrijck

⁷⁷ R 216 fol 31.

⁷⁸ R 220 fol 85.

⁷⁹ Kadaster artikel 2489.

betekende. Toch voorzag het na-oorlogse bestemmingsplan "Lieve-vrouwepoort" wederom in de sloop van dit huis. Ook deze keer overwon geluk het cultuurhistorisch besef de stedenbouwkundige plannen.

DE VROEGSTE PERIODE

De oudst bekende eigenaar van Oostenrijck was Claeus Henricssone, mesmaker. Hij komt voor het eerst in het jaar 1440 in een transportakte van de Eycke voor ⁸⁰). Zijn zoon Cornelis de mesmaker verkoopt het huis in 1458 ⁸¹). Sinds die tijd wisselt het huis vele malen van eigenaar. Een lijst van opeenvolgende eigenaren is in de bijlage weergegeven.

Het is opvallend dat tussen 1506 en 1530 het huis elf maal van eigenaar verwisselt. Onder deze eigenaars zijn enkele notabele burgers van Bergen op Zoom, die naast Oostenrijck ook een aantal andere huizen in bezit hadden. Jan Peck is herhaaldelijk deken of gezworene van het vleeshouwersgilde; Jeronimus van Houck is enkele malen schepen van Bergen op Zoom; Henrick van Olmen is enkele malen deken of gezworene van het gilde van de barbiers geweest.

In 1513 wordt voor het eerst gesproken van een achterhuis ⁸²). Van dit achterhuis zijn vermoedelijk nog restanten aanwezig. In dezelfde periode zijn ook aan andere huizen achterhuizen toegevoegd onder

⁸⁰ R 213 fol 69.

⁸¹ R 213 fol 230.

⁸² R 216 fol 215v.

andere bij "de Draeck" en "de Scherminckel" tegenover Oostenrijck gelegen ⁸³).

DE BOUW VAN HET HUIDIGE HUIS

De Tachtigjarige Oorlog heeft de gebouwen van Bergen op Zoom niet onberoerd gelaten. Vele honderden huizen raakten in dusdanig verval door leegstand, oorlogsschade, inkwartiering van soldaten e.d. dat ze veelal geheel herbouwd moesten worden. De stad trachtte het herstel aan te moedigen door middel van een "recompense" (tegemoetkoming) in de bouwkosten.

De eigenaar van Oostenrijck, Dignis Cornelissen, heeft hiervan geprofiteerd. De stadsrekening van het jaar 1600/1601 vermeldt een "recompense" van dertig gulden voor Dignis Cornelissen, metser, wegens het opbouwen van een nieuw huis bij de Gevangenpoort ⁸⁴). De herbouw van Oostenrijck wordt ook vermeld in een rentebrief van 6 mei 1600 ⁸⁵). Onderpand is een huis, erve, have en toebehoren in de Lievevrouwestraat bij de Lievevrouwepoort, genaamd Oostenrijck, "door Dignis Cornelissen nieuwelycken opgetimmerd".

In hetzelfde jaar wordt een contract gemaakt met de eigenaar van de Eycke betreffende het onderhoud van de loden goot tussen beide huizen. Tegelijkertijd wordt het betrekken van putwater uit de pomp van Oostenrijck geregeld ⁸⁶). Het kwam vroeger vaak voor dat men gezamenlijk uit een put drinkwater betrok. De bornput achter "de

⁸³ "De huizen Draeck en Scherminckel", Bergen op Zoom, 1976, 7.

⁸⁴ Gemeentearchief Bergen op Zoom. Stadsrekening 1600/1601 fol. 174v.

⁸⁵ R 371 fol 10.

⁸⁶ R 239 fol 359.

Beyecorf" (Lievevrouwestraat 31) is tot in de vorige eeuw gezamenlijk met de burens gebruikt.

DE PERIODE 1625-1812

Tussen 1625 en 1627 wordt Oostenrijk bewoond door een kleermaker, die in het voorhuis een winkel dreef. De winkelbetimmering en de toonbank breekt hij na verkoop van het huis uit ⁸⁷). De volgende eigenaar is de licentmeester Henrick van Cuijlenborgh. Deze inde, namens de Zeeuwse Admiraliteit, de belasting die werd geheven op de handel met gebieden die door Spanje bezet waren. Kennelijk leverde deze functie behoorlijke inkomsten op want Hendrick bekleedde de voorkamer met kostbaar goudleer. De overige inrichting van het huis zal wel navenant geweest zijn, doch alleen het goudleer wordt bij de verkoop in 1662 vernoemd, daar dit niet bij de verkoop was inbegrepen. ⁸⁸). Naast het huis Oostenrijk heeft hij het huis "de Corensack" in de Lievevrouwestraat en de "de Conijnsberch" in de Potterstraat in bezit gehad.

Het laatste huis laat hij in 1632 van een nieuwe gevel voorzien ⁸⁹). In zijn verzoekschrift om subsidie voert hij mede als argument aan dat een "recompense" aan hem de burens zal aansporen hun huizen eveneens op te knappen.

Na zijn dood verkoopt zijn weduwe Oostenrijk voor een behoorlijke prijs aan de wijnkoopman Francois Brouwers. Francois Brouwers heeft

⁸⁷ R 232 fol 89.

⁸⁸ R 239 fol 323v.

⁸⁹ bijlagen van de stadsrekening van 1632.

in het achterhuis een brandewijnstokerij ingericht ⁹⁰). In 1692 raakt hij in financiële moeilijkheden, die hij niet meer te boven komt, zodat hij enkele jaren later genoodzaakt is zijn zoon opdracht te geven het huis te verkopen, teneinde de schulden af te lossen. De omschrijving van Oostenrijck in de transportakte is uitgebreid: een huis met een kamer, kelder, achterhuis en stalling. Het huis is tijdens de verkoop verhuurd aan Hubertus van Uffelen, die nog een jaar in het huis mag blijven wonen. Bij verkoop zijn inbegrepen: plavuizen in de kelder en planken op zolder. Niet inbegrepen zijn: een spindeken ⁹¹) in de bovenvoorkamer, een hoenderkot op het achtererf en een toog in de voorkamer. Dit zijn alle eigendommen van Hubertus van Uffelen ⁹²). De volgende eigenaar, tevens bewoner, is Coenraet Friscus, die echter slechts 4 jaar in het huis zal blijven. In 1701 verkoopt hij Oostenrijck aan Christoffel van Kant, koopman in tabak ⁹³). Na de aankoop van Oostenrijck biedt de laatste prompt zijn woonhuis "het wapen van Schotland" op de hoek van de Kremerstraat en de Engelsestraat te koop aan ⁹⁴).

De transportakten uit de 18de eeuw bevatten geen bijzonderheden over het huis. De enige eigenaar waarvan we met zekerheid weten dat hij in het huis gewoond heeft, is de tavernier Bernardus Buning, die Oostenrijck van 1785 tot 1789 in eigendom had ⁹⁵). Adriaan Baks, oud schepen en raad van Bergen op Zoom, die eigenaar was tussen 1763

⁹⁰ R 419 fol 181v

⁹¹ spindeken- provisie- of broodkastje.

⁹² R 245 fol 73.

⁹³ Not. A. 365.

⁹⁴ Not. A. 345.

⁹⁵ Not. A. 961.

en 1778, heeft Oostenrijck als beleggingsobject gehad. Het huis en de stalling zijn afzonderlijk verhuurd ⁹⁶). Naast Oostenrijck had Adriaan Baks ook een aantal andere huizen in bezit, welke hij regelmatig verhandelde. Ook de eigenaren Pieter de Geep, Raad en meester van de rekeningen van de "doorluchtige huize van Bergen op Zoom" (domeinraad van de markies) en zijn zwager Adriaan Gerritse de Kroon, beurtschipper van Bergen op Zoom op Rotterdam, hadden een flink aantal huizen in bezit, onder andere aan de Haven. In maart 1800 koopt de tavernier Pieter Roks Oostenrijck⁹⁷). Hij laat het huis voor ca. f 500,-- verbouwen door Marijnus Pilaar tussen april en november 1800 ⁹⁸). Deze f 500,-- blijft hij schuldig in de vorm van een hypotheek. Daarnaast is het huis zwaar belast met het restant van de koopsom. Deze kan hij niet aflossen, zodat het huis in 1810 weer aan de voorgaande eigenaren terugkomt ⁹⁹). Tijdens de volkstelling van 1812 wordt Oostenrijck bewoond door Anthonie Overhoff, dansmeester, afkomstig uit Maastricht.

"OOSTENRIJCK" BROODBAKKERIJ, 1821-1964

Tussen 1812 en 1821 wordt Oostenrijck ingericht tot broodbakkerij, waarschijnlijk door de huurder, de broodbakker Jacobus Knuppel. In de notariële akte voor publieke verkoop in 1821 wordt tenminste vermeld dat het fornuis in de kelder, de toog en winkelplanken en een pottekar in de achterkeuken eigendom zijn van Jacobus Knuppel ¹⁰⁰).

⁹⁶ Not. A. 780.

⁹⁷ R 274.

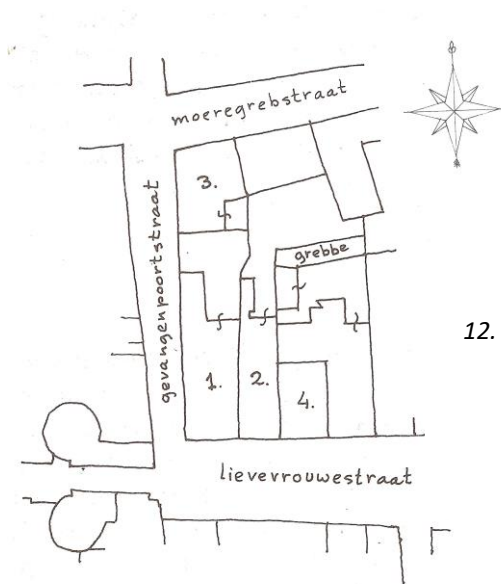
⁹⁸ R 438.

⁹⁹ Not. A. 1188.

¹⁰⁰ Not. A. 1188.

Jacobus Knuppel koopt het huis in 1821 en blijft erin wonen tot 1853. Dan neemt zijn schoonzoon, Jacobus Petrus van Gastel, eveneens broodbakker, het huis met bakkerij over. In 1881 koop Jacobus van Gastel een huisje recht achter de Eycke, op de Grebbe gestaan, aan ¹⁰¹). Tesamen met het huisje achter Oostenrijck wordt dit huisje drie jaar later verbouwd tot het huidige pakhuis.

Oostenrijck komt in 1891 in eigendom van Josephus van Steen, broodkoek- en banketbakker, in wiens familie het blijft tot 1964 ¹⁰²). De

12. Situatieschets van het huis Oostenrijck.

1. Oostenrijck
2. de Eijcke.
3. Achter de Eijcke.
4. het Exterken.

koekbakker Lambertus van Steen zal voor vele Bergenaren geen onbekende zijn. Momenteel (1977) is in het huis de tapijthal van de N.V. Groenendijk gevestigd.

¹⁰¹ Kadaster artikel 2489

¹⁰² Kadaster artikel 3663.

BOUWKUNDIGE BESCHOUWINGEN

door J.L.C. WEYTS

DE OUDST BEKENDE SITUATIE

Het thans nog grotendeels bestaande huis Oostenrijck is gebouwd in 1600. Er is vrijwel niets bekend van het huis, dat voor 1600 op deze plaats stond. Afgezien van de thans nog volgestorte kelders die niet onderzocht konden worden, dateert alleen een gedeelte van de achtergevel van vóór de herbouw. Dit deel omvat vrij volledig de achtertopgevel van een huis, dat slechts één verdieping en een zolder telde. Zelfs de vlechtingen ¹⁰³⁾ van de gevelbeëindiging zijn hierin terug te vinden. Het is aldus duidelijk, dat de voorganger even breed en diep was als het bestaande huis, en dat in elk geval het achtergedeelte een verdieping lager was.

DE HERBOUW

In 1600 is het oude huis afgebroken, waarschijnlijk omdat het tijdens het beleg in 1588 schade opgelopen had. Jacob Baselius de Jonge meldt, dat er zeker vijfhonderd schone huizen binnen de stadswal, ongeveer een derde deel van het totale bestand, beschadigd waren ¹⁰⁴⁾. Het is goed mogelijk, dat ook Oostenrijck daarbij behoorde. Voor de herbouw van zijn huis heeft de toenmalige eigenaar een subsidie

¹⁰³ Vlechtingen - soort van gevelbeëindiging die loodrecht op het dakvlak zaagtandsgewijs gevlochten zijn in de rest van het metselwerk.

¹⁰⁴ Baselius de Jonghe - De belegeringhe van Berghen opten Zoom.

13-14. Reconstructies van de voorgevel van Oostenrijck.

13. ca. 1600; 14. ca. 1800.

van de stad verkregen. Het nieuwe huis is een diep zaalhuis, dat een kelder, twee verdiepingen en een zolder telt. (afbeelding 17 en 18).

DE VOORGEVEL

De voorgevel is een trapgevel van het "Dordtse" type, laatgotisch dus, doch met een duidelijke renaissance uitwerking (afb. 13). Van deze gevel bestaat thans nog alleen het middengedeelte. Dit is geheel

15 -16. Reconstructies van de voorgevel van Oostenrijk.

15: 1879. 16: 1970.

opgetrokken van een strakke, rode baksteen met een kalkstenen ornamentwerk. De vensters zijn geplaatst in verdiepte nissen. Oorspronkelijk zijn de boogtrommels ¹⁰⁵) boven de ramen met siermetselwerk gevuld geweest. De uitkragingen ¹⁰⁶) op de gevelpenanten ¹⁰⁷) zijn boven de raamnissen gekoppeld door strekken ¹⁰⁸). De sluitstenen in deze strekken zijn versierd met een bladmotief;

¹⁰⁵ boogtrommels - vulling tussen bovendorpel kozijn en de boog boven het raam.

¹⁰⁶ uitkragingen - oversteken van de bouwconstructie.

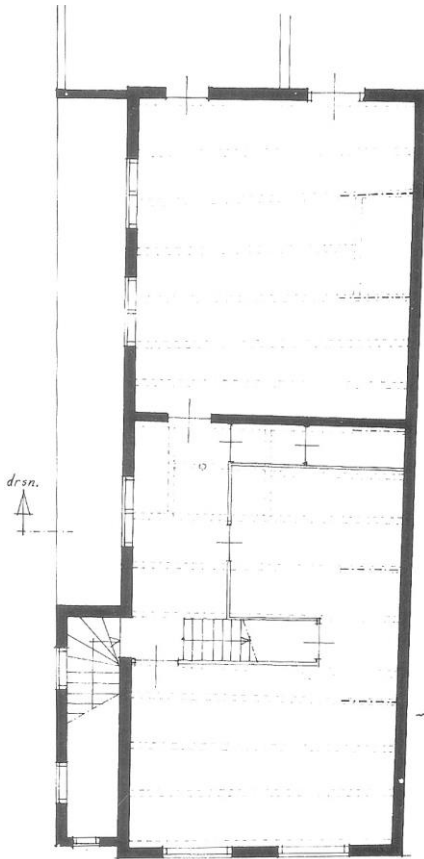
¹⁰⁷ gevelpenant - stuk metselwerk tussen twee kozijnen.

¹⁰⁸ strekken - gemetselde latei (zie voetnoot nr.126).

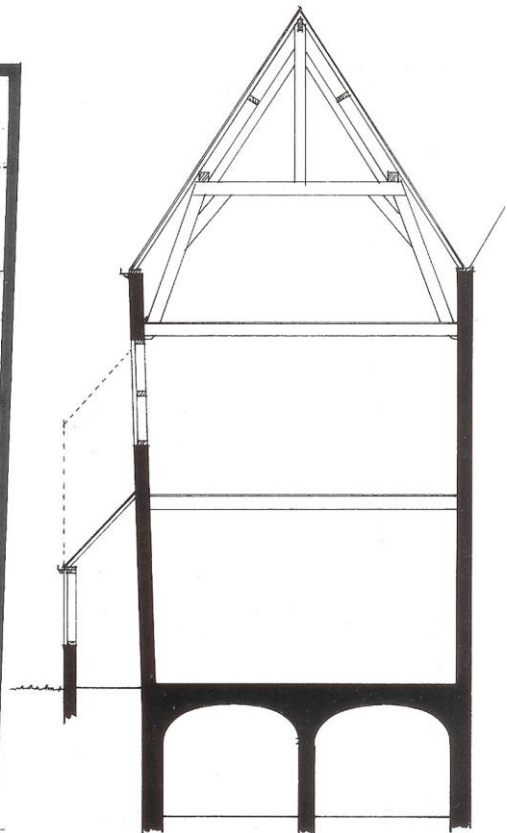
die van de raambogen zijn getooid met een gebeeldhouwde mannen- en vrouwenkop. (afb. 19 en 20).

Op de kraagstenen onder de geveluitkragingen zijn engelenkopjes, bekroond door een ionisch kapiteel aangebracht (afb. 24 en 25).

Blijkens de gevonden restanten is het beeldhouwwerk gepolychromeerd geweest. Oorspronkelijk bevond zich onder de

17. Plattegrond van de eerste verdieping na de restauratie.

18. Doorsnede na de restauratie. Vorm van de kelders bij benadering.

vensters een fries ¹⁰⁹), waarin een gevelsteen en waarschijnlijk twee maskers waren aangebracht. Zij zijn nog te zien op een foto van omstreeks 1870 (afb. 11).

Hoe de oorspronkelijke onderpui eruit heeft gezien is niet bekend. Gezien de symetrie die in de puifries bestond, zal de voordeur wel in het midden gestaan hebben.

19-20. Man- en vrouwekop op de sluitstenen van de voorgevel van het huis Oostenrijck.

DE ZIJGEVEL EN DE ACHTERGEVEL

De zijgevel is vrijwel geheel in zijn oorspronkelijke staat bewaard gebleven. De raamnissen zijn hier analoog aan die in de voorgevel. Van meet af aan hebben er tegen de zijgevel een één-verdieping hoog pothuis ¹¹⁰) en een trappenhuis gestaan. Het pothuis had aanvankelijk een flauw hellend, met lood bekleed dak. Aldus was het laag genoeg

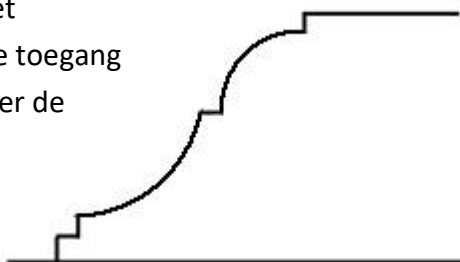
¹⁰⁹ fries - het vlakke gedeelte in een kroonlijst.

¹¹⁰ pothuis - uitbouw naast het huis.

om erboven, ten behoeve van de achterkamer op de begane grond, vensters aan te kunnen brengen. Later verviel de noodzaak hiervan, waarna een steiler pannendak aangebracht werd bij gelijkblijvende gevelhoogte. Van de achtergevel is alleen het middengedeelte en fragmentarisch het ondergedeelte bewaard gebleven. Dank zij de tekening die Bernardus Klotz in 1671 van de Nieuwe Markt maakte ¹¹¹), weten we, dat de achtergevel een tuitgevel ¹¹²) was met een kruisvenster op de zolder en een luikje op de vliering.

HET INTERIEUR

Van de interieurs van het huis is behalve de balkenzolderingen niets overgebleven. Door diverse aangetroffen bouwsporen is het toch mogelijk daarvan een redelijk beeld te vormen. De begane grond en eerste verdieping zijn door een tussenmuur in voor- en achterhuis verdeeld. De kelder, die met twee evenwijdige tongewelven ¹¹³) overwelfd is, ligt geheel onder het voorhuis. Een van de trappen, die toegang gevel tot de kelder, komt uit onder de trap naar de eerste verdieping.

21. Profieltekening van de sleutelstukken van de moerbalken in het achterhuis van Oostenrijk.

¹¹¹ J.H. van Mosselveld en W.A. van Ham, Tekeningen van Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1973, 44.

¹¹² tuitgevel - schuin afgewerkte topgevel met horizontale vlakken aan de nok en de dakvoet.

¹¹³ tongewelf - half cylindervormig gewelf.

22. [Beschilderd plafond in de achterkamer van het huis Oostenrijk.](#)

Het

voorhuis heeft op de beganegrond geen schoorsteen gehad. De balkenzoldering is enkelvoudig ¹¹⁴). Links in de hoek achter de voorgevel is de toegang tot de verdiepingstrap geweest.

Het achterhuis heeft een zoldering van moer- en kinderbalken. De moerbalken hebben geprofileerde sleutelstukken ¹¹⁵). (afb. 21). Het achterhuis heeft een woonfunctie gehad. In de middelste travee ¹¹⁶) heeft tegen de rechterwand een grote schoorsteen gestaan.

¹¹⁴ enkelvoudig - gelijke balken die van muur tot muur lopen.

¹¹⁵ sleutelstuk - verzwarende van de balk bij oplegging in de muur.

¹¹⁶ travee- maateenheid in een gebouw, hier gebruikt als afstand tussen twee moerbalken of tussen twee kappanten.

23. [Detail van het beschilderd plafond.](#)

verdiepingstrap staat, zoals gezegd, in een uitgebouwd trappenhuis. De doorgang in de zijgevel op de eerste verdieping is oorspronkelijk. In het verlengde van de verdiepingstrap ligt de zoldertrap, die oorspronkelijk wel met een deur afgesloten zal zijn geweest. Alle vertrekken op de eerste verdieping hebben enkelvoudige balkenzolderingen met fraai geprofileerde sleutelstukken. De plaat van een oorspronkelijke schoorsteen in de voorkamer (zie afb. 17) is niet met zekerheid vast te stellen geweest. Waarschijnlijk heeft hij tegen de wand naast de zoldertrap gestaan. De moet ¹¹⁷) in het midden van de rechter zijwand zal dan van een latere schoorsteen geweest zijn.

De binnenkamer achter de zoldertrap was kennelijk niet te verwarmen. Merkwaardig zijn de steunblokjes voor stokken, die op de overloop tegen de zijkanten van de balken zijn aangebracht. Mogelijk betreft het hier een droog- en bewaarplaats voor worsten.

Het pièce de resistance op deze verdieping is ongetwijfeld een eind 17de eeuwse plafondschildering die tegen de balkenzoldering van de achterkamer is aangebracht. In het midden van elke balkentravee bevindt zich een médaillon met een portret (afb. 23). Bij de wanden zijn halve médaillons aangebracht met een schelpmotief. Hiertussen bevinden zich nog twee kleine médaillons met een bloemmotief. De resterende vlakken tussen de balken en ook die daarop zijn opgevuld met omkaderde arabesken. De achtergrond is overwegend blauwig grijs. De voorstellingen zijn in hoofdzaak in rood en geel uitgevoerd. De plaats van de vroegere, ongetwijfeld rijk uitgevoerde schoorsteen in dit

¹¹⁷ moet - aftekening van een verdwenen onderdeel.

vertrek is duidelijk bepaald door de nog aanwezige raveling ¹¹⁸) in de zolderbalklaag. De schoorsteen staat recht boven die in de onderliggende achterkamer.

De oorspronkelijke kap is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. De onderste schaargebinten van de spanten en de gordingen daarop, alle gemaakt van grenen, zijn er nog. De spanten hebben gehakte telmerken ¹¹⁹). Waarschijnlijk hebben oorspronkelijk op de schaargebinten keperspanten gestaan ¹²⁰).

DE ONTWIKKELING TUSSEN 1600 EN 1970

De maquette van Bergen op Zoom uit 1751 geeft enige informatie over de verdere ontwikkeling van het huis. De ingrijpendste verandering is uitgevoerd voor 1751. De top van de voorgevel is toen vervangen door een dakschild. De voorgevelpui bestond uit een deur en twee ramen, waarbij de deur uiterst links was geplaatst.

Blijkens de archiefgegevens is er in 1800 een uitvoerige verbouwing in het huis uitgevoerd ¹²¹). Wellicht is toen de voorgevel gebracht in de vorm die we kennen van de foto van omstreeks 1870 (afb. 14).

De bovengevel bleef vrijwel ongewijzigd. De vroegere kruiskozijnen werden vervangen door nieuwe schuifraamkozijnen. De nieuwe kozijnen waren hoger dan de oude, zodat de raamnissen naar onder

¹¹⁸ raveling - opvangconstructie bij een doorbreking in de balklaag.

¹¹⁹ telmerk - merkteken aangebracht op bij elkaar behorende, verschillende bouwonderdelen.

¹²⁰ schaargebinten en keperspanten - onderdelen van een spantkonstruktie, een schaargebint is zichtbaar op de doorsneetekening.

¹²¹ R 438.

doorgebroken moesten worden. Bij het vervangen van de kozijnen zijn ook de vullingen in de boogtrommels opnieuw aangebracht van gele baksteen. Waarschijnlijk is er geen patroon meer in de vulling aangebracht omdat de gevel toen al geschilderd was of zou worden. De ondergevel is bij deze verbouwing geheel vernieuwd. De voordeur, die naar de as van de gevel verplaatst werd, werd voorzien van een monumentale portiek met voluutvormige ¹²²⁾ consoles. De ramen hadden allen een roedeverdeling zoals die in het begin van de 19de eeuw gebruikelijk was.

In 1879 is de voorgevel in opdracht van de suikerbakker Van Gastel vrij ingrijpend verbouwd (afb. 15). Het gedeelte onder de waterslaglijst ¹²³⁾ van de verdiepingsvensters werd geheel weggebroken, de gevelstenen inclus. De nieuwe, geheel houten, winkelpui heeft een hardstenen basement. De winkeldeur wordt geflankeerd door twee pilasters. Oorspronkelijk was hierboven een fronton ¹²⁴⁾ aangebracht. Dit moet echter al snel verwijderd zijn, aangezien het op geen enkele oude foto voorkomt. In elk geval vóór 1888 is het weggebroken. De pilasters zijn daarbij tot aan het puifries op volle breedte doorgetrokken. Het bovengedeelte van de voorgevel bleef in 1879 ook niet ongewijzigd: de natuurstenen banden en lijsten in de penanten werden weggebroken, de ramen werden vernieuwd en de kozijnen van hardstenen onderdorpels voorzien. Later, in de twintiger jaren van onze eeuw zijn de sierankers vervangen door gewone schootankers ¹²⁵⁾. In de zestiger jaren is de gevel en vooral de pui sterk vervallen. De

¹²²⁾ voluut - vorm van een profiel.

¹²³⁾ waterslaglijst - lijst, dienend om het water van het gevelvlak af te voeren.

¹²⁴⁾ fronton - driehoekige gevelbekroning.

¹²⁵⁾ schootanker - aan de buitenkant van de gevel aangebracht anker.

pilasters en het fries van de pui werden geheel met hardboardplaten bekleed.

De zijgevel is in de loop der eeuwen vrijwel ongewijzigd gebleven. Wellicht eveneens in 1800 zijn de kruiskozijnen van de achterkamer boven door nieuwe, hogere schuifraamkozijnen vervangen. Het kruiskozijn van de overloop bleef bij die verbouwing waarschijnlijk bestaan. Toen de gevel later een binnenmuur werd zijn alle raamkozijnen verwijderd. Van het kozijn op de overloop bleef de bovendorpel gehandhaafd als latei ¹²⁶) voor een nieuw binnenraam. De beide andere vensters werden dichtgemetseld.

Het pothuis en het trappenhuis zijn in tegenstelling tot de zijgevel zeer ingrijpend vernieuwd en gewijzigd. In twee bouwfases in 1896 en 1926 werden beide vernieuwd en over twee verdiepingen tot aan de zoldervloer opgetrokken. Aldus werd de oude zijgevel vrijwel geheel aan het gezicht onttrokken (afb. 27). De plaats van de trap bleef ongewijzigd.

In 1964 werd door een storm zware schade aangericht aan de kap. Bij de ingrijpende herstelling die hierop volgde, werd het bovengedeelte van de kap geheel vernieuwd alsmede de top van de achtergevel. Met voorbijgaan aan het op vlucht staan ¹²⁷) van de gevel werd de top op voorschrift van de overheid middels een betonconstructie loodrecht boven de fundering herbouwd. Aldus ontstond de vreemde terugsprong ter hoogte van de zoldervloer.

¹²⁶ latei - draagconstructie boven een opening in een muurvlak

¹²⁷ op vlucht staan - voorover hellen.

Achter het hoofdgebouw staan twee bijgebouwen: een voormalige werkplaats en een pakhuis. De werkplaats bestond blijkens de oudste kadasterkaart reeds rond 1830.

Eind 19de eeuw is het gebouw ingrijpend vernieuwd, waarbij alleen een gedeelte van de zijgevel behouden bleef. Het pakhuis is een nieuwbouw uit 1884. In 1830 was dit gedeelte van het erf onbebouwd. In 1750 stond er echter volgens de maquette wel een gebouw. De noordelijke topgevel van dat bouwwerk is opgenomen in de scheidingsmuur van het pakhuis en het huis "achter de Eycke", Moeregrebstraat 43. De topgevel is bij de restauratie van dat huis in 1976-77 zichtbaar geweest.

24-25. Kraagsteen met ionische kapitelen en beeldhouwde kopjes in de voorgevel van het huis Oostenrijk.

DE RESTAURATIE

Het huis en de bijgebouwen zijn in twee etappes gerestaureerd: de voorgevel in 1970 en de rest in 1975. De winkelpui is geheel hersteld in de toestand van 1879, met uitzondering van het fronton boven de voordeur. Reconstructie daarvan zou willekeurig geweest zijn, aangezien op het tijdstip van de restauratie de ontwerptekening uit 1879 nog niet gevonden was, terwijl er ter plaatse slechts de verjonging van de deurstijlen te constateren viel. Al bij al reden genoeg om de bestaande toestand te behouden. Het bovengedeelte van de voorgevel is hersteld naar de toestand van vóór 1879. De kalkstenen banden zijn weer aangebracht. De raamkozijnen zijn van houten onderdorpels voorzien. De ruitverdeling in de ramen is die uit 1800, behorende bij de bestaande kozijnen. De vorm van de sierankers was van de bekende afbeeldingen niet goed af te leiden, zodat hier een vrije reconstructie is toegepast. Afbeelding 16 geeft de toestand na de restauratie weer.

De zijgevel is grotendeels in zijn oorspronkelijke vorm hersteld. Dankzij de vondst van de bovendorpel van een kruisvenster was een betrouwbare reconstructie hiervan mogelijk. Een reconstructie overigens die uit constructief oogpunt noodzakelijk was, omdat twee kaspanten midden boven de raamkozijnen opgelegd zijn! Afwijkend van de oorspronkelijke toestand zijn de vensters voorzien van glas-in--hout vullingen in plaats van glas-in-lood. Van het trappenhuis en het pothuis zijn bij de ontmanteling duidelijke sporen aangetroffen. Op afbeelding 26 zijn onder de balkgaten rechts duidelijk de aansluitingen van het dakvlak en topgevel tegen de bestaande zijgevel te zien. De opening in de zijgevel is de oorspronkelijke toegang tot de eerste verdieping. De oorspronkelijke gevelhoogte van het pothuis en twee

26. De westelijke gevels tijdens de restauratie.

verschillende dakhellingen tekenden zich af in de topgevel van het werkplaatsgebouw. De dakhelling die bij de restauratie is aangehouden, was ongeveer 55° . Van de plaatsing van ramen en deuren in de gevels van de uitbouwen was niets bekend. De verdeling is daarom geheel vanuit de huidige functie gemaakt. De raamverdelingen zijn empire (afb. 28).

De achtergeveltop is opnieuw opgetrokken op de oorspronkelijke plaats. Voor de uitvoering is gebruik gemaakt van de eerder vermelde tekening van KJotz en van de aanwezige detaillering in de zijgevel. Inwendig zijn de balkenzolderingen hersteld. Mede ter wille van de stabiliteit van het huis is de binnenmuur tussen voor- en achterhuis herbouwd. De beganegrond is verder ongedeeld gebleven. Op de eerste verdieping is met als uitgangspunten de tussenmuur en de zoldertrap een nieuwe indeling gemaakt, die vrijwel overeenkomt met de oorspronkelijke. De beschildering van de balkenzoldering in de

achterkamer is zeer zorgvuldig gerestaureerd door F. Niemöller uit Duivendrecht. Op de zolderverdieping zijn slaapvertrekken gemaakt. De voormalige werkplaats en het pakhuis zijn in bestaande vorm hersteld. In de voorgevel van het pakhuis zijn opnieuw naar buiten draaiende luiken aangebracht. Inwendig is er aan het pakhuis niets veranderd. De werkplaats en de overdekte tuin zijn inwendig verbeterd ten behoeve van de winkelfunctie.

Het is prettig te kunnen concluderen, dat door de restauratie het behoud van dit monumentale huis weer voor vele jaren mogelijk zal zijn. Het herstel van dit huis is een belangrijke bijdrage aan het herstel van de Lievevrouwestraat. De eveneens voltooide restauraties van de Draeck, de Scherminckel, de Timmerman, de Grote Zevensterre en Woldenburg en de juist aangevangen restauratie van het Exterken en het Conincxhooft stemmen hoopvol.

Het ware te wensen, dat spoedig de nodige maatregelen zouden worden genomen om de nog steeds dreigende degeneratie van deze straat af te wenden. Pas dan zal blijken, dat de inspanningen hier niet vergeefs zijn geweest.

27. De westgevels vóór de restauratie.

28 De westgevels na restauratie

Bijlage

Eigenaars van het pand "Oostenrijk" 1440-1968.

R = gemeente-archief Bergen op Zoom, rechterlijke archieven, inventaris nummer			
	30-12-1440	Claeus Henricszn., mesmaker, Cornelis de Mesmaker.	transportakte Eycke
R 213 fol 230	8- 9-1458	Janne Gheertszn.	
R 213 fol 233	15-12-1458	Matheeuse Henrixzn. Katlijne Brouwersdochter.	½ huis
R 213 fol 235v	23- 2-1459	Matheeuse Henrixzoon Lijsbeth Henrix mesmakersdochter + Luyck Janszoon.	½ huis
R 214 fol 28	19- 2-1468	Wouter Janszoon Janne Wouterszoon van Breda	½ huis
R 214 fol 163v	3-2-1475	Wouter Janszoon de smit Convent van Emaus buyten Hildernisse.	¼ huis
R216 fol31	14- 8-1506	 Cornelis Janszoon, schip- timmerman Cornelis Peck Jan Corneliszoon van Moelenbeke	eerste vermelding van de huisnaam ½ huis ¼ huis ¼ huis
R216 fol 168	23- 5-1511	Janne Peck, vleeshouwer	
R 216 fol 215v	29- 4-1513	Yde Hermansdochter van Haarlem	eerste vermelding achterhuis.
R 216 fol 248v	15- 9-1514	Lijsbetten van de Wijngaerde	
R 216 fol 339v	16-10-1517	meester Henricke.van Olmen, barbier	

R 217 fol 205	12- 2-1522	Janne van Drunen	
R 217 fol 332v	5- 2-1524	Jeronimus Claeszoon van Houck	
R 218 fol 18	9- 9-1524	Janne van Drunen meester Henrick van Olmen, gemachtigd van Janne van Drunen, Janne de Colener en Clause van Crompvliet, schepenen van B.o.Z.	
R218 fol61v	16- 6-1525	Philipse Janszoon, kleermaker	
R 218 fol 96	1 2-1526	Willem Thomaeszoon, tavernier	
R 219 fol 73	20 5-1530	Pieter Meijs Anthoniszoon, schrijnwerker	
R 220 fol85	1 3-1537		overkluizing van de Grebbe door de Eycke
R.222 fol 18v	1610-1556	Odon Chartoris, lombard	
R 222 fol22v	1-12-1556	Francois Walraven	
R 225 fol 140v	2- 5-1572	Godevaert Henrixzoon, kuiper	
R 371 fol 10	6- 5-1600	Dignis Cornelissen, metselaar	rentebrief, onderpand nieuw opgebouwd huis
Stadsrek, 1600/1601	7- 6-1600		subsidie van de stad
R 239 fol 359	7-9-1600	erfgenamen van Tanneken van Loo en Michiel Franssen van Zevenhoven	contract tussen Oostenrijk en Eycke
R 231 fol 231	3-10-1625	Jan van Loo, kleermaker	tevens bewoner
R 232 fol 89	1-10-1627	Henrick van Cuijlenborg, licentmeester	tevens bewoner
R 239 fol 323v	.9-12-1662	Francois Brouwers, wijnkoopman	tevens bewoner

R 239 fol 394	4-12-1663		aankoop van huisje achter Oostenrijck op de Grebbe
R 241 fol 186	2-11-1675		verkoop van (een deel van) het huisje op de Grebbe
R 419 fol 180	:9-11-1692		schepenkennis ¹²⁸⁾ van f 575,--
R 419 fol 190v	1-12-1692		schepenkennis van f 300,--
R 419 fol 181v	4-12-1692		schepenkennis van f 600,-- ten gunste van zijn dochter
R 245 fol 73	2- 3-1697	Coenraet Friscus	
R 420 fol 132v	1- 3-1699		schepenkennis van f 400,--
Not. A 365	9-11-1701	Christoffel van Kant, koopman in tabak	tevens bewoner
R. 423 fol 91	!5-10-1712		schepenkennis van f 500,--
R. 250 fol 76	11- 1-1721	Johan le Jeune, kapitein-luitenant van de cavallerie	
Not. A 526	13-10-1745	Pieter van den Enden den ouden, brouwer	
R428	15 2-1754		schepenkennis van f 700,--
R 261	10- 6-1763	Adriaan Bakx, oud schepen en raad van B.o.Z.	verhuurd
Not. A 780	8- 4-1778	Adriaen Volkaert	verhuurd
R268	22- 6-1785	Bernardus Buning, tavernier	tevens bewoner

¹²⁸ Schepenkennis - pandbrief, hypotheek

R270	27- 2-1789	Pieter de Geep en zijn zwager Adriaan Gerritse de Kroon	
R274	14- 3-1800	Pieter Roks, tavernier	
R438	24-12-1800		schepenkennis van f 300,--
R 438	15- 4-1801		schepenkennis van f 500,--
Not 1188	28-12-1810	Johanna de Pauw, weduwe Pieter de Geep en Adriaan de Kroon	
Not 1188	7- 2-1817	erfgenamen Laurentius de Geep, deling erfenis	
	1- 5-1821	Jacobus Knuppel, bakker	tevens bewoner
kad. art. 2490	1850-1860	Jacobus Petrus van Gastel	tevens bewoner
kad. art. 680/2489	1881		aankoop huisje achter de Eycke op de Grebbe
kad. art. 1489	1884	Jacobus Petrus van Gastel	bouw van pakhuis op de Grebbe
kad. art. 2489/3168	1885	Jacobus Johannes van Gastel, suikerbakker	
kad. art. 3168/3663	1891	Josephus Cornelis van Steen, brood-,koek--en banketbakker	
kad. art. 3663	1913		verbouwing pakhuis tot bakhuis
kad. art. 3663/9274	1939	Lambertus van Steen, koekbakker en zijn drie zusters	
kad. art. 9274/1146 0	1964	Johannes van Beers, bakker	
kad. art. 11460/ 13747	1965	Waltherus van Tilburg, grossier	
kad, art. 13747/150 25/15067	1968	Groenendijks textiel N.V.	

30 Plattegrond van BoZ door Braun-Hogenberg, ca. 1580, waarop aangegeven:

- 1] Leeuwenborch, Grote Markt tot 1445 lombardenhuis.
- 2] Achter het Kerkhof [Parade), tot 1520 lombardenhuis.
- 3] De Stortepot [Moeregrebstraat], tot 1580 lombardenhuis.
- 4] Het Wapen van Egmond [Koevoetstraat], tot 1747 lombardenhuis.

DE LOMBARDEN TE BERGEN OP ZOOM

Door C.D. VANWESENBEECK

Zoals in de meeste steden van enige betekenis, werd ook in Bergen op Zoom de geldhandel in de 14e en 15e eeuw uitgeoefend door Lombarden.

Tot op heden is er over de betrekkingen van deze uit Italië afkomstige kooplieden met Bergen op Zoom niets gepubliceerd. Het onderzoek heeft betrekking op de periode tot ca. 1580, waarin de tafelhouders Italianen zijn.

HERKOMST

De meeste Lombarden welke in de West-Europese steden de geldhandel bedreven waren Italianen afkomstig uit de streken Piemont en Lombardije, o.a. uit de plaatsen Asti, Piacenza en Turijn ¹²⁹). Deze plaatsen kenden in de 10e en 11e eeuw grote bloei. Kooplui uit die streken bezochten in de 12e eeuw de belangrijke marktplaatsen in Zuid Frankrijk (Fréjus, Baeucaire, Carcassonne en St. Gilles), waar ook kooplui uit Vlaanderen, Brabant en Henegouwen kwamen. Op de markten van Champagne waren het vooral de Italianen die de geldhandel bedreven ¹³⁰). Door deze contacten werd het voor de Lombarden mogelijk om uit te zwerven over Noord-West Europa. De Noordwaartse trek viel samen met de opkomende economische oloei van de steden in Brabant en Vlaanderen. In de 12e eeuw was Atrecht

¹²⁹ Gemeente-archief Bergen op Zoom, hierna aangehaald als G.A. B.o.Z., Rechterlijke Archieven, hierna aangehaald als R, inventaris nr. 285,77vo.

¹³⁰ R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger 1e band - Die Geldmächte, Jena 1922 3e druk, 64-68.

de stad waar geldschietters zich vestigden; in de 13e eeuw vestigden de Lombarden zich te Brugge, wat toen de belangrijkste haven- en handelsplaats van Vlaanderen was ¹³¹).

Sinds de 13e eeuw was er in West Europa een dicht net van vestigingen meestal als filialen van in Italië gevestigde bankiers. Het hele systeem doet denken aan bijkantoren of plaatselijke vestigingen van de hedendaagse grote banken.

F. Vercauteren behandelde in zijn studie over de Lombarden een akte van 1309 door Rooms-koning Hendrik VII, welke zich bevindt in het Staatarchief te Pisa. Het stuk noemt 77 plaatsen waar Lombarden gevestigd zijn in Brabant, Henegouwen, Luxemburg, Namen, enzovoort. In Noord-Brabant worden o.a. genoemd Breda, Bergen op Zoom en Steenberghe ¹³²).

Deze vermelding van Lombarden te Bergen op Zoom is de oudst bekende. Bergen op Zoom kende in de 14e en 15e eeuw grote economische bloei, zeker na 1365 toen bij privilege van heer Hendrik I van Boutersem voor de stad het recht werd bevestigd om twee maal per jaar een vrije jaarmarkt te houden ¹³³).

Het wisselen en verstrekken van handelskredieten was voor deze jaarmarkten noodzakelijk en het verzekerde een meer dan goede bestaansmogelijkheid voor de Lombarden.

¹³¹ H. Pirenne, *Geschiedenis van België* deel I Gent 1926, 274-275.

¹³² F. Vercauteren, "Document pour servir à l'histoire des financiers lombard en Belgique (1309)". in *Bulletin de l'institute Historique Belge de Rome* XXVI 1950-1951, 43-67.

¹³³ C. Sloomans, "Bergen op Zoomsche jaarmarkten en bezoekers uit Zuid Nederland" in *Sinte Geertruydsbronne* 1934, 101.

Ook de omstandigheden waren voor hen gunstig omdat het van kerkelijke zijde verboden was om geld te lenen tegen vergoeding van rente. De kanonieke wetten uit de 14e eeuw verbieden deze 'woeker' op straffe van de kerkelijke ban. Dit verbod is bij herhaling bekrachtigd en nog versterkt op de concilies van Lateranen in 1215 en van Wenen in 1311 ¹³⁴).

Tot het eind der 12e eeuw waren het vooral de Joden die in Duitsland, Frankrijk en Engeland de geldhandel bedreven. Als woekeraars werden zij door de kerk bestreden. Op het eind der twaalfde eeuw echter begonnen bloedige Jodenvervolgingen (1180 Frankrijk, 1189 Engeland) ¹³⁵).

Tegelijkertijd duiken de eerste Lombarden, of zoals zij ook wel genoemd werden Caorsinen, in Frankrijk en Engeland op. Het is niet toevallig dat het juist Italianen zijn aan wie de geldhandel werd toegestaan. Terwijl Joden en woekeraars werden bestreden, werden de Lombarden door de Curie begunstigd; waarschijnlijk omdat zij Italianen waren ¹³⁵). Ook in de Nederlanden voerden de Lombarden in de geldhandel de boventoon sinds de 13e eeuw.

HET OCTROOI

De Lombarden kregen hun octrooi of vergunning om hun bedrijf uit te oefenen van de heer van Bergen op Zoom, meestal voor de tijd van 7 - 15 jaar. Het oudste. octrooi, dat in afschrift bewaard is gebleven, is dat

¹³⁴ C. Tihon, "Aperçus sur l'établissement des lombards dans les Pays-Bas aux XIII et XIVe siècles" in Belgisch Tijdschrift voor Filologie en en Geschiedenis, Tome XXXIX no. 2 1961, 334-364.

¹³⁵ R. Ehrenberg, a.w. 65.

van 1392 gegeven aan Amadeus, Thomas, Bernardus en Stephanus de Rotharijs, zonen van Beghom de Rotharijs, voor de tijd van 9 jaar ¹³⁶).

De familie de Rotharijs (of Rotarii) was een der machtigste families uit Asti (in Piëmont, Italië); leden van de familie de Rotharijs kwamen als Lombarden voor in Doornik (1261), Herenthals (1292), Keulen (1296), Breda (1368), Aken, Düren, Gulik en Aldenhoven (1394) ¹³⁷).

Dit octrooi is waarschijnlijk met eenzelfde periode verlengd in 1401. In 1401 immers treden Franck Boba en Byaes Madea op als dienaren van Operijn Royeris (=waarschijnlijk Rotharijs) ¹³⁸).

In 1411 werd door Hendrik van Boutersem het octrooi voor de periode van 15 jaar verleend aan Byaes en Franchijn Madea, tevoren ondergeschikten van Operijn Royeris. Volgens deze vergunning was het hen toegestaan handel te drijven, geld te wisselen en allerhande geldzaken te bedrijven, waaronder het afsluiten van leningen ¹³⁹). Zowel in het octrooi van 1392 als in dat van 1411 staan uitgebreid de voorwaarden die vaak zeer gunstig zijn voor de Lombarden, beschreven. Zoals:

1. Zij krijgen in het land van Bergen op Zoom gedurende de hele termijn van het octrooi bescherming van de heer.
2. Als hun knechten fraude plegen en door de Lombarden worden aangeklaagd, zullen de Lombarden op hun woord geloofd worden en zij mogen hun schade op hun knechten verhalen.

¹³⁶ G.A. B.o.Z. Archief Raad en Rekenkamer, hierna aangehaald als A.R.R., 386.

¹³⁷ F. Verbiest, "De Lombarden te Herenthals in 1292" in: Bijdragen tot de Geschiedenis 1949, 175.

¹³⁸ G.A. B.o.Z. Stadsarchief voor 1810, hierna aangehaald als S.A. 15, 83.

¹³⁹ A.R.R. 385

3. Indien hen gestolen waar is verkocht of te pande gezet wordt het gestolene niet opgeëist voordat aan de Lombarden schadevergoeding is betaald.
4. Als goederen één jaar en één dag te pande hebben gestaan, mogen de Lombarden die verkopen.
5. Zij worden gevrijwaard van alle verplichte deelname aan veldtochten ("herevaerden, wapenscouwinge ende van alle dienste der wapene").
6. Zij worden gevrijwaard van alle belastingen en accijnzen.
7. Indien iemand bij de Lombarden geld opneemt moet dit met voorwaarden omschreven worden vastgelegd in een schepenakte. Geen van beide partijen mag dan meer opeisen dan de hoofdsom, in de schepenakte genoemd. Indien beide partijen hiervan afwijken dient er een nieuwe schepenakte te worden opgesteld.
8. Er zal aan geen andere kooplieden, van welke staat of conditie ook, een dergelijk privilege worden afgegeven zonder toestemming van voornoemde Lombarden. Indien het met toestemming van genoemde Lombarden aan andere kooplui zal worden toegestaan om te verkopen en wisselen, zal dit dienen te gebeuren ten overstaan van een notaris of van schepenen.
9. Indien zij de landstaal niet meester zijn mogen zij daarvan geen hinder ondervinden. Als zij een eed moeten doen, mogen zij die afleggen in de taal die zij het best meester zijn.
10. Indien zij in een andere stad worden gearresteerd, zal getracht worden hen uit gevangenschap los te krijgen, (zij zullen "bevrijd werden van dier besettinge, gelijk wij souden doen ende sculdich sijn te doene vore ons eygen gesin"). Zij zullen alleen voor doodslag worden uitgeleverd.

11. Zij moeten voor het octrooi jaarlijks een bedrag van 200 gouden reale betalen, goed van gehalte en gewicht.

Dat zij met deze voorwaarden bevoordeeld waren staat buiten kijf. Het heeft dan ook niet lang geduurd dat een aantal voorrechten werden ingetrokken, waarschijnlijk nadat er kwestie over ontstaan was. In 1422 (nog voordat het octrooi van 1411 was afgelopen) werd door de heer van Bergen op Zoom Jan I van Glymes, aan de schepenen van Bergen op Zoom voorgehouden dat zij geen andersoortige schepenakten voor de Lombarden mochten bezegelen dan men gewoon was te doen voor de poorters van Bergen. De Lombarden moesten daarvoor belasting (accise ende ongelt) betalen evenals de andere poorters der stad ¹⁴⁰).

Ieder jaar in mei betaalden de Lombarden trouw hun 200 realen ¹⁴¹). Omdat echter bij de stadsbrand van 1444 ook hun pand aan de Grote Markt (het oostelijk gedeelte van het stadhuis) is verbrand en zij daardoor een half jaar geen tafel konden houden, hoefden zij dat jaar slechts 100 realen te betalen ¹⁴²).

Sinds 1453 schonk de heer van Bergen op Zoom de 200 Realen of Rijns guldens die hij jaarlijks van hen ontving aan de fabriekmeesters van de kerk (zij hadden het beheer over het kerkgebouw). De gewoonte om de recognitie van de Lombarden weg te schenken ten behoeve van de kerk blijft tot op het eind der 17e eeuw bestaan. Waarom eigenlijk? In de domeinrekening van 1480 staat vermeld dat de heer onderwezen is door zijn biechtvader om de ontvangsten niet zelf te accepteren,

¹⁴⁰ W.C.M. Stuart, *Middeleeuwse Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom*, doctoraalscriptie 1972 in G.A.B.o.Z., 136.

¹⁴¹ A.R.R. 645. 1, 2.

¹⁴² A.R.R. 646. 1, 2vo.

teneinde zijn ziel niet te belasten ¹⁴³). Een oplossing was het geld aan de kerk af te dragen, de heer hield dan zijn recht en de kerk profiteerde ervan. Zelfs de hervorming heeft deze voor de heersende kerk lucratieve gewoonte niet veranderd.

In 1461 werd op de gunstige voorwaarden, genoemd in het octrooi van 1411, weer wat ingeboet door de beperking van de winst die de Lombarden werd opgelegd. Ze mochten niet meer rente rekenen dan 2 *Vi* groot op ieder pond Brabants geld (= ca. 1% per week, 52% per jaar) ¹⁴⁴).

In 1529 is octrooi voor de tijd van 7 jaar verleend aan Jeronimo de Pomette ¹⁴⁵). Hij mocht bank en wissel houden en geld uitlenen op panden zoals Ruffijn Talicijs en zijn metgezellen dit hadden gedaan en zoals het nog gebeurde te Leuven, Brussel en Antwerpen. Jeronimo had hiertoe toestemming ("dispensatie ende behoorlijk consent") van de bisschop van Luik, waaronder Bergen op Zoom toen ressorteerde.

¹⁴³ A.R.R. 649. 1, 3.

¹⁴⁴ J. v. Rompaey, "Rechtsbronnen van Bergen op Zoom " in Verslagen en Mededelingen van de vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht no 1-3, 1967-1971, 264.

¹⁴⁵ A.R.R. 51, 157.

35- 36. Voorzijde en keerzijde van een zilveren groot van hertog Jan III van Brabant, 1313 - 1355.

HET WISSELEN

Allereerst waren de Lombarden wisselaars. De vele vreemde kooplieden die de jaarmarkten te Bergen op Zoom bezochten en de vele munteenheden die er in omloop waren, brachten de noodzaak van wisselen met zich mee.

Er dient wel een onderscheid gemaakt te worden tussen de wisselaars of "taflettiers" en de Lombarden. Wisselaars waren hier ook met octrooi van de heer vast gevestigd. Zij bedreven de wisselhandel, verstrekten echter geen leningen met rente en leenden niet op onderpand. Deze wisselaars waren geen Italiaanse kooplieden zoals de Lombarden. Reeds in 1384/5 komt hier Marcelijs de Wisselare voor ¹⁴⁶). Tussen 1410 en 1460 was Herman de Wisselaar hier gevestigd ¹⁴⁷).

¹⁴⁶ A.R.R. 644. 1, 6.

¹⁴⁷ S.A. 15, 104; R. 284, 56vo.

In 1410 kocht hij een huis op de Markt ¹⁴⁸), in 1415 nog de helft van een huis op de Grote Markt ¹⁴⁹), verder huizen op de Vismarkt in 1421 ¹⁵⁰), en in 1427 ¹⁵¹), Geweldigestraat in 1432 ¹⁵²) en achter het Kerkhof in 1447 ¹⁵³). Jacob de Wisselaar werd in 1445 als poorter van Bergen op Zoom ingeschreven ¹⁵⁴).

Behalve de vaste wisselaars waren er reizende wisselaars, die tijdens de jaarmarkten een tafel of wisselkraam hielden. Zij werden ook wel taflettiers genoemd.

Op de beide jaarmarkten te Bergen op Zoom stonden in 1442 twee wisselkramen ¹⁵⁵) in 1444 acht ¹⁵⁶), op de paasmarkt van 1480 tien ¹⁵⁷). In 1488 bezochten 5 taflettiers de paasmarkt en vijf andere personen die "tafle inde huysen gehouden hebben". In de Coude Merct van dat jaar waren er acht personen "in de huyse zittende" en twee personen met "Tafletten op te strate" ¹⁵⁸). De stad ontving 4 gouden Peters voor elke kraam.

¹⁴⁸ S.A. 15, 104.

¹⁴⁹ S.A. 15, 120.

¹⁵⁰ S.A. 15, 143vo.

¹⁵¹ S.A. 15, 171vo.

¹⁵² S.A. 15, 189vo.

¹⁵³ R. 213, 138, 138vo.

¹⁵⁴ S.A. 15, 280.

¹⁵⁵ S.A. 239, 1.

¹⁵⁶ S.A. 240, 1.

¹⁵⁷ S.A. 248, 2.

¹⁵⁸ S.A. 250, 93.

Ook de stad zelf bezat een wisselkraam waarvoor zij aan de heer van Bergen op Zoom een cijns ten bedrage van 4 pond moesten betalen ¹⁵⁹).

Behalve het wisselen ter plaatse, werd ook gebruik gemaakt van de wisselbrief, waarmee men betalingen kon verrichten in andere steden. Op die manier kon geld overgemaakt worden, wat het voordeel had dat kooplui die van jaarmarkt tot jaarmarkt trokken, geen grote hoeveelheden geld op zak hoefden te hebben.

Zo betaalde Tyrnan de Wisselaar van Antwerpen in 1450 500 ducaten aan de heer van Bergen op Zoom Jan Metten Lippen op een wisselbrief van Cosina de Medicus, faktoer (=makelaar, tussenpersoon), die hij in de koudemarkt ontvangen had ¹⁶⁰).

HET VERSTREKKEN VAN KREDIETEN

Behoefte aan kredieten heeft altijd bestaan; bij de minst bedeelden was geld lenen vaak levensnoodzaak, kooplieden hadden handelskredieten nodig en kruistochtvaarders konden ook niet zonder geld naar het Heilig Land vertrekken.

Lenen op onderpand was een activiteit waarmee de Lombarden de meeste bekendheid hebben gekregen en waaruit de instelling "de Lommerd" is ontstaan. Men kon allerlei voorwerpen van waarde bij de Lombarden verpanden. Gewoonlijk waren dat juwelen, gebruiksvoorwerpen en kleding. Hiervoor ontving men een bedrag dat meestal lag beneden de werkelijke waarde van het onderpand.

¹⁵⁹ S.A. 239, 2.

¹⁶⁰ A.R.R. 647. 2, 24.

Behalve de terugbetaling van het geleende bedrag was men interest verschuldigd, die meestal per week berekend werd ¹⁶¹).

De Lombarden waren gerechtigd de panden welke na één jaar en één dag niet afgehaald waren te verkopen. Op het einde der 16e eeuw wordt deze termijn verlengd tot één jaar en zes weken ¹⁶²).

Dat het lombardschap een winstgevend bedrijf was spreekt voor zich, en wat deze tak van het bedrijf betreft ook zonder risico. Geen wonder dat de markies op het einde der 16e eeuw over deze winst uit de verkoop van niet afgeloste panden een percentage aan cijns liet betalen.

Men kon bij de Lombarden ook zonder onderpand een lening afsluiten. Volgens octrooi van 1392 moest daarvan wel een schepenakte worden opgemaakt.

Meestal waren dit kort-lopende leningen van lage bedragen. Het hoogste bedrag in de schepenakten aangetroffen was een bedrag van 22 Rijns gulden, dat Wouter de Harnasmaker in 1460 verklaarde schuldig te zijn aan Olivier Matheuszoon, lombard, en uiterlijk zes weken later beloofde terug te betalen ¹⁶³).

Verder verstrekten de Lombarden geld met als onderpand huizen en moergronden of handelswaar. Indien men de betalingsverplichting niet na kwam, werd tot executie van het onderpand overgegaan. Zo vond in 1403 de executie of uitwinning plaats van een perceel moergrond; in 1401 van een partij goederen, waarbij geen nadere omschrijving; in 1411 een huis in de Hoogstraat; in 1478 een handelspartij lakens ¹⁶⁴).

¹⁶¹ van Rompaey, a.w., 264.

¹⁶² A.R.R. 385.

¹⁶³ R. 284, 3vo.

¹⁶⁴ S.A. 15, 81va, 69vo, 107vo; R. 293, 10.

HANDEL

Als resultaat van de uitwinningen en de hoeveelheid onafgeloste panden, konden de Lombarden allerhande waren leveren; aan de heer van Bergen op Zoom verkochten zij onder andere "cruyt" (kruiden of kruid?) in 1384; rode wijn in 1392; landwijn in 1425; stenen in 1447.

33/34. Voor- en keerzijde van een zilveren sterling van hertog Jan II van Brabant, 1294 - 1312.

Henrick de Riege kocht in 1478 bij de Lombarden een partij laken; Denijs Matheuszoon in 1478 een partij wol ¹⁶⁵).

Dat de Lombarden ook veel geld te beleggen hadden blijkt uit de vele transportakten van onroerend goed. Zo koopt Vrank Boba in 1401, 1403 en 1406 erven in de Huijbergsestraat; in 1408 een hofstad in die straat, het ernaast gelegen huis (dat hij in 1401 heeft gekocht) verkoopt hij in 1408. Tevens bezit hij een aantal huizen in de Koevoetstraat. In 1402 koopt hij een huis in de Strijpstraat. Deze straat is vermoedelijk identiek met de Koevoetstraat, aangezien Vrank Boba

¹⁶⁵ A.R.R. 644. 1, 6vo; A.R.R. 644. 3, 19; A.R.R. 645. 1, 22; S.A. 241, 114; R. 293,10vo, 10.

in 1404 een huis verkoopt in de Koevoetstraat dat dezelfde belendingen heeft als het eerder genoemde huis in de Strijpstraat ¹⁶⁶). In 1422 koopt Market Madea een huis in de Koevoetstraat, dat hij het jaar daarop weer verkoopt, in 1423 twee huizen achter de Lakenhal. Byaes Madea blijkt in 1411 en 1413 huizen te bezitten in de Hoogstraat.

Daniel Madea koopt in 1427 de helft van een huis in de Gasthuisstraat. In dit geval is hier blijkbaar de Zuivelstraat mee bedoeld, want als oostelijke begrenzing staat de Waag vermeld. Reeds vier maanden later verkoopt hij dit huis, wat dan in de Wolstraat blijkt te staan. Dus mag worden verondersteld dat het oostelijk gedeelte van de Zuivelstraat in het begin van de 15e eeuw zowel Gasthuisstraat als Wolstraat werd genoemd ¹⁶⁷). In Bijlage I is te zien welke onroerend-goed transakties de Lombarden verricht hebben.

PLAATS VAN VESTIGING

Het huis waarin de Lombarden vóór 1397 hun bedrijf uitoefenden is niet bekend. Na 1397 zijn zij gevestigd in het huis aan de Grote Markt, oostelijk gelegen van het schepenhuis.

Dat is tegenwoordig dat gedeelte van het stadhuis waarin de raadszaal en de witte zaal zijn gelegen. Francke Boba die er in 1397 zijn bedrijf uitoefende namens Operijns Rotharijs, verkocht het pand in 1403 aan Byaes de Madea. Het perceel strekte zich toen tot aan de Kortemeestraat uit ¹⁶⁸).

¹⁶⁶ S.A. 15,73vo, 83, 98, 99, 78, 84vo.

¹⁶⁷ S.A. 15, 146vo, 153vo, 150, 107vo; S.A. 238, l; S.A. 15, 170, 171vo.

¹⁶⁸ S.A. 15, 83.

De stadsbrand van 1444 noodzaakt de Lombarden om uit te zien naar een andere behuizing, omdat bij deze brand hun huis aan de Grote Markt totaal afbrandde. Over de schade ten gevolge van deze brand kregen de Lombarden onderling een geschil, waarbij Peter de Musco, de uitbater van het lombardenhuis, aan zijn medeoctrooihouders een bedrag van 200 Rijns gulden moest betalen. Waarschijnlijk omdat zij door deze brand inkomsten derfden ¹⁶⁹).

Peter de Musea was reeds eigenaar van een pand met twee kleine huisjes achter de Grote Kerk (Parade). In 1442 had hij over de afscheiding van zijn erf een burenrucie met de weduwe van Peter Coelkies. In deze akte wordt het huis van Peter de Musco omschreven als gelegen "achter de coer van den kercke, streckende tot aen de Coevoetstrate" ¹⁷⁰).

Na de brand van hun pand aan de Grote Markt, verplaatsten de Lombarden hun bedrijf naar dit huis. De Lombarden hebben in de periode van 1450 - 1475 nog een aantal huizen achter de kerk gekocht, waarvan zij er in 1506 twee verkochten ten behoeve van de kerkfabriek, waarschijnlijk om plaats te maken voor de uitbreiding van de kerk (het zogenaamde Nieuwe Werk) ¹⁷¹).

¹⁶⁹ R. 282, 86vo.

¹⁷⁰ R. 281, 37.

¹⁷¹ R. 216, 22vo.

31 De Oude Lombard [Stortepot] op een tekening van de Moeregrebstraat door Valentijn Klotz, 1672. ([Teylers Stichting](#), Haarlem). Zie ook Tekeningen van Bergen op Zoom, blz 42.

In 1520 koop Ruffijn de Talis van de schout een huis, molen, schuur buiten de Lievevrouwepoort genaamd *de Stortepot*. De Stortepot was oorspronkelijk een pottenbakkerij maar sinds 1501 als smoutmolen (Pletterij) in gebruik. Ruffijn de Talis vestigde er het lombardenhuis. In 1580 wordt de Stortepot door de curator van Sion Sionis verkocht aan Gilles Wolfwinckel, waarmee er een einde kwam aan de periode dat de Lombarden er hun bedrijf uitoefenden. Nog lang bleef voor dit huis in de volksmond de naam *de Ouden Lombard* in gebruik. Op een tekening van Valentijn Klotz uit 1672 staat de Moeregrebstraat afgebeeld met links *Het Spuihuis* en rechts *De Ouden Lombard* hoewel het huis toen de naam *Het Wapen van Vranckrijck* droeg¹⁷²). De naam *de Ouden Lombard* was kennelijk beter ingeburgerd, zelfs een huis aan de andere zijde van de Moeregrebstraat werd in de verkoopakten van 1565 en 1591 Ouden Lombard genoemd. Dit huis grensde zuidwaarts aan de

¹⁷² R. 217, 129vo; R. 215, 191; R. 226, 289.

huizen *De Sevensterre* en *Het Vliegende Hert* in de Lievevrouwestraat. Het gebruik om huizen te noemen naar bekende gebouwen in de direkte omgeving zien we thans nog terug bij benamingen als café Het Markiezenhof en de slijterij de Gevangenpoort ¹⁷³).

De Lombarden spraken kennelijk tot de verbeelding der mensen. Een hoeve van 22 gemeten in de Meeren buiten de Wouwse poort was in het bezit van de Lombarden en werd nog lang het Lombarden goed genoemd (1464, 1510, 1629). Dit was eveneens het geval met het *Lombaerdenhuys* buiten de Steenbergsepoort (1553, 1581). Het straatje achter de kerk, waar zij in de 15e eeuw hun bedrijf uitoefenden, heette het Lombaerdenstraatje (1473, 1557) ¹⁷⁴).

WIE WAREN DE LOMBARDEN?

Tot 1580 fungeerden Italianen afkomstig uit Piemont (Asti, Piacenza, Avilliaan en Turijn worden met name genoemd) als Lombarden. Dit waren leden van bekende Italiaanse bankiersfamilies zoals in 1309 "de Rothariis", en in het begin van de 15e eeuw families als Boba en Madea.

In bijlage II staat vermeld wie hier tot 1580 als Lombard werkzaam waren. Veel van deze Italiaanse kooplieden waren familie van elkaar en men trachtte het bedrijf in familiehanden te houden. In 1411 wordt het octrooi verleend aan Byaes en Vranck Madea, broers; enige jaren later zien we als lombard optreden Jan de zoon van Byaes Madea en Daniel de zoon van Vranck Madea.

¹⁷³ R. 223, 132; R. 227. 36.

¹⁷⁴ R. 213, 232; R. 233,37; R. 221, 248; R. 226, 313. 1473 het straetje neffens de lombarden achter de kerck R. 214, 122vo.

De zoon van bovengenoemde Daniel Madea, eveneens Daniel geheten, komt na 1435 als lombard voor. Thomas de la Vall, erfgenaam van Daniel Boba, nam in 1476 de zaak over. Pagan de la Vall, tafelhouder te 's-Hertogenbosch, die zich in 1510 hier vestigde was ongetwijfeld familie van de hier bovengenoemde Thomas. Rond 1525 werken hier Ruffijn en Anthuenis van Talis, welke vader en zoon blijken te zijn. In 1561 neemt Bernardin de Succa het octrooi over van de weduwe van Gabriel Mayal, genaamd Jonkvrouwe Catharina de Succa ¹⁷⁵). Om een duidelijk inzicht te krijgen in de familieverhoudingen en organisatie is een uitgebreide studie in een groot aantal steden nodig. Het Lombardschap was in elk geval goed georganiseerd. Het octrooi werd verleend aan de meester van het Lombardenhuis, later *generaaltafelhouder* genoemd. Hij woonde meestal niet in Bergen op Zoom, maar had in diverse plaatsen een kantoor. Alle belangrijke transakties zoals het kopen en verkopen van huizen, het betalen van recognitie en het verkopen van het octrooi gebeurde in zijn naam. Zo blijkt uit een akte van 1466 dat Daniel Boba in Chieri (een stad in de omgeving van Turijn) woonde. Dominicus de Petra Vina, meester van het Lombardenhuis te Bergen op Zoom in 1535, woonde in Antwerpen evenals de lombard Vranck Boba rond 1430 ¹⁷⁶).

¹⁷⁵ A.R.R. 385; S.A. 15, 276, 275vo; R. 214, 200; R. 292,19vo; R. 335 1, 25.

¹⁷⁶ R. 285, 77vo; R. 220, 62vo; F. de Nave, De oudste Antwerpse lijsten van Nieuwe poorters 1390 - 1414, Brussel 1973, 228; S.A. 15, 172vo.

Plaatselijk werden de zaken afgehandeld door de lombarden-knechten of dienaars, vergelijkbaar met filiaalhouders van de tegenwoordige bankorganisaties.

Dat deze knechten zelf meester konden worden, blijkt uit het geval van Vrank Boba. Deze deed in 1403 nog zaken als dienaar van zijn meester Opeyns Royers, in 1412 werd hij poorter van Antwerpen en in 1425 - 1432 meester van de Lombardenhuuse te Bergen op Zoom; nu liet hij zelf zijn zaken door anderen waarnemen ¹⁷⁷).

In 1444 bleken 3 lombarden ieder voor 1/3 deel het recht van octrooi te hebben. Kwestie ontstond toen in dat jaar het Lombardenhuis aan de Grote Markt verbrandde en hun inkomsten daarmee verloren gingen ¹⁷⁸).

32. Tegenwoordige toestand van het huis [De Oude Lombard](#) (Stortepot) aan de Moeregrebstraat.

¹⁷⁷ S.A. 15,81; F. de Nave, a.w. 228; S.A. 15,189vo.

In 1556 komt Lowijs Porquin, de schrijver van het boek *Den Uytersten Wille* hier in de stad wonen. Lowijs, geboren in Chieri in Piëmont, woonde achtereenvolgens in Brussel, Nijvel, Antwerpen, Sluis, Zierikzee en Middelburg.

In zijn boek vermeldt hij dat hij "een leven van goet bejach" (flinke winsten) had geleid, wat zeer wel kan kloppen omdat hij in 1544 tot 1546 lombard was te Goes en in 1546 te Middelburg en Zierikzee ¹⁷⁹). De beeldenstorm van 1580 heeft waarschijnlijk niet alleen priesters en kloosterlingen uit de stad verjaagd, maar ook de Lombarden.

Het Lombardenhuis d e Stortepot, eigendom van Sion Sionis, werd in 1580 verkocht aan Gilles Wolfwinckel. Door de schout werden de huizen en erven van Odonck de Sartoris eveneens in 1580, echter nog voor de beeldenstorm verkocht. De Lombarden hadden kennelijk de wijk genomen naar veiliger oorden ¹⁸⁰).

Na 1580 begint de geschiedenis van de Bank van Lening, een instelling die de Lombard is opgevolgd, echter met als enige taak het verstrekken van kredieten op onderpand. In Bergen op Zoom bleef dit een particuliere instelling tot in 1847 de Stadsbeleenbank werd opgericht; deze is in 1900 opgeheven.

¹⁷⁸ R. 281, 161vo.

¹⁷⁹ L.J. Rietema, "Banken van Lening in Zeeland" in *Gens Nostra* jrg XXXI, 1976 no. 4/5, 85. K. Sloomans, "Bergse scholen vóór 1600" in *Ghulden Roos* 28, 1968, 100-117.

¹⁸⁰ R. 226, 289; R. 399, 28vo; R. 226, 254 e.v.

BIJLAGE I

HANDEL IN ONROEREND GOED DOOR DE LOMBARDEN

Verkoper	koper	onroerend goed	gelegen in	datum	bron
Jan Janszn. Hermans	Franck Boba	2 erven	Huybergsestraat	16-12-1401	S.A. 15,73vo
Jan Jansz. Willemsz.	Franck Boba	1 erf	Huybergsestraat	16-12-1401	S.A. 15,73vo
Jacob Gelijc	Franck Boba	huis + erf	Strijpstraat	15-12-1402	S.A. 15,78
Claus Schenaert	Franck Boba	huis + erf	b. d. Wouwse poort	6- 7-1403	S.A. 15,81
Opeyns Royers	Jan Lebben	huis + erf	Fortuinstraat	21- 9-1403	S.A. 15,81
Opeyns Royers	Byaes Madea	$\frac{1}{2}$ hoeve moergrond	Nieuw Neminge (Ouwervelden, Wouw)	21- 9-1403	S.A. 15,81vo
Wisse Caytensz	Byaes Madea	huis + erf	Minderbroederstraat	26-10-1403	S.A. 15,82
Opeyns Royers	Byaes Madea	huis + erf	Grote Markt	13-11-1403	S.A. 15,83
Lijsbet Jan Parasij's weduwe	Vranck Boba	erf	Huybergsestraat	21-12-1403	S.A. 15,83
Franck Boba	Marye Peter Claus Gherijtd.	huis + erf	Koevoetstraat	7- 3-1404	S.A. 15,84vo
Franck Boba	Joos Oom	huis + erf	b.d. Wouwse poort	5- 6-1405	S.A. 15,89
Jan Peteren	Franck Boba	erf	Koevoetstraat	7- 5-1406	S.A. 15,92
Arent Tollinc	Franck Boba	huis + erf Lupaert	Fortuinstraat	25- 6-1406	S.A. 15,92vo

Verkoper	koper	onroerend goed	gelegen in	datum	bron
Byaes Madea	Heynric die Wolf	huis + erf	Minderbroeder- straat	14- 1-1407	S.A. 15,94
Franck Boba	Willem Pauwels	huis + erf	Fortuinstraat	2- 3-1408	S.A. 15,97vo
Franck Boba	Jan van Akeren	hofstad	Huybergsestraat	20- 4-1408	S.A. 15,98
Franck Boba	Joes Alsteens	huis + erf	Huybergsestraat	17- 8-1408	S.A. 15,99
Jan Weenmare	Vranck Boba	½ huis + erf	b.d. Wouwse poort	21-12-1408	S.A. 15,100
Lambrecht van Putte	Vranck Boba	moergrond	achter de galg aan de Wouwseweg	25- 1-1409	S.A.
Witte Jan Tolijns	Franck Boba	land	b.d. Wouwse poort	12- 7-1409	SA 15,101vo
Vranck Boba	Heinric Heinricsz.	huis en erf	Helstede	6- 6-1410	SA 15,104vo
Byaes Madea	Willem Joosz van Spelle	huis en erf	Hoogstraat	19- 6-1411	SA 15,107vo
Jan van Heimale	Vranck Boba	land	b. d. Steenbergse poort	13- 1-1413	SA 15,112vo
Heer van B.o.Zoom	Byaes Madea	½ huis + erf	Hoogstraat	17- 8-1414	SA 15,177vo
Lijsbet Willem Zeelanders wed.	Vrancke Boba	huis + erf	b.d. Wouwse poort	16- 4-1417	SA 15,129vo
Byaes Madea	Jacob Jansz.	huis + erf	Hoogstraat	3- 6-1418	SA 15,1:14
Alijdt Slaets	Market Madea	huis + erf	Koevoet straat	27- 3-1422	SA.15, 146vo
Market Madea	Jan Symonsz	2 kamers	Hoogstraat	5- 3-1423	SA 15,150
Market Madea	Gielij Casijn	huis + erf	Koevoetstraat	24-12-1423	SA 15,153vo

Verkoper	koper	onroerend goed	gelegen in	datum	bron
Market Madea	Mathijs Geritsz.	moergrond	Nieuw neminge	19- 5-1424	SA 15,156
Margriet van Heymale	Vranck Boba	huis + erf	Geweldigestraat	28- 2-1427	SA 15,169
Machiël Jacobsz.	Daniel Madea	½ huis + erf	Gasthuisstraat	27- 6-1427	SA 15,170
Daniel Madea	Alsteen Jan Maesz.	½ huis + erf	Wolstraat	21-11-1427	SA 15,171vo
Willem de Coninc	Vranck Boba	erf	zuidzijde van de Wouwseweg	30- 1-1428	SA 15,172vo
Jan van den Beken	Vranck Boba	land	Middelsant	28-11-1432	SA 15,189vo
Peter Cock	Vranck Boba	land	Moerweg	9- 5-1433	SA 15,192
Jan Witte	Vranck Boba	hoeve	b.d. Wouwsepoort	19- 6-1433	SA 15,192vo
Peter van Brughe	Vranck Boba	land	b.d. Wouwsepoort	29- 1-1434	R. 213,6vo
Margriet David Roex dochter	Daniel Boba	land	b.d. Wouwsepoort	25-11-1435	R. 213,22vo
Jan van der Beken	Daniel Boba	2½ gem. land	b.d. Wouwsepoort	24-11-1436	R. 213,30
Heinric Standaert	Daniel Boba	land	in de Noort	27-12-1437	R. 213,39vo
Herman van Spelle	Daniel Boba	land	in de Meren	27-12-1437	R. 213,39vo
Cornelis Nijs	Daniel Madea	¾ huis	Molstraat	20- 2-1439	R. 213,53
Willem Bervoet	Peter Mussche en Gheerd Arribaldus	2 huizen met 2 cameran	achter 't kerkhof en in de Koevoetstraat	20-10-1441	R. 213,77vo
Gheert Arribaldus	Anthonis Gheerts Boba	1/3 hofstad	achter kerkhof	16- 6-1447	R.213,138
Gheert Arribaldus	Pieter de Mus (= Musco)	1/6 erf	achter het kerkhof	16- 6-1447	R.213,138vo

Verkoper	koper	onroerend goed	gelegen in	datum	bron
Peter de Musco	Anthonijs Boba	2/3 huis + erf	achter de kerk	9- 4-1451	R.213,166vo
Cornelis de Voghelare	Oliver Matheusz.	huis + erf	achter de Waag	30- 5-1460	R.213,248vo
Olivier Matheusz.	Corn. Hubrechts en Jan Scollaert	huis + erf	achter kerkhof	5- 9-1460	R.213,250vo
erfgenamen Daniel Boba	Jan Kempe	huis + erf	achter kerkhof	6-12-1476	R.214,200
Pagaen dela Vall	kerkfabriek	2 huis + erf St. Catline	achter de kerk	5- 6-1506	R.216,22vo
Pagaen dela Vall	Lenaard Willemsz.	Hoeve het Lombarden goet	b.d. Wouwsepoort	19- 4-1510	R.216,135
De schout	Ruffijn van Talis	huis + erf de Stortepot	b. d. Lievevrouwe- poort	20- 7-1520	R.217,129vo
Markies	Willem Gabia	huis en erf Stortepot	Moeregrebstraat	27- 3-1533	R.219,244
Willem Gabia	Dominicode Petravina	huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	4- 6-1535	R.220,20
De stad	Dominico de Petravina	huis + erf	achter Stortepot	15- 9-1536	R.220,62vo
Anthuenis Jansz.	Dominico de Petravina	potterij	Moeregrebstraat	18- 1-1538	R. 220' 9vo
Gabriel Mayal	Jan de Stout	erf	Moeregrebstraat	26- 4-1549	R. 221,100vo
erfgenamen Pieter Muys	Odon de Sartoris	huis + erf Oostenrijck	Lievevrouwe- straat	16-10-1556	R.222,18vo
Odon de Sartoris	Francois Walraven	huis en erf Oostenrijck	Lievevrouwe- straat	11-12-1556	R. 222,22vo
Pauwels van Veltwijck	Odon de Sartoris	huis + erf	Lievevrouwe- straat	30- 8-1560	R. 222,79

Verkoper	koper	onroerend goed	gelegen in	datum	bron
Bernardin de Succa	Odon de Sartoris	huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	24- 1-1561	R. 222,206
Jan Jansz. Martens	Odon de Sartoris	huis + erf	Londonstraat	11- 2-1574	R. 226,54
Jacob Adriaansz.	Odon de Sartoris	huis + erf	Londonstraat	10- 3-1576	R. 226,90
Odonck Sartoris	Symon Mayal	½ huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	21-10-1575	R. 226,77vo
De schout	Symon Mayal	½ huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	5- 7-1577	R. 226,156vo
Symon Maya!	Syon Syonis	huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	22- 8-1578	R. 226,197
De curator van Syon Syonis	Gilles Wolfwinckel	huis + erf Stortepot	Moeregrebstraat	9- 9-1580	R. 226,289

BIJLAGE II

DE LOMBARDEN TE BERGEN OP ZOOM VAN 1384 - 1580

VAN	TOT	NAAM	BRON
1384	1390	Joese, de Lombardenknecht	ARR 644.6, 6vo
1391		Anthonijs de Lombaert	ARR 644.3, 6vo
1398		Lanceloet de Lombaert	S.A. 15,58
1401		Anthonijs Boba	S.A. 15,69vo
1401	1434	Franck Anthonijsz. Boba	S.A. 15,73vo / R213, 6vo
1403		Opeyns Royers	S.A. 15,81
1403	1418	Byaes Madea	S.A. 15,81 vo/134
1405		Jan Madea	S.A. 15, 275
1410		Jan Byaesz. Madea	S.A. 15, 275 vo
1412	1428	Daniel Vranckenz. Madea	S.A. 15, 276/172 vo
1413		Bonana Boba	S.A. 238, 3
1416		Pieter Arribaud Anthonijsz.	S.A. 15, 276vo
1422	1424	Market- Madea	S.A. 15, 146vo/156
1427	1434	Jacob Butz (Buzia)	S.A. 15, 169/R 213, 6vo
1435	1450	Daniel Madea	S.A. 15, 279/ARR. 311
1435	1448	Daniel Bonanaz. Boba	R 213, 22vo/ R 282, 181 vo
1440		Willem Madea	ARR. 1338
1441	1451	Peter Mussche (= Musco)	R 213, 77 vo/166vo
1441	1447	Gheert Arribaldus	R 213, 77vo/138
1444	1448	Obert Wotsolus	R 281, 161vo/R 282, 188vo
1444	1461	Anthonijs Geeraertsz Boba	R 281, 161 vo/R 284, 103
1446		Coenraet de Azinariis	R 282, 86
1446		Jorijs de Solario	R 282, 86
1446		Wertijn de Cunio	R 282, 86
1451		Domaen Buzia	R 213, 166vo
1460	1461	Olivier Matheusz.	R 284, 3vo/129vo
1461	1476	Thomas de la Vall	R 284, 69vo/ R 214, 200

VAN	TOT	NAAM	BRON
1466	1476	Anthonijs Pikele (= Picolet) = Anthonijs Bacharijs Picolet	R 285, 77vo/214, 200
1478	1510	Pagan de la Vall	R 293, !Ovo/R 216, 135
1506		Ryclaus Carboy	S.A. 258
1520	1529	Ruffijn van Talis	R 217, 129vo/ARR. 51, 157
1528		Anthuenis Ruffijnsz van Talis	R 335, I, 25
1529	1535	Willem Gabia	R 336 II, 76vo/R 220,20
1529		Jeronimo de Pomette	R 336, II, 76vo
1534	1538	Dominicus de Petravina	R 219, 244/R 220, 119
1536		Jan Paucapalia	R 220, 62vo
1549		Gabriel Mayal	R 221, 100vo
1556	1580	Odonck de Sartoris	R 222, 18vo/R 226, 254vo
1561		Bernardin de Succa	R 222, 206
1574	1578	Symon Mayal	S.A. 38,29/ R 226, 197
1578	1580	Syon Syonis	R. 226, 197 / R 226, 289

DE KERKELIJKE VERHOUDINGEN TE BERGEN OP ZOOM VAN DE ZESTIENDE TOT EN MET DE ACHTTIENDE EEUW

door

W.DONKER

Bergen op Zoom is thans sinds enige eeuwen een in meerderheid rooms-katholieke stad. Daarmee sluit zij aan bij de overige steden van Noord-Brabant waar de situatie niet veel anders is.

Het zal niet velen bekend zijn dat deze toestand pas is ingetreden nadat de stad gedurende enige eeuwen in meerderheid een andere religieuze kleur had bezeten. De factoren die tot het ontstaan van de tegenwoordige situatie hebben geleid worden in onderstaande bijdrage beschreven.

OPKOMST EN VESTIGING VAN DE HERVORMING

De opkomende hervorming kreeg in Bergen op Zoom wel een zekere invloed, maar werd streng onderdrukt, vooral in de eerste helft van de 16e eeuw met succes. De pastoor van het begijnhof, Nicolaas Christiani, die afwijkende meningen had omtrent het vagevuur, heiligenverering en andere geloofspunten, werd veroordeeld tot het herroepen van zijn dwalingen en het offeren van twee waskaarsen. In 1529 werden vier mannen onthoofd en twee vrouwen levend begraven om hun geloofsovertuiging. Omstreeks 1534 kwamen anabaptisten voor in de stad. Van andere ketterse stromingen is niet veel gebleken. De rechtzinnige houding van de vrouwe van Bergen, Jacqueline de Croy, weduwe van Antonius van Glymes, kan mede van

invloed geweest zijn op de bloei van het oude geloof omstreeks 1540, toen Nicolaas Florenszoon Goudanus, een geleerd en uitmuntend priester, in Bergen op Zoom pastoor was. Maar in 1553 meende men in Bergen op Zoom dat het aantal paascommunies niet meer zo groot was als een of twee jaar tevoren ¹⁸¹).

De zoon van Jacqueline de Croy, Jan IV van Glymes was een principieel bestrijder van de ketterij. Eerst na zijn vertrek naar Spanje, samen met Montigny, in juli 1566 begonnen de calvinistische bijeenkomsten; zij werden geleid door een zekere Erasmus de Wever. Zonder beeldenstorm verkregen de calvinisten door middel van Lodewijk van Nassau, die klaarblijkelijk de markiezin grote angst wist in te boezemen met verhalen van de gepleegde gruweldaden te Antwerpen, een overeenkomst, die op 1 september 1566 gesloten werd. Krachtens deze overeenkomst werd het de calvinisten toegestaan in particuliere huizen hun godsdienst vrij te belijden. De groep van calvinisten was echter niet groot. Bij de prediking kwamen slechts 44 personen. Aan de noodgedwongen welwillende houding van de markiezin en het stadsbestuur, zelfs tijdens de verscheidene opstootjes en relletjes, kwam ogenblikkelijk een einde toen 200 man gezagsgetrouwe troepen in maart 1567 in de stad gelegerd werden. Na hun komst werd de uitoefening van het protestantisme terstond verboden. Enige tientallen calvinisten weken met hun predikanten uit.

Na de beslaglegging op het markiezaat door Alva in 1568 had de stad een Spaanse bezetting tot 1577. De nieuwe bisdommen, door koning Philips in 1559 ingesteld om de Contra-Reformatie in de Nederlanden

¹⁸¹ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1947, II, 619

te steunen, konden thans eerst werkelijk totstandkomen. Bergen op Zoom en omgeving behoorden tot het nieuwe bisdom Antwerpen. De eerste bisschop overleed echter reeds in 1563, zonder dat hij veel had kunnen ondernemen. Alva zette de benoeming door van Sonnius, die in 1570 bezit nam van zijn zetel. Deze bisschop nam de vernieuwing van het kerkelijk bestuur krachtdadig ter hand. Hij schijnt Bergen op Zoom herhaaldelijk bezocht te hebben. Sonnius verdeelde in 1571 het bisdom in vier dekenaten, waaronder dat van Bergen op Zoom. Dit omvatte Bergen op Zoom, Fijnaart, Halsteren, Heerle, Hildernisse, Huijbergen, Ossendrecht, Heer Boudewijnsplander, Putte, Woensdrecht en Wouw in het markiezaat van Bergen op Zoom, alsmede Steenberghe, Kruisland, Roosendaal en Nispen; bovendien de thans Belgische dorpen Austruweel, Berendrecht, Brecht, Kalmthout, Ekeren, Hoevenen, Kapellen, Lillo, Oordam, Oorderen, Sint Job in het Goor, Stabroek, Westdoorne, Westmalle, Wilmarsdonk en Wuustwezel. Zodoende reikte het dekenaat tot aan de stadsmuren van Antwerpen. Veel kans om tot een geregeld kerkelijk bestuur te komen had men echter niet. Na de inneming van den Briel in 1572 scheelde het niet veel of Bergen op Zoom was in handen van de Geuzen gevallen. Vanaf dit tijdstip mocht de stad zich in de speciaal militair van aard zijnde belangstelling van vriend en vijand verheugen. Sinds die tijd is Bergen op Zoom garnizoensstad ¹⁸²).

In augustus 1577 kwam een einde aan het Spaanse bewind in de stad, toen de gouverneur van Antwerpen op last van de Staten-Generaal na

¹⁸² Rogier a.w., J. B. Krüger, Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda, III, Bergen op Zoom z.j., 14.

een kort beleg Bergen op Zoom innam. Ogenblikkelijk werden de plakkatens tegen de ketterij buiten werking gesteld.

De Staten-Generaal erkenden de erfgenaam Jan IV van Glymes, Jan van Wittem, als markies. Hij was echter even katholiek als anti-Spaans. Pas na de tussenkoms van aartshertog Matthias, kregen de calvinisten in oktober 1578, op grond van de religievrede van 7 juli 1578, een bedehuis nl. de kapel in het St. Maartensgasthuis. De hervorming kreeg zijn kans in 1579, toen na de val van Maastricht, Bergen op Zoom op aanraden van Willem van Oranje twee Zeeuwse vendelen binnen zijn poorten opnam. Na een jaar van onlusten werd in augustus 1580 het minderbroedersklooster geplunderd en barstte in november 1580 de beeldenstorm in alle hevigheid los, waarbij de kerken en de overige kloosters het moesten ontgelden. Hiermede was door toedoen van het garnizoen en het stedelijk grauw een einde gekomen aan de openbare uitoefening van het katholicisme, Franciscus Pauli werd in 1580 als eerste vaste predikant aangesteld over de gereformeerde gemeente. Tot dan toe hadden de calvinisten zich met geleende predikanten moeten behelpen ¹⁸³). Na dit tumult is de hervorming met rasse schreden de heersende binnen de stad geworden. Reeds op 13 november besloot men twee of drie gereformeerden tot het stadsbestuur toe te laten; enige dagen daarop kregen zij al toezicht op de armengoederen, een schoolmeester van de "suyvere leere des evangeliums" werd aangesteld; de Grote Kerk zou na reparatie aan hen worden toegewezen; het Minderbroedersklooster werd als predikantenwoning afgestaan.

¹⁸³ J. Kleyntjens en C. Sloomans, Hervorming te Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1933, 89.

37 Interieur van de Grote Kerk te Bergen op Zoom, paneel door G. Houckgeest (1600 – 1653). Thans in St Michielscollege te Kaapstad

Weliswaar poogden de rooms-katholieken daarna weer verlof te krijgen hun godsdienst openbaar uit te oefenen en restitutie van het kerkgebouw te verkrijgen, doch kennelijk tevergeefs ¹⁸⁴). In het voorjaar van 1581 kwamen afgevaardigden van de Staten van Brabant pogen om de geschillen tussen de godsdienstige groeperingen te beeindigen door een "nyeuwen Relgions frede" doch hiervan kwam niets terecht ¹⁸⁵).

De inname van Breda in juni 1581 luidde een verscherping van de tegenstellingen in. Bergen op Zoom kreeg een sterk Staats garnizoen onder bevel van kolonel de la Garde, tot groot ongenoegen van de markies. Deze ging over naar de Spaanse zijde. Met behulp van Spaanse troepen trachtte hij op 5 december zich van Bergen op Zoom meester te maken. Aan deze aanslag zou Steven Lancriet, pastoor van Bergen op Zoom, medeplichtig zijn geweest ¹⁸⁶). Waarschijnlijk was hij echter reeds eerder uit de stad vertrokken.

Nadat deze aanslag was mislukt was het met de vrije uitoefening van de rooms katholieke religie voorgoed gedaan.

Op 14 februari 1582 werd de markies van zijn rechten op stad en land van Bergen op Zoom vervallen verklaard door de Staten van Brabant,

¹⁸⁴ GABoZ, res. 1578-1582, 89v,92. Kleyntjens en Sloomans, a.w. 87-88.

¹⁸⁵ GABoZ, ibidem, 102 v. Kleyntjens en Sloomans a.w., XCIV.

¹⁸⁶ C.Sloomans, "Mr. Steven Lancriet, pastoor te Bergen op Zoom", in *Taxandria* (Bergen op Zoom), XXXVI (1929) 71-79. Juten beweert in *Taxandria*, XXXVI, 206-207, dat zijn huis op de hoek van de Goudenbloemstraat was gelegen. Dit moet echter zijn: de hoek van de Kettingstraat en de Pastoor Lancrietstraat. De naamgeving van de Goudenbloemstraat berust op een vergissing.

Over het "verraad" van Lancriet zie P. Bor, *Vervolgh der Nederlandtsche Oorloghen*, 2, 16e boek, Leiden 1621, fol. 44v.

die nog diezelfde maand de magistraat van Bergen op Zoom ontslag verleenden en een nieuw college benoemden ¹⁸⁷). Daarop gaven de Staten het markiezaat voor de duur van de oorlog aan prins Willem van Oranje en na diens geweldadige dood in 1584 onder dezelfde voorwaarden, aan zijn zoon prins Maurits ¹⁸⁸).

Steven Lancriet is in 1585 pastoor van de St. Jacobskerk te Antwerpen geworden en daar op 11 oktober 1597 overleden ¹⁸⁹).

Hoe het nieuwe stadsbestuur over de religie dacht kan men lezen bij het besluit van 16 oktober 1582, enige kerkelijke vaatwerken te verkopen. Men spreekt dan van "den silveren calix met het patina" (de zilveren kelk met pateen) "gedient hebbende als men voordien (voorheen) m i s d a d i g e n m i s s e placht te doene" ¹⁹⁰). Niet alle priesters en kloosterlingen waren verdwenen. Het levensverhaal van één hunner kunnen we treffend stellen tegenover dat van een markante figuur uit de reformatie: kortom als het verhaal van de gaande en komende man.

VAN COUWENDAELE EN BASELIS

Van het convent van de Cellebroeders, gevestigd aan de Korenbeursstraat (ter plaatse van het Korenbeursplein) waren in 1582

¹⁸⁷ GABoZ ibidem, fol. 144v.

¹⁸⁸ Ibidem, fol. 141, 178, 179.

¹⁸⁹ J. Ernalsteen, "Meester Steven van den Langerijt" in Taxandria (Bergen op Zoom), XXXVII (1931), 124-134.

¹⁹⁰ Kleyntjens en Sloomans a.w., 81, GABoZ ibidem, 172.

nog twee broeders over, namelijk Augustijn van Huyst en meester Gilles van Couwendael ¹⁹¹).

Gilles had als rector van de broeders gefungeerd ¹⁹²). Nu ging hij een burgerlijke carrière maken. In genoemd jaar stelde de magistraat hem tot pestmeester van de stad aan. Deze functie lag wel in de lijn van zijn vroegere betrekking. De Cellebroeders speelden namelijk een - weinig benijdenswaardige - rol bij het verplegen en begraven van pestlijders ¹⁹³). Thans trad hij toe tot het barbiers- of chirurgijngilde van de stad. In 1593 was hij er deken en van 1594 tot 1598 gezworene van. Als nevenfunctie was hij ook nog "trooster der gevangenen" ¹⁹⁴). Zijn medebroeder wordt nog in 1588 vermeld. Gilles bleef echter niet alleen in het klooster wonen. Sinds 7 september 1586 was hij in de echt verbonden met Willemijntje Jans, weduwe van Nicolaes van de Sale ¹⁹⁵). We mogen wel aannemen dat hij tot de hervorming was overgegaan, want hij blijkt ook "ziekentrooster" te zijn geweest, een specifieke functie, aan de gereformeerde levenshouding eigen. De ziekentrooster moest de lijdenden (en vooral de stervenden) troosten

¹⁹¹ G.C.A. Juten, Beschrijving van Bergen op Zoom en omstreken, 's-Hertogenbosch 1925, 59.

¹⁹² H. Levelt, Het Cellebroedersklooster of de Bruers in de Nyeustrate, Bergen op Zoom 1924, 18-W.

¹⁹³ E.W.Mc Donnel, The beguines and beguards, New Brunswick 1954, 266-269; J. Laenen, Kerkelijk en godsdienstig Brabant, I, 81-88, W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming, Groningen 1915 II 159-163.

¹⁹⁴ H. Levelt, "Naam en zaak in de Bergen op Zoomsche Gasthuis- en Weeshuishistorie". in Site Geertruijdtbronne XI (1934), 8. GABoZ inv. nr. 230, 113

¹⁹⁵ GABoZ inv. nr. 27.

en vermanen uit het Woord Gods. Deze ziekentrouster fungeerde ook als "opschrijver" van de doden. De serie "doodboeken" zijn een resultaat van deze registreerarbeid.

Van Kerstmis 1597 tot eind maart- begin april 1598 was Gilles van Couwendael de eerste binnenvader van het pas opgerichte Weeshuis. Hierin werden de kinderen opgevoed "christelijk ende eerlijk" en "nyet onbehoirlijke tegen goede seden ende de ware christelijk gereformeerde religie" ¹⁹⁶).

Wel had Gilles getracht de functie niet te aanvaarden, doch kennelijk heeft hij op den duur niet kunnen weigeren ¹⁹⁷).

Hij achtte terecht zijn functie moeilijk verenigbaar met zijn betrekking als pestmeester. De plannen om het Weeshuis in het Cellebroedersklooster te vestigen (dat als pesthuis fungeerde, en waar Gilles woonde) zullen voor hem een reden temeer zijn geweest, gereserveerd te staan ten opzichte van zijn nieuwe functie. Nadien is het pesthuis inderdaad verplaatst en het weeshuis toch in het voormalige klooster gevestigd. Het vertrek van Gilles en zijn echtgenote viel echter vrij kort na de inrichting van het Weeshuis. Op 5 april bericht men dat hij "onlancx uuter stadt hem hadde geabsenteerd" ¹⁹⁸).

Waar hij is gebleven wordt verder niet vermeld. Zijn verdwijnen lijkt welhaast symbolisch voor een vertegenwoordiger van de rooms katholieke kerk van vóór de Contrareformatie. Geluidloos "viel" hij af, of zo men wil "bekeerde" hij zich tot beter inzicht, al naar gelang men

¹⁹⁶ GABoZ inv. nr. 156, 11 v.

¹⁹⁷ GABoZ inv. nr. 43, res. 3 augustus 1597.

¹⁹⁸ GABoZ inv. nr. 43, res. 2 september 1597 en 4 mei 1598.

het van gereformeerde of roomse zijde bekijkt. Mr. Jacobus Baselis Minor, omstreeks 1563 in Vlaanderen geboren als zoon van de predikant Jacobus Baselis Maior was van 1579 - 1581 te Leiden als scholier of kostganger bij de rector van de universiteit Nicolaas Stochius.¹⁹⁹). In 1581 werd hij als "proponent" (voorstadium van het predikantenambt) toegelaten; in 1584 was hij te Brugge. Toen deze stad in handen van de Spanjaarden viel week hij uit naar Brussel, doch in 1585 begaf hij zich naar Bergen op Zoom waar zijn vader sinds een jaar predikant was als opvolger van Franciscus Pauli²⁰⁰). Hij verzocht enige maanden uitstel om te Bergen op Zoom zijn zaken te regelen, alvorens het predikambt te Enkhuizen te aanvaarden²⁰¹) Dit uitstel hield verband met zijn tweede huwelijk, dat nog te Brugge was gesloten²⁰²).

In november 1586 was hij terug in Bergen op Zoom en assisteerde daar zijn vader die geklaagd had over zijn eenzame positie in de "arme, verdrietelijke stad" Bergen op Zoom²⁰³).

¹⁹⁹ Elsevier, "Predikanten met de naam Baselis te Bergen op Zoom" in: "de Navorscher XXI (1870), 388.

²⁰⁰ W. Meindersma, "Over het protestantisme in West-Brabant" in: Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis XIII (1911), 317. Christelijke encyclopedie V, 517.

²⁰¹ Christelijke encyclopedie, V, 395.

²⁰² F.L. Rutgers, Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw, Utrecht 1889, 566.

V.F.J. Boonakker, "Predikanten met de naam Baselis in Bergen op Zoom", in: De Navorscher XX (1870) 226, 227

²⁰³ F.L. Rutgers, Acta van de Nederlandse Synoden der zestiende eeuw, Utrecht 1889, 604.

Tot het vertrek van zijn vader in juli 1589 waren er nu twee predikanten werkzaam. Pas in 1603 kreeg hij assistentie van zijn leerling Marcus Suerius. Deze stierf echter hetzelfde jaar, en in het jaar daarop overleed Baselius zelf.

Zijn vruchtbare activiteiten bestonden onder meer in het ijveren voor de oprichting van het weeshuis te Bergen op Zoom. Reeds in 1591 richtte hij een verzoekschrift dienaangaande aan de magistraat ²⁰⁴).

Persoonlijk maakte hij een langdurige reis door de noordelijke Nederlanden om te collecteren voor het weeshuis. Zijn goede relaties met prins Maurits en andere befaamde persoonlijkheden in het noorden zullen hem ongetwijfeld te stade zijn gekomen ²⁰⁵).

Naast zijn functie van predikant bekleedde hij het rectorship van de latijnse school te Bergen op Zoom. De bekende Uutenbogaert, medestander van Arminius, werd in 1601 peetvader van een van zijn kinderen ²⁰⁶).

Baselius schijnt zich wijselijk buiten de geloofsverschillen te hebben gehouden die de jonge hervormde gemeenten zouden verscheuren. Vaak fungeerde Baselius ook als praeses of scriba van de classikale vergaderingen van Tholen en Bergen op Zoom, waartoe de kerk van de Scheldestad behoorde. Als afgevaardigde van de classis woonde hij verschillende malen de Zeeuwse synodale vergaderingen bij ²⁰⁷).

²⁰⁴ GABoZ inv. nr. 42, resolutie 20 mei 1591.

²⁰⁵ H.C.J. Rogge, "Jacobus Baselius de Jonge" in: Archief voor Nederlandse kerkgeschiedenis VII (1899), 79, 89.

²⁰⁶ Ibidem, 86.

²⁰⁷ Rutgers a.w., 279. Meindersma t.a.p., 308, 316.

Baselis was ook enige tijd legerpredikant; ook preekte hij voor de in Bergen op Zoom in garnizoen liggende Waalse soldaten ²⁰⁸).

Van zijn literaire arbeid noemen we het oorspronkelijk in het latijn geschreven boekwerkje over de belegering van Bergen op Zoom in 1588 ²⁰⁹).

KERKELIJKE SITUATIE IN DE ZEVENTIENDE EEUW

De levensgang van Baselis is illustratief voor de ijver van het opkomende calvinisme. Als iedere jonge beweging die aanslaat bij de tijdgenoten, had deze reformatorische richting geruime tijd de wind in de zeilen.

Dit was ook te Bergen op Zoom het geval. Naast Pascasius Baers, die sinds 1603 als predikant fungeerde werden in 1605 Lambertus de Rijcke en Jacobus Zuerius beroepen. Het talrijke garnizoen was hier debet aan. Zuerius was speciaal benoemd om voor de franstalige soldaten te preken ²¹⁰).

De Staten-Generaal stonden in 1652 toe, nog een vierde predikant aan te stellen. De hervormde gemeente werd tot 1795 bestuurd door de kerkeraad bestaande uit de predikanten, de ouderlingen en de diakenen. Het toezicht van de magistraat was echter vrij intensief. De stad betaalde bijvoorbeeld sinds de vermeerdering van de predikants-

²⁰⁸ GABoZ inv. nr. 802, 26.

²⁰⁹ GABoZ inv. nr. 42, resolutie van 3 januari 1591.

²¹⁰ GABoZ, archief Hervormde gemeente, dokumentatie nr. 1: Resoluties van de Kerkeraad 1603-1851 uittreksels 1898.

gagiën (salarissen) in 1626 eenderde daarvan, het land tweederde, uit de genaaste goederen van de ontruimde kerken en kloosters ²¹¹).

Bovendien had de magistraat een stevige vinger in de pap wat het kerkgebouw, de meubilering, de huisvesting van de predikanten en de kleinere ambten zoals koster, voorzanger en organist aanging.

Al kwamen de armenfondsen voor een deel onder beheer van hervormden, de stad hield streng de hand aan haar toezicht daarop, zoals zij trouwens in de middeleeuwen reeds had gedaan.

Oorspronkelijk moet de gemeente van Bergen op Zoom hebben behoord tot de vierde classis van Brabant, die ook Breda, Roosendaal, Hoogstraten en Turnhout omvatte. Nadat Noord-Brabant (op Bergen op Zoom en de Noordwesthoek na) Spaans was geworden, sloot men zich aan bij de Zeeuwse classes.

Hiertoe behoorde sinds 1590 ook Steenberghe, nadien tevens Oudenbosch, Roosendaal, Ossendrecht en de forten Lillo en Liefkenshoek. Een twaalfstal gemeenten, merendeels na 1648 gevormd ten plattelande van het markiezaat, zijn nadien daar nog bijgekomen ²¹²).

Van katholieke zijde zijn vele verslagen van de hogere kerkelijke autoriteiten aangaande de kerkelijke situatie in Bergen op Zoom bewaard gebleven. Het zijn verslagen van de bisschoppen van Antwerpen, dekenale verslagen en missieverslagen van de superior van de franciscanen in de Noordelijke Nederlanden. Literatuur over de positie van de katholieken in Bergen op Zoom bestaat slechts in

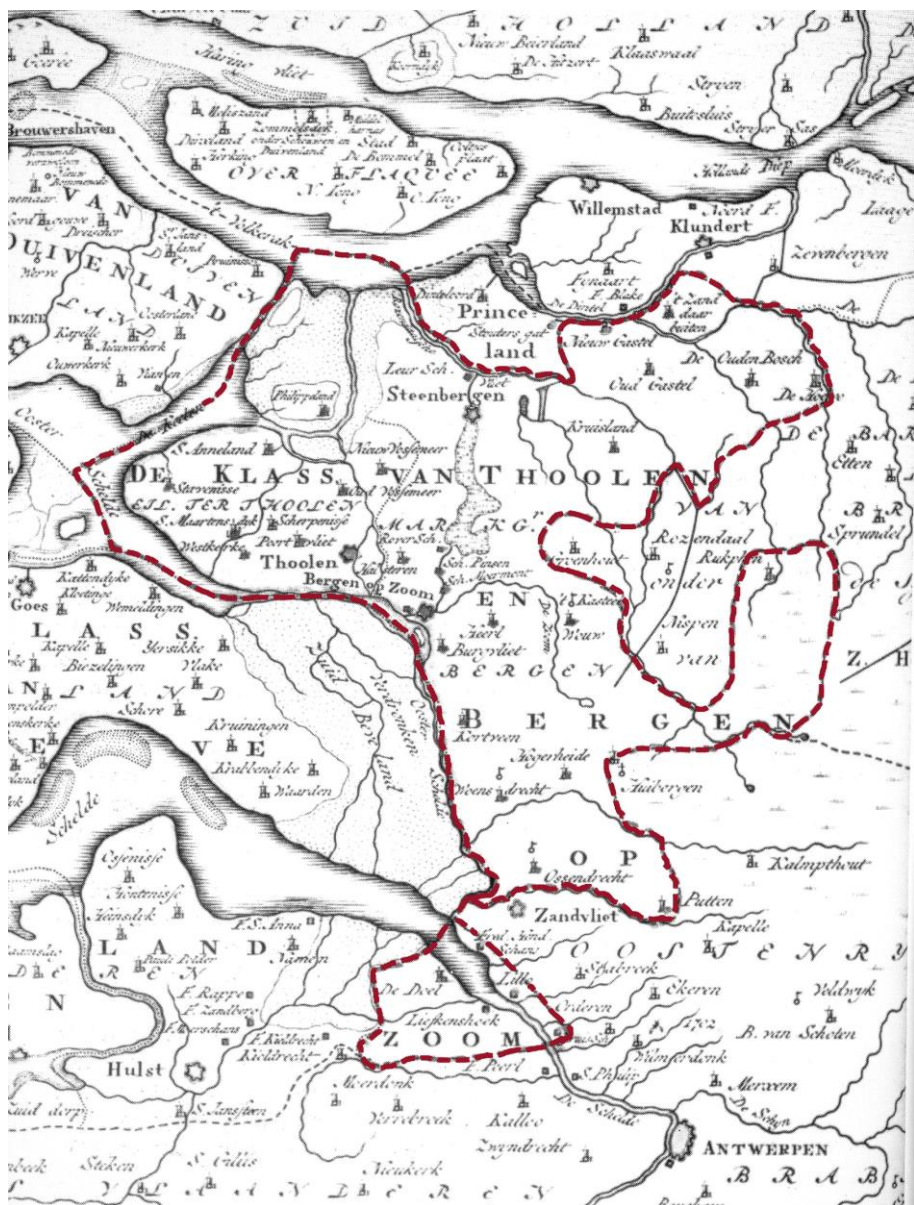
²¹¹ GABoZ, res. 1626-1634, d.d. 26 juli 1626.

²¹² Rutgers a.w., 279; Meindersma t.a.p., 308, 316; W. v. Gorsel. De Sint Maartenskerk in de Smalstad, Tholen 1959, 22.

beperkte mate. Het streven naar absolutisme in de 16e en 17e eeuw, dat leidde tot de vorming van nationale staten met een sterk centraal gezag, vond zijn pendant in het kerkelijke absolutisme van de pausen. In hun strijd tegen de reformatie vaardigden de pausen in de na-Trentse periode een aantal maatregelen uit met het doel de centralisatie binnen de kerk te bevorderen. Een van deze maatregelen bestond uit het voorschrift van paus Sixtus V d.d. 29 december 1585 dat de bisschoppen verplichtte op gezette tijden een verslag over de toestand van hun diocesen naar Rome te zenden ²¹³). Van het bisdom Antwerpen, waartoe Bergen op Zoom behoorde zijn van 1591-1797 achtentwintig verslagen bewaard gebleven ²¹⁴).

²¹³ J.D.M. Cornelissen, "De bisschoppen van Antwerpen over den toestand van het katholicisme in Breda en Bergen op Zoom gedurende de 17e en 18e eeuw". In *Taxandria* XXXV (1928), 57.

²¹⁴ C. de Clerq, "De achttiende-eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen aan de Heilige Stoel over de staat van hun bisdom". In *Taxandria*, Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen. Nieuwe reeks XVIII deel 3, 4. (1952), 117.

38 De Classis van Tholen en Bergen op Zoom. Detail van een kaart van "Zeeland in IV Klassen afgedeeld", 1770.

Volgens Rogier spreekt bisschop Laevinus Torrentius, die van 1585 tot 1595 het Antwerpse diocees leidde, in zijn verslag van 1591 in louter negatieve bewoordingen over Bergen op Zoom: de stad is in handen van de Vijand, de kloosters en kerken zijn aan hun katholieke bestemming onttrokken en er verblijven niet meer dan vier priesters, die geen zielzorg kunnen uitoefenen ²¹⁵).

Evenwel bleek de opgegeven bron, niet op de aangegeven plaats te staan en is in het verslag van 1591 niets te bespeuren van de genoemde vier priesters. In het verslag is sprake over vier kloosters en vele vrome stichtingen die in de stad bestaan hadden. De herinnering hieraan zou wel spoedig in vergetelheid raken, merkte de bisschop op, omdat van deze kloosters en stichtingen niet veel meer over was ²¹⁶). De deken van Breda, Levinus Smidt, had in 1587 over het dekenaat Bergen op Zoom gezegd, dat er tot dan toe geen aanhoudingen (van priesters?) plaatsgevonden hadden, omdat het grootste deel verlaten was of door geuzen bezet ²¹⁷).

De deken van Bergen op Zoom, Gerardus Schoofs, die in 1590 door Torrentius was aangesteld ²¹⁸), merkte in 1591 op, dat het bekend was dat de stad de katholieke godsdienst vaarwel gezegd had ²¹⁹).

²¹⁵ L. J. Rogier, a.w. 1 398.

²¹⁶ G. Brom en A.H.L. Hensen, Romeinse bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw. R.G.P. 52, 's-Gravenhage, 1952, 412.

²¹⁷ G.C.A. Juten, "Toestand der dekenaten Breda en Bergen op Zoom, 1587". In Taxandria XVII (1910), 204.

²¹⁸ J. Goetschalckx, "Eenige verslagen van kerkbezoeken in de Dekenij van Bergen op Zoom, 1594-- 1604" in: Taxandria XXVIII (1921), 50.

²¹⁹ C.B. de Ridder, "Notes et documents concernant la persecution religieuse dans le Brabant septentrional au XVIIe siècle". In: Annales ecclésiastiques IV (1867), 427.

Het verslag van 1600 van Willem van Bergen, die van 1598 tot 1601 bisschop van Antwerpen was, brengt weinig nieuws aan het licht. Er schijnt slechts één geestelijke in de stad te zijn en wel de deken ²²⁰). In het verslag van 1607 van Johannes Mireaus, die in de jaren 1602-1611 de kromstafdrager in de Scheldestad was, is te lezen dat er in Bergen op Zoom niet één priester was die openlijk of in het geheim zijn bediening kon uitoefenen. Op het platteland van het dekenaat waren slechts elf priesters overgebleven en op veel plaatsen waren hun kerken verwoest. Over de kloosters van Breda en Bergen op Zoom schreef hij, dat deze in verval geraakten door een aantal maatregelen van de ketters, die godsdienstoefeningen binnen de kloosters, het toelaten van novieten en het dragen van geestelijke gewaden verboden ²²¹).

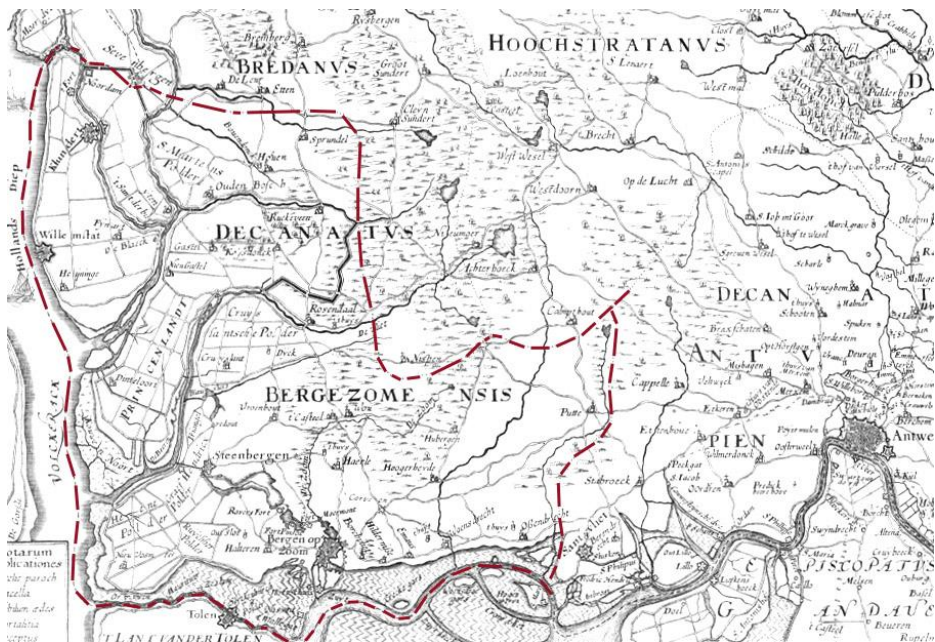
Terecht kan men zich afvragen hoe dit te rijmen is met de opmerking van Willem van Bergen, die mededeelde dat de vier kloosters van Bergen op Zoom geheel verwoest waren en de hierboven genoemde opmerking van Torrentius. Waarschijnlijk heeft het verval van de kloosters, dat Mireaus signaleerde alleen betrekking op de kloosters in Breda, dat van 1590 tot 1625 Staats was.

In 1609 klaagde Mireaus in een brief aan de Franse gezant te Den Haag, dat in Bergen op Zoom beslag gelegd was op de geestelijke goederen en de inkomsten aan de parochiegeestelijken werden onttrokken, al kregen zij wel een alimentatie. Daarbij werd het hem

²²⁰ Cornelissen, a.w. 59.

²²¹ "Rapport adressé au souverain Pontifice Paul V par Jean Le Mire, évêque d' Anvers, sur l'état de son diocèse en 1607". In: *Anales ecclesiastiques* IX, (1872, 452, 453, 475.

belet om zijn onderhorige geestelijkheid en gelovigen te besturen en werd het hem verboden priesters naar Bergen op Zoom te zenden ²²²⁾

39 Het dekenaat van Bergen op Zoom, met in stippellijn de oudere grenzen van dat gebied, 18e eeuw. (Detail van een kaart uit 1727 van het bisdom Antwerpen [KG 309](#))

In 1612 veranderde Joannus Malderus, die van 1611 tot 1633 het diocees Antwerpen bestuurde, de indeling van zijn bisdom omwille van de tijdens het bestand nieuw ontstane politieke situatie. Van 1570 tot 1612 had het bisdom Antwerpen bestaan uit de dekenaten Herenthals, Lier, Breda en Bergen op Zoom. Het dekenaat Bergen op Zoom telde toen 31 parochies. In 1612 kwamen er twee dekenaten bij: Hoogstraten en het landdekenaat Antwerpen. Deze twee nieuw

²²² G.C.A. Juten, "Het protestantisme in westelijk Noord-Brabant tijdens het twaalfjarig bestand". In: *Taxandria* XXII (1915), 87.

gevormde dekenaten bestonden uit de parochies van de dekenaten Breda en Bergen op Zoom, die niet onder de politieke heerschappij van de Republiek der Verenigde Nederlanden vielen.

Het nieuwe dekenaat Bergen op Zoom telde zestien parochies, waaronder Hoeven, Oudenbosch, Rucphen, Standdaarbuiten en Willemstad, die tevoren tot het dekenaat Breda hebben behoord. Uiteraard behoorden Bergen op Zoom, Fijnaart, Halsteren, Heerle, Hoogerheide, Hildernisse, Putte en Wouw, alsmede Steenberg, Kruisland en Roosendaal wederom tot het dekenaat. De thans onder de zuidelijke Nederlanden ressorterende dorpen vielen buiten het nieuwe dekenaat.

Overigens is het getal van zestien parochies welhaast symbolisch op te vatten. Het is vrijwel zeker dat in 1612 Bergen op Zoom, Fijnaart, Steenberg en Willemstad als rooms-katholieke parochies in feite niet meer bestonden. Bovendien was Hildernisse sinds 1570 overstroomd en niet meer opgebouwd. Merkwaardig is dat in de opsomming Gastel ontbreekt.

Deze indeling bleef bestaan tot 1801 toen ten gevolge van het concordaat gesloten tussen Frankrijk, waarvan de Zuidelijke Nederlanden toen deel uitmaakten, en de paus, het bisdom opgeheven werd ²²³). Het aantal parochies van het Bergse dekenaat

²²³ P.J. Goetschalckx, *Geschiedenis van het bisdom Antwerpen*. 1, 10-13 Eekeren-Donk 1915.

J. B. Krüger, in zijn werk: *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda* 111, 14-15 citeert Diercxens, *Antverpia Christus nascens*, die 37 plaatsen opnoemt die onder het dekenaat ressorteerden. Deze waren niet allemaal parochies, zelfs niet in de middeleeuwen: Borgvliet, Broekhoven(?), Kalsdonk, De Braak, Dinteloord, Engelsdorp of -borg (synoniem voor Kruisland), Emaus, Heiningen,

was echter wel aan verandering onderhevig. Volgens de verslagen van de Antwerpse bisschoppen aan de paus waren er in 1670 en 1704 19 parochies, in 1722 14 parochies en in 1752 15 parochies ²²⁴).

Tijdens het twaalfjarig bestand namen de synoden de gelegenheid te baat om het westelijk deel van Noord-Brabant te protestantiseren. Dit was in strijd met de verklaring, die de Staten-Generaal op de dag der ondertekening van het verdrag de wapenstilstand aan de Franse gezant afgegeven hadden en waarin zij beloofden geen nieuwtgheden op het stuk van de religie te doen invoeren in die delen van Brabant, welke door Staatse troepen bezet waren ²²⁵). In 1611 werden in Breda en Bergen op Zoom ketterse nieuwtgheden ingevoerd, waarna Malderus Franse bemiddeling inriep, hetgeen echter niet tot het gewenste resultaat leidde. In 1613 en 1614 speelde zich hetzelfde af ²²⁶)

Boudewijnspolder (alias Polder), Nieuw-Vossemeer, Prinseland (synoniem voor Dinteloord), Ruyen(?) en Nieuw-Gastel. Bij de zestien door de bisschop genoemde parochies ontbreken (Oud) Gastel, Huybergen, Klundert, Ossendrecht, Sprundel en Woensdrecht, die Diercxens wel noemt. Te Klundert, Ossendrecht en Woensdrecht waren in de periode van na de Franse tijd zeker geen roomse kerken

²²⁴ Cornelissen, a.w. 88, 95. de Clerq, a.w. 132, 160.

²²⁵ Rogier a.w. 1, 614.

²²⁶ J.D.M. Cornelissen, Romeinse bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen, 1592-1727. R.G.P. 77, 's-Gravenhage, 1932. 1, 158-161, 167, 191, 198.

In het verslag van 1615 beschuldigde Malderus de Staten-Generaal dan ook van woordbreuk. Niettemin kon hij priesters sturen naar West-Brabant om te preken en biecht te horen ²²⁷).

Op de derde Pinksterdag van het jaar 1612 deed zich te Bergen op Zoom een eigenaardige zaak voor. Vele katholieke burgers kerkten naar gewoonte op die dag buiten de stad, vooral te Halsteren, Heerle en Wouw, omdat in de stad de uitoefening van hun godsdienst verboden was. Op 27 maart 1612 was te Bergen op Zoom een plakkaat afgekondigd, dat het mishoren verbood op straffe van verbeuren van het opperste kleed. De drossaard achtte de kerkgang naar de naburige dorpen derhalve strafbaar en liet de kerkgangers hun mantels en hoeden door zijn soldaten afnemen. De benadeelden wendden zich ogenblikkelijk met een rekest tot de Staten-Generaal, omdat in de dorpen de uitoefening van de katholieke godsdienst toegelaten was. Op 28 juni gelastte de Staten-Generaal de drossaard de afgenomen kledingstukken terug te geven ²²⁸).

In het verslag van 1619 van Malderus is te vinden dat de dekenaten van Breda en Bergen op Zoom slechts voor een achtste deel geprotestantiseerd waren ²²⁹). In 1620 zouden in de dorpen van de

²²⁷ "Rapport adressé au souverain pontifice Paul V par Malderus, évêque d' Anvers, sur l'état de son diocèse, en 1615". In: *Anales ecclesiastiques* 1 (1864) 101, 119, 120.

²²⁸ W.P.C. Knuttel, *De toestand van de katholieken ten tijde der Republiek*, 's-Gravenhage 1892-1894. 1, 112.
G.C.A. Juten, "De katholieken in Bergen op Zoom bij het begin van het bestand" In: *Taxandria* XXXVI (1929), 93

²²⁹ J.D.M. Cornelissen, "De bisschoppen van Antwerpen over den toestand van het katholicisme in Breda en Bergen op Zoom gedurende de 17e en 18e eeuw". In *Taxandria* XXXV (1928), 61.

genoemde dekenaten 19.159 communicaten zijn tegenover 1083 protestanten ²³⁰).

Cijfermatige gegevens over Bergen op Zoom zijn voor wat de eerste helft van de 17e eeuw betreft niet bekend. Rogier meent, dat de stad vroegtijdig en grondig geprotestantiseerd moet zijn gedurende de eerste decennia van de opstand, maar geleidelijk gerekatholiseerd moet zijn ten gevolge van een continu proces van submigratie, dit is immigratie vanuit het omliggende platteland, dat grotendeels katholiek gebleven was ²³¹).

Een andere factor van gewicht was dat Maurits en Frederik Hendrik zich tijdens de Tachtigjarige Oorlog als markiezen zich van een actieve protestantiseringspolitiek onthielden ²³²).

Naar aanleiding van de term "protestantisering" die hier gebruikt is, is het dienstig op te merken dat protestantiseren een gelukkige uitdrukking schijnt te zijn vanwege het algemene karakter van het woord, dat op elk land in de reformatietijd in de Europese geschiedenis toegepast kan worden. Een nadere precisering van het type protestantisme blijft dan achterwege. Voor Nederland zou de term calvinisering beter zijn. Immers de Lutheranen en doopsgezinden waren evenzeer het slachtoffer van de plakkenwetgeving als de katholieken. Een andere geschikte term in Nederland zou kunnen zijn "ontroomsing", daar de plakken wel de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden, maar niet de onderdanen van de Republiek een bepaalde godsdienst oplegden. Deze visie kan men

²³⁰ J. de Kok, *Nederland op de Breuklijn Rome-Reformatie*. Assen, 1964, 51, 52.

²³¹ L.J. Rogier, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*, Utrecht 1962, 219.

²³² L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland*, Amsterdam, 1947. 1, 620.

vanzelfsprekend als te juridisch beschouwen, gezien de sociale en economische druk op de katholieke burgers om tot het calvinisme over te gaan ²³³).

Na dit korte intermezzo wil ik graag terugkeren naar de tijd van het twaalfjarig bestand. Tijdens de synodale vergadering van Zeeland in 1620 klaagde men over de "papisten" in het markiezaat, die de gereformeerden en de regering van de Republiek bespotten en belasterden. Zij maakten zich bovendien schuldig aan allerlei onregelmatigheden ten aanzien van de huwelijksluiting. Men herinnere zich dat het markiezaat een onderdeel vormde van de vierde classis van Tholen en Bergen op Zoom en zodoende aangesloten was bij de provinciale Zeeuwse synode. De Staten van Zeeland besloten zich te wenden tot de Staten-Generaal en zowel de drossaard van Bergen op Zoom als de andere officieren in het markiezaat te verzoeken maatregelen tegen dit euvel te nemen ²³⁴).

Zo ziet men tijdens het bestand de aanhangers van de beide godsdiensten duidelijk en scherp tegenover elkaar staan. Elk van de beide partijen werkte naarstig om zoveel mogelijk de eigen religie te doen zegevieren. Na het bestand werd het voor de katholieken in het markiezaat veel moeilijker om zich te handhaven dan voorheen onder de gunstige bepalingen van het bestand.

In het verslag van 1623 aan de paus schreef Malderus dat de toestand te Bergen op Zoom zeer ongunstig was. De stad telde tamelijk weinig burgers in verhouding tot het militaire element, hetgeen zeer

²³³ D.J. de Jong, "Is Nederland geprotestantiseerd?" In: Rondon het Woord IX (1967) 1, 61-65.

²³⁴ Knuttel, a.w. 1, 99, 100.

begrijpelijk is zo kort na het mislukte beleg van 1622. Onder de burgerij waren toch nog steeds enige zeer ijverige katholieken, die in de omgeving geestelijke bijstand kregen van de plattelandspastors, omdat de stad voor priesters verboden terrein was. In het dekenaat waren vier dorpen van geestelijke leiding verstoken. De Wilhelmiëten van Huybergen droegen als vanouds de zorg voor dat dorp ²³⁵). Het verslag van 1627 leverde weinig nieuwe gegevens op. Van de tien prebenden van de geconfisceerde St. Geertrudiskerk werd gezegd dat zij in handen van de katholieken waren ²³⁶). In 1615 heette het dat de prebenden deels in ketterse en deels in katholieke handen waren ²³⁷), en volgens een beschrijving van Bergen op Zoom in 1780 zouden de prebenden in het bezit van de gereformeerden zijn ²³⁸).

Het verslag van 1632 noemde evenmin iets van belang in verband met de stad. Er is sprake van een toeneming van ketterse predikanten, die als roofzuchtige wolven het dekenaat binnenvielen. In het dekenaat hadden Spaanse soldaten een predikant gevangen genomen; terstond werden door de tegenpartij drie of vier pastors opgepakt en weggevoerd en niet eerder vrijgelaten dan na het op vrije voeten stellen van de predikant en een losgeld ²³⁹).

Dit is een van de waarneembare feiten uit de retorsietijd. In 1632 verboden de Staten-Generaal alle katholieke godsdienstoefeningen in het markiezaat en eind 1633 werd een klopjacht georganiseerd op alle

²³⁵ Cornelissen, a.w. 63-66.

²³⁶ Cornelissen, a.w. 67.

²³⁷ zie noot 227

²³⁸ J. Wagenaar, Beschrijving der stad Bergen op Zoom. Amsterdam, 1780. 6.

²³⁹ Cornelissen, a.w. 67.

priesters in hetzelfde gebied ²⁴⁰). In het laatstgenoemde jaar vond men alleen pastoors te Roosendaal, Oudenbosch en Standdaarbuiten. Predikanten vond men toen in de zoëven genoemde plaatsen, in de steden Bergen op Zoom, Steenberg en Willemstad en in de dorpen Fijnaart, Hildernisse, Klundert, Kruisland, Ossendrecht, Poldris, Prinseland en Woensdrecht ²⁴¹).

Ook deze opsomming van plaatsen is slechts van relatieve betekenis. Hildernisse en Poldris (Heer Boudewijnsnyder) waren al meer dan vijftig jaar overstroomd en nooit weer opgebouwd. Woensdrecht werd bediend door de predikant van Ossendrecht.

Een andere uiting van de verheving van de gemoederen in die tijd kan men vinden in een geschrift van Nathan Vay of Vayus, die van 1617 tot 1651 in Bergen op Zoom als predikant werkzaam was. In 1632 schreef hij een fel stuk getiteld: "ontdekkinge van de onwettelijke zendinge van de mispriesters ende leeraars van de Roomsche kerke ende van de nieuwigheit, onsuiverheit en ongeschiktheit van haare leere in 't stuk des H. avondmaals, mitsgaders eene aanwijzinge van de wettelijke zendinge van de Gereformeerde predikanten en van de oudheit, suiverheit ende geschiktheit van haare leere in 't stuk des H. avondmaals" ²⁴²).

In 1636 werd het verbod om katholieke godsdienstoefeningen te houden hernieuwd en tot andere gebieden uitgebreid in verband met de hinderpalen die de vijand de gereformeerden in de weg gelegd had

²⁴⁰ Rogier, a.w. II, 566, 597.

²⁴¹ J.D.M. Cornelissen, R.G.P. 77, 1, 444.

²⁴² B. Glasius, Godgeleerd Nederland. IIL. Biografisch woordenboek van Nederlandse godgeleerden. 's-Hertogenbosch, 1856, 475, 476.

²⁴³). Van 1636 tot 1640 werden vele pastoors in de generaliteitslanden gevangen genomen om later weer tegen losprijzen vrijgelaten te worden. Vanuit Bergen op Zoom ondernamen de Staatse troepen schandelijke plundertochten tot onder de muren van Antwerpen. De jaren 1640 - 1642 brachten een nieuwe vlaag van vervolging en verschrikking over de streek. Dit stuwde de plattelandsbevolking in de armen van het katholicisme en wakkerde de haat tegen de opgedrongen predikanten sterk aan ²⁴⁴).

Gaspar Nemius, die van 1633 tot 1652 bisschop van Antwerpen was, was een van de weinigen die tijdens de vredehandel te Münster de Spaanse regering aanraadde vast te houden aan de wettelijk bestaande situatie op religieus gebied in de generaliteitslanden, d.w.z. vast te houden aan het alleenbestaansrecht van de katholieke godsdienst. Politiek gezien was dit een niet haalbare kaart. In zijn dekenaten werden na 1648 alle kerken aan de katholieke eredienst onttrokken en alle geestelijke goederen in beslag genomen ²⁴⁵). Voor Bergen op Zoom betekende dit niet veel anders dan dat de bestaande situatie gehandhaafd bleef.

De Staten-Generaal vaardigden op 16 juni 1648 een plakkaat uit om het katholicisme te onderdrukken. Alle katholieke geestelijken moesten uit de generaliteitslanden vertrekken binnen 8 dagen na afkondiging van het plakkaat ²⁴⁶). In 1649 werd het genoemde plakkaat van 1633 herhaald, waarbij in de baronie en markiezaat verboden

²⁴³ Knuttel, a.w. 1, 215.

²⁴⁴ Rogier, a.w. II, 607, 608.

²⁴⁵ Rogier, a.w. II, 608, 609. Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren, XII De generaliteitslanden. Amsterdam, 1740. 40, 41.

²⁴⁶ N. Wiltens, Kerkelijk plakkaatboek, 's-Gravenhage 1722-1763, 1 590, 591.

werd om de predikanten en andere gereformeerden lastig te vallen. Om de paapse stoutigheden te bedwingen werden diverse maatregelen beraamd o.a. het vervangen van katholieke ambtenaren door gereformeerden ²⁴⁷). Deze laatste maatregel was voor Bergen op Zoom overbodig, omdat in de stad geen enkele katholiek een openbaar ambt bekleedde. Het genoemde plakkaat van 1648 werd in 1650 herhaald. In 1655 werd het de katholieken verboden scholen te bouwen en in 1671 werd het verbod herhaald om kerkelijke ceremonies te verrichten bij begrafenissen. Tot de "guerre de Hollande" 1672 - 1678 kenden de katholieken praktisch geen godsdienstvrijheid ²⁴⁸).

In een verslag uit 1652 van de deken van Bergen op Zoom, Arnoldus Hessels, aan het kapittel van vicarissen van Antwerpen zijn bovengenoemde maatregelen terug te vinden. Hij schreef dat alle bedehuizen en de goederen van alle kerken, de armentafels, de pastoraten en vrome stichtingen door de tegenstanders in beslag genomen waren.

Hij deelde voorts mee dat alle overheidsfunctionarissen van het katholieke geloof vervreemd waren, dat de katholieken geen eigen scholen mochten hebben en dat alle huwelijken voor de magistraat gesloten moesten worden. Dit laatste kan men alleen als discriminatie beschouwen als de gereformeerden hun huwelijken alleen voor de predikanten behoeften te sluiten en niet voor de magistraat.

²⁴⁷ Groot Placaetboek, 's-Gravenhage, 1658. 1, 259.
Knuttel, a.w. 1, 336, 337

²⁴⁸ A.J.L. Juten, De processie naar Kevelaar 200-jarig bestaan, 1726-1926. Bergen op Zoom 1926, 6.

Uit de te Bergen op Zoom bewaarde trouwboeken blijkt dat de roomskatholieken hun huwelijken voor de predikant lieten bevestigen; pas na 1747 is een magistraatstrouwboek aangelegd. Van de gelegenheid voor de magistraat te huwen is slechts sporadisch gebruik gemaakt.

Op zon- en feestdagen, zo merkte hij verder op, werden de heilige diensten verricht in schuren en stallen, maar op variërende tijdstippen en dit niet zonder angst of vrees. Ook al hielden vele gelovigen zich niet aan het vasten en de kerkelijke feestdagen, toch kon hij vaststellen dat er weinig of geen geloofsafval was, behalve bij jonge meisjes als zij gelegenheid hadden met een goede partij te trouwen. Een materieel geslaagd man was haast altijd een protestant²⁴⁹).

Toch is de hier geschetste situatie voor het eerste stadhouderloos tijdperk iets al te somber voorgesteld. Sedert april 1650 hadden de roomskatholieken weer een eigen kerkbestuur. Een minderbroeder die tot dusverre de kerk in Halsteren had bediend werd door de bisschop van Antwerpen met de missiestatie van Bergen op Zoom belast. Verzet van de hervormden mocht niet baten. De eerste schuurkerk schijnt buiten de stad, aan de Balsebaan gestaan te hebben.

Nicolaas Seroux begon zijn missie in 1650, werd in 1651 met pastorele volmachten bekleed door de bisschop van Antwerpen, maar door de markiezin aangesteld. Het ontstaan van een georganiseerde katholieke gemeenschap binnen de stad lokte van gereformeerde zijde protesten uit. Op 31 mei 1650 kondigde de magistraat een verordening af "tegen de conventiculen", d.w.z. vergaderingen, bijeenkomsten, "van de

²⁴⁹ de Ridder, a.w. 432.

papisten". Anderhalve maand later verzochten de predikanten en de stedelijke overheid te "weren de paepsche conventiculen en dat de paepschgezinden haer winckels op heiliche dagen niet en sullen mogen sluiten". Het laatste duidt er op dat de katholieken niet bevreesd waren om voor hun geloof uit te komen ²⁵⁰). In het verslag van 1653 van de superior van de franciscanen over de Franciscaanse missie in de Noordelijke Nederlanden kan men vinden dat Antonius Castere o.f.m. de geestelijke zorg droeg voor 500 burgers in Bergen op Zoom met uitzondering van de militairen van het garnizoen en voor vele katholieken rondom de stad. Om aan de volkswoede te ontkomen was hij op zon- en feestdagen genoodzaakt om de mis een uur gaans buiten de stad op te dragen. Een geestelijk gewaad droeg hij nooit, altijd lekenkleding. Het missieverslag van 1660 maakt melding van 750 paschanten; de katholieke gemeenschap bestond in dat jaar uit 700 leden. Het franciscaanse verslag van 1665 geeft geen cijfers, maar maakt gewag van recognitiegelden ²⁵¹).

In het verslag van 1665 van Marius Ambrosius Capelle, die van 1654 tot 1674 bisschop van Antwerpen was, werd het aantal communicanten in Bergen op Zoom en directe omgeving, d.w.z. de Poortერი, Borgvliet en Zuidgeest op 600 geschat en het aantal ketters

²⁵⁰ G.C.A. Juten, "De parochie Bergen op Zoom". In: Sancta Maria, VII (1929/1930), 21, 22.

C.J.F. Sloomans, De stad der Markiezen. Amsterdam 1949, 66. Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat XII, 162. GABoZ. Akte voorin oudste doopregister R.K. parochie; res. 31 mei en 19 juli 1650.

²⁵¹ R. R. Post, Romeinse bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen, 1592-1727, R.G.P. 84, 's-Gravenhage 1941, II, 20, 21, 28, 154, 312.

op ongeveer even zoveel ²⁵²). Rogier acht dit cijfer weinig aannemelijk; hij meent dat deze raming van het aantal katholieke communicanten te laag geweest moet zijn ²⁵³). Maar indien men dit getal combineert met de zoëven genoemde cijfers, wekt het weinig verwondering. De verwondering lijkt voorts nogal ongegrond, indien men weet dat in 1684 800 en in 1686 1060 communicanten te Bergen op Zoom waren ²⁵⁴). Er valt in de tweede helft van de zeventiende eeuw een geleidelijke stijging van het aantal katholieken te constateren. Over het aantal calvinisten in de stad in deze tijd is slechts een tamelijk exact gegeven, dat dateert uit 1670. Capella deelde in zijn verslag aan de paus toen mee dat een zevende van Bergen op Zoom ketters was. Het aantal katholieken schatte hij toen op hetzelfde aantal als in 1665 ²⁵⁵). Nu doet zich een rekenkundige ongerijmdheid voor. Een zevende deel is niet gelijk aan de helft. Het is onaannemelijk dat in 5 jaar tijd de protestantse bevolkingsgroep van de helft tot eenzevende zou zijn afgenomen. De totale stadsbevolking van Bergen op Zoom bestond in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw uit 7 à 8000 inwoners ²⁵⁶). Dat zou dus betekenen dat het aantal katholieken van ongeveer 3500 tot 6000 zou zijn toegenomen in nauwelijks vijf jaar. In 1809, dus na de toeloop van na 1747, was het aantal katholieken nog

²⁵² Cornelissen, a.w. 85.

²⁵³ Rogier, a.w. II, 615.

²⁵⁴ J.B. Krüger, Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda III, Roosendaal 1875. 153.

²⁵⁵ Cornelissen, a.w. 90.

²⁵⁶ E. Härtel, Bergen op Zoom. Proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse. Terborg 1961, 33.

maar 4213 ²⁵⁷). Het lijkt de voorkeur te verdienen aan te nemen dat in 1665 de bevolking van Bergen op Zoom met Borgvliet, de Poorterij en Zuidgeest gelijkelijk over beide religies verdeeld was. Naast de overheidsfunctionarissen kan men nog twee belangrijke groepen in Bergen op Zoom onderscheiden, die gereformeerde godsdienst aanhingen, n.l. de vele schippers en de pottenbakkers. Het pottenbakkersgoed was het voornaamste produkt van de plaatselijke nijverheid. De gereformeerde pottenbakkers wisten in een eeuw tijd, van ± 1650 tot ± 1750 hun minder kapitaalkrachtige katholieke collegae uit hun ambacht te werken en een kartel van 11 protestantse potmakers te vormen ²⁵⁸).

In de zeventiger jaren verbeterde de positie van de katholieken in de Republiek, ten gevolge van de Franse agressie van 1672 - 1678. In 1670 moesten de priesters nog in het geheim de Bergse katholieken van de sacramenten voorzien en in het bisschoppelijk verslag van 1675 werd melding gemaakt van de reeds eerder genoemde lekenkleding van de priesters en de recognitiegeden ²⁵⁹).

Omstreeks 1675 vonden de roomskatholieken een kerkgelegenheid in de stad, namelijk in de brouwerij "de Raam" aan de Korenbeursstraat. Enige jaren nadien richtten zij hun tweede bidplaats in. Waarschijnlijk

²⁵⁷ de Kok, a.w. 430.

²⁵⁸ Härtel, a.w. 101.

C.J .F. Sloomans, "Historisch verklaarde karakteristiek van de Bergenaar" stencil, 1958. 5.

²⁵⁹ G.C.A. Juten, "De parochie Bergen op Zoom" 22.

E.P.M. Raaymakers, St. Gertrudiskerk te Bergen op Zoom; een bijdrage tot de geschiedenis der Roomsche Katholieken van Bergen op Zoom, 1659-1830, Bergen op Zoom 1909. 5.

was dit het "Cleijn Engels huijs" op de hoek van de Korenbeursstraat en de Korenmarkt. Achter dit huis lag een ruime tuin, door een muur van de Korenmarkt gescheiden. Een aantal "achterhuisjes" langs de Pastoor Lancrietstraat hoorde erbij.

Het katholieke kerkbestuur mocht dit huis niet in eigen bezit hebben, uit hoofde van een plakkaat van 1655 dat katholieke instellingen verbood onroerend goed te bezitten. Om die reden kwam het huis op naam van de advocaat J. van Dijk te staan. Tegen de som van 130 gld. per jaar te betalen aan de drossaard was het de katholieken bij oogluiking toegestaan hun diensten te houden. De gereformeerde kerkeraad reageerde ogenblikkelijk met een schrijven aan de magistraat, waarin zij zich beklaagde dat: " ... tot hun hertgrondich leedwezen de pappisten alhier dagelijckx binnen de cuype deser stadt op zeer stoutelijck gestelde uren en plaetsen excerceeren". Het stadsbestuur kwam de gereformeerden enigszins tegemoet door een besluit aangaande het uur van de vastgestelde missen te nemen. Over de laatste twintig jaren van de 17de eeuw zijn weinig gegevens over de kerkelijke situatie in Bergen op Zoom door het ontbreken van de bisschoppelijke verslagen van Joannus Fernandus van Beughem, die van 1679 tot 1699 het Antwerpse diocesis bestuurd. Van de schuilkerk is bekend dat er in 1688 een altaar stond. In 1692 kreeg de pastoor de beschikking over een woning ²⁶⁰).

²⁶⁰ P.J. Goetschalckx, a.w. I, 2.

G.C.A. Juten, "De parochie Bergen op Zoom" 22.

GABoZ res. 16 juni 1675, 30 juli 1676, 28 febr. 1677; R. 241 fol. 109v.

W .A. van Ham "De Korenmarkt te Bergen op Zoom en het kazernegebouw aldaar", in Ghulden Roos 28, (1968) 94-99

In dezelfde periode werd het protestantse element in de stad versterkt toen ten gevolge van de opheffing van het edict van Nantes in 1685 de Hugenoten in grote getale uit Frankrijk naar de Republiek vluchtten. Door hun komst werd het aantal waalse gemeenten verviervoudigd. Zij werden gesteld onder de waalse synode naar de gewone praktijk der Verenigde Provinciën. Geheel als leden van de heersende kerk beschouwd, kregen zij leegstaande kerkgebouwen of kapellen toegewezen, waarover de magistraat beschikking had ²⁶¹). De magistraat van Bergen op Zoom stelde in 1685 voor deze vluchtelingen de oude kapel van het Sinte Margrietenklooster beschikbaar ²⁶²), waar bijna een eeuw tevoren de Engelse militairen op verzoek van Leicester hun godsdienstoefeningen hadden mogen houden ²⁶³). Van 1592 tot 1678 kende men in Bergen op Zoom een Engelse gemeente, die over een eigen predikant beschikte ²⁶⁴).

De waalse gemeente had een eigen predikant, zodat de andere predikanten niet extra belast werden ²⁶⁵). In 1600 was er in Bergen op Zoom al sprake van een Franse kerk, gezien het feit dat in deze kerk voor het weeshuis gecollecteerd werd.

²⁶¹ J. Reitsma en J. Lindenboom, *Geschiedenis van de hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. Utrecht 1916. 667, 668.

O.J. de Jong, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*, Utrecht 1962, 153

²⁶² J. Faure, *Histoire abrégée de la ville Bergen op Zoom*. La Haye 1761. 196, 197 (in 2010 opnieuw verschenen bij de [Geschiedkundige Kring](#))

²⁶³ C.F.J. Sloomans, *De stad der Markiezen*. 46, 97.

²⁶⁴ J. van der Baan, "De Engelsche gemeente te Bergen op Zoom". In: *De Navorscher* XXXII (1882) 77.

²⁶⁵ W.A. Bachiene, *Vaderlandse geographie, of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagse historie der Nederlanden*. Amsterdam 1791 IV, 815.

In 1702 kregen de Lutheranen hier te lande beschouwd als dissidenten van de magistraat toestemming om in de als Franse kerk bij de bevolking bekend staand waalse kerk diensten te houden. Daartoe werd om elkaar tijdens de diensten niet te storen in het schip van de oude kapel een muur opgetrokken ²⁶⁶).

Het nu volgende overzicht van gereformeerde en katholieke dopen over drie decennia kan een zeker inzicht verschaffen over de getalsverhoudingen tussen beide godsdiensten, maar de waarde die men er aan moet toekennen is beperkt ²⁶⁷).

Jaren	gereformeerde dopen	katholieke dopen
1651-1661	2623	425
1701-1711	1919	1485
1751-1761	912	1485

De waalse en lutherse dopen zijn niet vermeld. Het bezwaar tegen deze cijferreeksen is dat het zeer goed mogelijk is dat voor de 17e eeuw de dopen van de katholieken ook in de gereformeerde doopboeken ingeschreven zijn. Dit was soms voorschrift. Hetzelfde gold voor het inschrijven in trouw- en begraafboeken ²⁶⁸).

²⁶⁶ J. Faure, a.w. 196, 197.

²⁶⁷ C.F.J. Sloomans, "Historisch verklaarde karakteristiek van de Bergenaar". 6.

²⁶⁸ Rogier, a.w. II, 680

Bovendien is het mogelijk dat voor de periode 1651 - 1661 niet alle katholieke dopen genoteerd zijn. Als men in de franciscaanse missieverslagen leest dat in 1652 94-en in 1657 170 kinderen in Bergen op Zoom en de poortery gedoopt werden ²⁶⁹), dan betekent dit in de twee van tien jaren meer dan 60% van alle dopen plaats gevonden zouden hebben. Het cijfer 425 wordt dan zeer onwaarschijnlijk.

De zielzorg van de franciscanen in Bergen op Zoom duurde tot 1741 toen zij door saeculiere priesters vervangen werden ²⁷⁰).

In de tijd van het Jansenisme kwam het herhaaldelijk voor dat uit Brabant verzoeken gericht werden door wereldlijke priesters om op te treden tegen de opdringerige regulieren. De regulieren van hun kant verdachten de saeculieren van Jansenisme. Toen in 1711 in Bergen op Zoom een pastoorsplaats vrij kwam, stelde de markiezin, de prinses de la Tour d' Auvergne, de uit Delft door de Franciscanen verdreven wereldheer P. Hellemans aan. Ondanks de goede getuigschriften die Hellemans van de nuntius gekregen had wisten de franciscanen hem toch buiten Bergen op Zoom te houden. Daartoe riepen zij het spook van het Jansenisme op. In het "Cort verhael van een nieuw verschil binnen Bergen op Zoom om de Catholijke plebanije tusschen de munniken ende de Weereldsche Priesters", uit 1711 heet het van de franciscanen onder meer: "Maer neen, sij hebben eenen groven borstel in de hand, daer sij alle de Weereldsche Heeren aenstonts mede swaert maken. Men moet hen maer horen seggen, wacht u van hun, 't sijn gasten van Leuven, 't sijn quanten van den nieuwen snuyf,

²⁶⁹ Post, a.w. II, 20, 21, 154.

²⁷⁰ Krüger, a.w. III, 158.

sij riecken naer den Hollandschen turf, 't sijn Jansenisten" ²⁷¹). In het Antwerpse diocees werd voor het eerst en het sterkst gefulmineerd tegen het opkomend Jansenisme ²⁷²).

Rond 1700 waren in het dekenaat Bergen op Zoom nog zes saeculiere en vijf reguliere priesters werkzaam ²⁷³), d.w.z. evenveel priesters als in 1607. Maar in 1607 was het dekenaat bijna twee maal zo groot als in 1700. Er viel derhalve een vooruitgang in de geestelijke bediening te constateren.

²⁷¹ Knuttel, a.w. II, 74.

²⁷² J.J. van der Meer, Een religieus-sociografisch survey van het dekenaat Bergen op Zoom. Leuven 1961. 34.

²⁷³ Rogier a.w. II, 620.

40 Monstrans door een onbekende edelsmid van gedreven verguld zilver bezet mei edelstenen, mei Antwerpse stadskeur, geschenken aan de schuurkerk van Bergen op Zoom door Elisabeth van Lanschot, 1707. (Bruikleen van de R.K. parochie van de H. Maagd aan het gemeen temuseum, Bergen op Zoom).

DE REKATHOLISERING VAN BERGEN OP ZOOM

De rekatholisering van Bergen op Zoom vond hoofdzakelijk plaats in de 18e eeuw ten gevolge van verschillende factoren.

Vooreerst was er de ruim 40 jaar durende bouw van de in 1699 begonnen 'Coehoornvesting', die zeer veel mankracht vereiste. Deze arbeidskrachten kwamen vooral van het katholieke omliggende platteland ²⁷⁴). Vervolgens waren vele gegoede burgers tijdens het beleg van 1747 voorgoed naar Holland en Zeeland uitgeweken, waardoor de hervormde gemeente van deze stad verstrooid werd en na de vrede van Aken in 1748 uit niet meer dan ruim 1000 lidmaten bestond, het garnizoen niet meegerekend ²⁷⁵). Tenslotte is belangrijk dat de door de belegering en inneming ernstig verwoestte stad voor zijn wederopbouw veel bouwvakkers nodig had, die uit het Antwerpse en de Kempen kwamen en diensgevolge het katholieke element versterkten ²⁷⁶).

Na het opsommen van deze algemene factoren is het dienstig in te gaan op verschillende details. De Spaanse successieoorlog, 1702 - 1713, verbeterde de positie van de Bergse katholieken.

Tijdens deze oorlog lag er een groot garnizoen in de stad, waaronder zich een aanzienlijk aantal katholieke soldaten en officieren bevonden.

²⁷⁴ C.F.J. Sloomans, Historisch verklaarde karakteristiek van de Bergenaar, 6.

²⁷⁵ Bachiene, a.w. IV, 828.

W.A. Bachiene, Kerkelijke geographie der Vereenigde Nederlanden. Amsterdam 1770. III, 72

²⁷⁶ C.F.J. Sloomans, De stad der Markiezen. 63.

De schuilkerk werd hierdoor te klein. In 1704 werd met toestemming van de Staten-Generaal begonnen aan de bouw van de kerk in de tuin van het huis "Klein Engeland" en in 1705 was de kerk voor gebruik gereed ²⁷⁷).

De cijfers bevestigen de groei van de katholieke gemeenschap. In het vorige hebben wij gezien dat in 1686 1060 communicanten in Bergen op Zoom waren. Het dekenale verslag van 1712 geeft 1400 communicanten op ²⁷⁸). In de bisschoppelijke verslagen van de Antwerpse bisschoppen aan de paus uit de jaren 1716 en 1722 is te lezen dat het er meer dan 1400 zijn ²⁷⁹). De superior van de franciscanen noemt in zijn missieverslag van 1732 zelfs het getal van 2000 communicanten ²⁸⁰). Carolus d'Espinosa, die van 1727 tot 1742 het Antwerpse diocees leidde, schreef in zijn verslag van 1736, dat er in Bergen op Zoom 1400 communicanten waren, een cijfer dat weinig aannemelijk lijkt, omdat men meer waarde moet hechten aan het cijfer van de franciscanen - Bergen op Zoom was een franciscaanse missiestatie - en omdat in het verslag van 1736 voor alle dekenaten met uitzondering van het Bergse andere cijfers gegeven werden in vergelijking met de bisschoppelijke verslagen van 1716 en 1722, waardoor het gerechtvaardigde vermoeden ontstaat dat de bisschop het cijfer van 1716 en 1722 zonder meer overgenomen heeft ²⁸¹). De

²⁷⁷ G.C.A. Juten, "De parochie Bergen op Zoom" 21, 22.

²⁷⁸ Documents relatifs à quelques paroisses du Brabant septentrionales de la province d' Anvers. In: Anales ecclesiastiques XVIII (1883) 408.

²⁷⁹ J.D.M. Cornelissen "De bisschoppen van Antwerpen over het katholicisme". 94, 95, 97.

²⁸⁰ Krüger, a.w. III, 153.

²⁸¹ De Clercq, a.w. 139

bevolking van de stad werd in 1730 op ongeveer 7500 inwoners geschat ²⁸²).

Betreffende de uitbreiding van de katholieke gemeenschap zijn nog een aantal andere feiten te noemen, die niet cijfermatig van aard zijn. In het dekenale verslag van 1712 werd opgemerkt, dat de jeugd van Bergen op Zoom zeer goed werd onderricht ²⁷⁸). Deken Verspeet schreef in 1720 aan de bisschop, dat de positie van de katholieken aanmerkelijk verbeterd was. Enige jaren geleden, zo deelde hij mede, durfden de katholieken amper openlijk naar de kerk te gaan en tijdens de diensten te zingen. Nu gingen zij in groepen naar de kerk, zongen tijdens de plechtigheden, speelde het orgel en vond van tijd tot tijd een processie plaats. Men zou zich in een rooms land wanen. In zijn verslag van 1721 prees hij de geestelijke leiders en hun voorbeeldige gelovigen. Pastoor Petrus van Beek stond bij de drossaard in hoog aanzien. Vanaf 1726 organiseerde men in Bergen op Zoom een jaarlijkse processie naar Kevelaer ²⁸³).

In de schuilkerk werd in 1712 in lyrische bewoordingen geschetst door de pastoor te Hoeven, tevens aartspriester, F.B. Pepel in zijn dekenaal verslag. Het was een schitterende kerk, die er weelderig uitzag met twee altaren, waarvan het grootste prachtig was. Met spijt constateerde hij, dat alleen de klokketoren ontbrak ²⁸⁴). De schuilkerk had de vorm van een gewone kerk, zoals de bisschop van Antwerpen in 1722 mededeelde. Het ontbreken van de klokketoren verklaarde hij uit een verbod te dien aanzien, dat in het gebied van de Republiek gold

²⁸² Härtel, a.w. 33.

²⁸³ C.F.J. Sloomans, "De katholieken en hun schuurkerk" in: *Taxandria* XXXVII (1930) 153, 154.

²⁸⁴ zie noot 278

voor katholieke kerken ²⁸⁵) In 1736 werd de schuilkerk geroemd om zijn ruimte en pracht ²⁸⁶).

Een andere zaak, die het leven van de katholieken rond 1730 iets dragelijker maakte dan voorheen, was het vastleggen van de hoogte van de recognitiegelden. In verschillende verslagen van de bisschoppen van Antwerpen uit de zeventiende eeuw is sprake van steekpenningen, die katholieken aan ambtenaren moesten betalen om ongehinderd hun godsdienst te kunnen belijden. Het was natuurlijk een absurde situatie, dat ambtenaren die hun plicht niet deden door de hand te lichten met de plakaten zich hiervoor lieten betalen. Heden ten dage zou men dit corruptie noemen. In een plakkaat van 1666 werd deze corruptie ten strengste verboden. De keerzijde van dit verbod was dat de ambtenaren in het vervolg een groot deel van hun inkomen zouden ontberen. Daarom kwam er niet veel van dit plakkaat terecht. In 1730 vonden de Staten-Generaal de gulden middenweg om de ambtenaren toch te ontzien en tegelijkertijd de uitwassen van het recognitiesysteem tegen te gaan door een plakkaat uit te vaardigen dat enerzijds het betalen van recognitiegelden verbood en anderzijds de katholieken daarvoor in de plaats een vaste belasting oplegde. In de meierij van 's-Hertogenbosch zou elke kerk met een pastoor 50 gld. per jaar moeten opbrengen en elke kerk met een pastoor en een kapelaan 75 gld. per jaar. Deze regeling zou voor het markiezaat pas ingaan, als de ambtenaren, die hun betrekking "titulo oneroso" gekocht hadden, hun ambten zouden overdragen aan anderen. De

²⁸⁵ De Clercq, a.w. 147, 148.

²⁸⁶ P. Polman, Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1727-1853. 1. 1727-1754.

R.G.P. 110, 's-Gravenhage 1959. I, 362

term "titulo oneroso" betekent in dit verband dat de ambtenaren hun betrekking gekocht hadden onder de voorwaarde dat zij jaarlijks een zeker bedrag van de katholieken zouden krijgen voor hun conniventie ²⁸⁷). In 1734 verboden de Staten-Generaal dan ook de drossaard van Bergen op Zoom, die zijn ambt niet titulo oneroso bezat, nog recognitiegelden van de katholieke priesters aan te nemen ²⁸⁸). Deze gang van zaken wordt bevestigd in het bisschoppelijk verslag van Carolus d'Espinoza uit 1736. In dit verslag deelde hij over zijn bestuursmacht in het Bredase en Bergse dekenaat vervolgens nog mede, dat hij vrij in de vacatures kon voorzien, maar alleen door saeculieren te benoemen, die uit het gebied der Staten afkomstig waren. Over de zielzorg schreef hij, dat het de pastoors verboden was meer dan één kapelaan te hebben en op plaatsen waar tot dusver geen kapelaan was, mocht er ook geen komen. Bovendien was het de pastoors niet geoorloofd elkaar te helpen in het geval van ziekte ²⁸⁹). De val van Bergen op Zoom in 1747 had als direct gevolg dat in de Republiek de geloofshaat tegen de katholieken weer uitgeleefd kon worden door het grauw, dat de Bergse katholieken er van verdacht met de Fransen gecollaboreerd te hebben. In Groningen, Utrecht, Deventer en Den Haag ging het plebs over tot plunderingen van de huizen van katholieken. Sommige katholieken moeten al te openlijk blijk gegeven hebben van hun francofilie ²⁹⁰), ondanks een rondschrijven van Adriaan van der Valk, aartspriester van Holland, gericht aan de priesters van zijn district om hen en hun gelovigen aan

²⁸⁷ Knuttel, a.w. II, 213-215.

²⁸⁸ Willens, a.w. II, 576.

²⁸⁹ Polman, a.w. 1, 361.

²⁹⁰ Knuttel, a.w. II, 198, 199.

te sporen tot trouw aan de Republiek ²⁹¹). De val van Bergen op Zoom was echter te wijten aan het slechte moreel van de troepen ²⁹²). Van Pastoor Jan van de Laer en zijn kapelaan Anton Bergers is bekend dat zij zich tijdens het beleg als goede vaderlanders betoond hadden ²⁹³). Een gevolg van de verwoesting en plundering van de stad was, dat alom in den lande gecollecteerd werd om de wederopbouw van Bergen op Zoom mogelijk te maken. De bisschop van Antwerpen was in zijn edelmoedigheid de Staten-Generaal in hun plicht voorgegaan door nog tijdens de bezetting van de stad een inzameling in zijn diocees te houden, die 45.000 gld. opbracht ²⁹⁴).

Met behulp van een deel van dit geld kon de zwaar gehavende schuilkerk goed hersteld worden. De markies had bovendien tot de restauratie van de schuilkerk in 1755 500 gld. geschonken ²⁹⁵). In 1761 kon Faure schrijven, dat de rooms-katholieken een zeer mooi bedehuis hadden waarvan de rampzalige gevolgen van het laatste beleg niet meer te zien waren ²⁹⁶). In het verslag uit 1765 van Gabriel van Gameren, die van 1758 tot 1775 de kromstafdrager in de Scheldestad was, werd de schuilkerk ruim en mooi genoemd.

In hetzelfde verslag deelde van Gameren mede dat het aantal katholieken in Bergen op Zoom 2000 bedroeg ²⁹⁷). De bevolking van de

²⁹¹ Polman, a.w. 1, 604.

²⁹² C.F.J. Sloomans, De stad der Markiezen. 61, 62.

²⁹³ J. Faure, a.w. 199.

²⁹⁴ J. Wagenaar, a.w. 87-89.

²⁹⁵ C.F.J. Sloomans, "De katholieken en hun schuurkerk", 154.

²⁹⁶ J. Faure, a.w. 199.

²⁹⁷ P. Polman, a.w. II. 1754-1795,
R.G.P. 110, 's-Gravenhage 1963. II, 253.

stad bestond toen uit ongeveer 6000 zielen. Het teruglopen van het bevolkingsaantal was zowel te wijten aan de achteruitgang van de handel en de nijverheid, die zich in de 18e eeuw in de Republiek voordeed als aan de gevolgen van het beleg ²⁹⁸). In 1779 telde de stad nog geen 5000 inwoners en in 1796 4722 ingezetenen ²⁹⁹).

In welke maten de katholieke gemeenschap toenam, is verder in cijfers nergens in de bisschoppelijke verslagen aangegeven. In 1786 heette het van Bergen op Zoom dat de katholieken tamelijk talrijk waren ³⁰⁰). De groei van de parochie blijkt wel uit andere aanduidingen. In 1780 werd een tweede kapelaan aangesteld met toestemming van de Staten-Generaal en in 1789 beschikten zij goedgunstig op de uitbouw van de schuilkerk, die te klein geworden was ³⁰¹).

Andere indicaties, waaruit blijkt dat in de tweede helft van de 18e eeuw de situatie zich langzamerhand ten gunste voor de katholieken begon te ontwikkelen, zijn de initiatieven, die de katholieke armmeesters in de zestiger jaren ondernamen in hun streven naar de burgerlijke pariteit in het sociale vlak. In 1760 zonden de penningmeester en de armmeesters van de roomse armen een rekest aan de Raad van State ten einde de helft van de rantsoenpenningen van de gemene middelen te verkrijgen. Deze opcenten kwamen tot dan toe ten goede aan het weeshuis. Zij deden dit verzoek op grond van artikel 8 van de generale ordonnantie, waarvan de inhoud en de

²⁹⁸ Härtel, a.w. 33.

²⁹⁹ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad*. Nijmegen 1963. 15, 84.

³⁰⁰ De Clercq, a.w. 200.
Raaymakers, a.w. 6.

³⁰¹ C.F.J. Sloomans, "De katholieken en hun schuurkerk" 158, 159.

datering mij helaas onbekend gebleven zijn. Bij dit verzoek waren een vijftal kritische met het onderwerp verband houdende vragen gevoegd, die beantwoord werden door de regenten van het weeshuis, omdat zij het beste in deze materie onderlegd waren ³⁰²).

Op de vraag wat de betekenis was van het woord "armmeester" in art. 8 van de generale ordonnantie, kwam het niet rechtstreekse antwoord, dat de armmeesters alleen van gereformeerde huize waren en nooit bestaan hadden in de tijd vóór de reformatie; het laatste is niet juist, zoals wij gezien hebben. Hieraan voegden de regenten toe dat het niet waarschijnlijk was, dat de Raad van State aalmoezen zou geven aan leden van een kerkgenootschap, dat alleen "bij conniventie" geduld werd. De armmeesters gaven trouwens aan alle behoeftigen ongeacht hun religie, maar naar het woord van de apostel het meest aan de huisgenoten des geloofs. Dit laatste heeft betrekking op een tekst uit de brief van Paulus aan de Galaten hoofdstuk VI vers 10, die luidt: "Daarom laten wij, zolang wij de tijd hebben, aan allen wel doen, maar het meest aan de huisgenoten des geloofs".

Vanzelfsprekend werd deze tekst van Paulus niet in verband gebracht met die uit zijn eerste brief aan de Thessalonicenzen, hoofdstuk V vers 15, die veel gematigder is: " Doe wel hetzij jegens de uwen, hetzij jegens anderen".

Op de vraag of er ooit een afspraak of overeenkomst bestaan had, die de diakonie verplichtte om roomse armen aalmoezen te geven werd een ontkennend antwoord gegeven, gevolgd door de beschrijving van de armenzorg zoals die was vóór 1751. Duidelijkheidshalve was deze situatie in het kort weergegeven als volgt. Er waren in Bergen op Zoom

³⁰² Weeshuisarchief Bergen op Zoom 2, res. 15 juli 1760.

niet twee instellingen zoals men elders de aalmoezeniersarmen en de diakoniearmen kende. Er bestond alleen de diakonie, die tot 1751 ook aan de katholieke armen aalmoezen gaf, waarmee de diakonie toch handelde overeenkomstig het woord van Paulus. In 1751 werd het woord van de Staten-Generaal wet ingevolge een plakkaat van 3 april van dat jaar, dat gold voor die gebieden die onder de classis van Bergen op Zoom en Steenberghe vielen. In dit plakkaat werd bepaald dat de arme lidmaten van de R.K. Kerk geen alimentatie van de gemene armen - in Bergen op Zoom de huisarmen of diakoniearmen - zouden krijgen, maar ondersteund moesten worden uit de collecten, die in de katholieke kerk gehouden werden. De katholieke kerkmeesters of de penningmeester van de katholieke armen moesten eenmaal per jaar rekening en verantwoording van hun eigen collecten afleggen voor de overheid. Dezelfde bepalingen werden een jaar later gemaakt voor de classis van Breda³⁰³). Na deze resolutie van de Staten-Generaal had het woord van Paulus geen enkele waarde meer. Als verontschuldiging voor deze schijnheilige houding werd de zwakke financiële positie van de diakoniekas aangegrepen, waaraan de katholieken weinig of niets bijdroegen. De regenten klaagden erover, dat zelfs gegoede katholieke burgers bij voorbeeld aan de vrijdagse collecte voor het weeshuis niet meer bijdroegen dan een oortje of een duit om "welstaens willen".

De drie laatste vragen bevatten reeds bekende zaken. Bij de beantwoording werd onder meer opgemerkt, dat er van tijd tot tijd ook katholieke kinderen in het weeshuis opgenomen werden, zodat de aanspraak op de helft van de rantsoenpenningen naar de mening van

³⁰³ Groot Placaetboek VIII, Amsterdam 1795, 321, 324.

de regenten ongegrond was. Zou dit geld afgestaan worden, dan zouden de katholieken zelf hun wezen moeten verzorgen. Hiertoe zou de Raad van State wel niet spoedig besluiten, omdat dit zou leiden tot de voortplanting van de paapse religie ³⁰⁴). Helaas is mij onbekend gebleven hoelang de katholieken reeds een eigen armbestuur hadden. Nader archiefonderzoek zal dit aan het licht moeten brengen.

In 1765 ontwikkelden de katholieke armmeester een nieuw initiatief. Zij vervoegden zich bij de burgemeester buiten de banke met het verzoek dat legaten door katholieken aan de diakoniearmen vermaakt aan katholieke armen besteed zouden worden, waarbij zij een beroep deden op de resolutie van 3 april 1751 van de Staten-Generaal, die naar hun mening een erkenning inhield van hun organisatie als openbare armeninstelling. Dit verzoek werd gedaan naar aanleiding van een praktisch geval. Een katholiek had zes gld. aan de diakoniearmen vermaakt met de bedoeling dat deze som ten goede zou komen aan zijn geloofsgenoten ³⁰⁵). De magistraat wees het verzoek van de hand, omdat het in strijd was met het plakkaat van 14 oktober 1655. Dit plakkaat beoogde schenkingen aan de dode hand tegen te gaan. De Staten-Generaal wisten dat verschillende schenkingen en legaten aan katholieke stichtingen gedaan werden door tussenpersonen. Het was voor de Staten-Generaal onverdragelijk om te zien dat dit geld vaak in handen gespeeld werd van buitenlandse kloosters en instellingen, die de Republiek vijandig gezind waren of in handen kwam van de katholieke kerk in de Republiek.

³⁰⁴ zie noot 302.

³⁰⁵ GABoZ, 98, res. 18 november 1765.

Omdat de geestelijken hierbij dikwijls als tussenpersonen fungeerden kondigden zij het verbod af om testamenten, legaten, giften, of op andere wijze geld ter beschikking te stellen aan geestelijke personen, kloppen, nonnen of anderpausgezinde geordende personen, d.w.z. personen, die een "orde", een wijding ontvingen ofwel in de zin van paters, dus priesters die tot een kloosterorde behoren, alsmede aan "eenige pauselijke gheseyde geestelijcke armen", gestichten of godshuizen. In het kort geformuleerd: een testeerverbod voor katholieken ³⁰⁶).

Dit testeerverbod werd in een resolutie van de Staten-Generaal in 1730 herhaald, wanneer gesproken wordt over het verbod om geld te "disponeren hetzij inter vivos, hetzij inter mortis causa ten faveure van geestelijke kloosters ... enz". Om deze reden kon de magistraat het beroep van de katholieke armmeesters op de resolutie van 3 april 1751 van de Staten-Generaal afwijzen ³⁰⁷). De katholieken mochten geen alimentatie ontvangen van de gemene armen. Dus kregen de katholieken niets, omdat nu eenmaal de gemene armen als openbare instelling van armenzorg en de diakoniearmen als gezindtearmenzorg in Bergen op Zoom samenvielen, zoals hiervoor beschreven is. De resolutie van 1751 muntte overigens niet uit door duidelijkheid. Men kan zich terecht afvragen, voor wie de eigendommen van de gemene armen bestemd waren, indien zowel de gereformeerden als de katholieken aangewezen waren op collecten, die binnen hun eigen kerken ten behoeve van de armen gehouden werden.

³⁰⁶ Groot Placaetboek 1, .s-Gravenhage 1658, 1593-1597 Knuttel, a.w. 1, 270.

³⁰⁷ GABoZ, 98, res. 16dec. 1765.

In juli 1766 ondernamen de roomse armmeesters een poging om op een ander punt gelijkstelling met de gereformeerden te verkrijgen. Zij dienden een rekest in bij de Raad van State ten einde dezelfde vrijstelling van belasting en accijnzen te genieten, als de andere openbare armenfondsen in de stad en het markiezaat. De Raad van State won advies in bij de magistraat van Bergen op Zoom. Deze verklaarde, dat alleen de diakoniearmen een zekere vrijdom bezaten, die echter zeer beperkt was. Dit gebeurde alleen op de feestdag van Maria Lichtmis, wanneer aan de armen elk ter waarde van een stuiver brood verstrekt werd. Deze regeling was mogelijk door een grote schenking aan de diakonie in 1580. De katholieken hadden derhalve dit voorrecht niet, maar als zij een paar zakken rogge wilden laten bakken, kregen zij in de praktijk altijd vrijstelling van deze belasting ³⁰⁸). Aangenomen dat de situatie inderdaad zo was, als de magistraat het voorstelde, had deze poging van de katholieke armmeesters weinig zin.

De katholieke armmeesters waren het met de negatieve beslissingen inzake het :esteerverbod en de vrijstelling van belastingen klaarblijkelijk niet eens, want zij fienden nu een rekest in bij de Staten-Generaal, waarin zij andermaal uiteenzetten aoe de armenzorg voor en na 1751 geregeld was. Zij waren bijzonder ontevreden net de situatie van na 1751. De katholieke armmeesters verlangden een bijdrage uit ret fonds van de gemene armen, een andere naam voor H. Geestarmen, huisarmen of publieke armen, omdat zij behalve voor hun arme katholieke medeburgers ook moesten zorgen voor "soldatenkinderen" van katholieke militairen en voor vreemden, terwijl

³⁰⁸ GABoZ, 98, res. 28 juli 1766. res. 9 september 1766.

de collecte in hun kerk niet toereikend was voor de eigen parochianen. De katholieke armmeesters wilden in het vervolg alleen hun arme medeparochianen ondersteunen en de zorg voor andere katholieken overlaten aan de bijstand uit de gemene armenkas. In hetzelfde rekest kwamen zij terug op de twee hierboven genoemde verzoeken tot vrijstelling van het testeerverbod en de vrijstelling van die belastingen, die de andere openbare armenfondsen in de stad en het markiezaat genoten.

De Staten-Generaal waren echter van mening, dat de katholieke armmeesters de zorg voor alle behoeftige katholieken in de stad op zich moesten nemen, of deze nu parochianen waren of niet. Als zij niet in staat waren de kinderen van militairen te onderhouden, dan konden zij deze in het weeshuis plaatsen, hetgeen betekende, dat deze kinderen in de gereformeerde godsdienst opgevoed zouden worden en dus onherroepelijk verloren zouden gaan voor het kerkgenootschap, dat ze noodgedwongen verwaarloosd had ³⁰⁹). Wat de vrijstelling van de belasting betrof kwamen de Staten-Generaal tot dezelfde conclusie als de magistraat van Bergen op Zoom enige maanden tevoren. Slechts op het stuk van de schenkingen en legaten aan de katholieke armenkas namen de Staten-Generaal een tegemoetkomende houding aan. De katholieke armenkas mocht voortaan schenkingen en legaten ontvangen na verkregen toestemming van de magistraat ³¹⁰). Zo kon Pieter Andries van Mattenburg in 1777 drie obligaties van elk 1000

³⁰⁹ H. Smislaert, Het aandeel van de staat in de verzorging der armen. Utrecht 1893. 12.

³¹⁰ Groot Placaetboek IX, Amsterdam 1796. 266, 267. GABoZ, 98. res. 29 november 1766.

gulden aan de katholieke armenkas vermaken ³¹¹). In de meeste Hollandse steden hadden de katholieken al vrijstelling van het testeerverbod sinds 1729 ³¹²).

Omdat het Hoog Mogende Heren van de Staten-Generaal ter ore was gekomen, dat de katholieken in Bergen op Zoom al sedert enige jaren collecteerden aan de huizen van de ingezetenen, besloten zij de vroedschap van Bergen op Zoom om opheldering te vragen. De burgemeester buiten de banke liet hierop weten dat de katholieken sinds de gewraakte resolutie van 1751 genoopt waren hun eigen armen te verzorgen en daarom in 1753 begonnen waren eenmaal per jaar te collecteren aan de huizen van hun geloofsgenoten. In 1756 werd dit twee maal per jaar in in 1761 zelfs vier maal per jaar. Hiervoor hadden de katholieken nooit toestemming gevraagd aan het stadsbestuur en alleen bij de jaarlijkse rekening en verantwoording kreeg de magistraat de uitkomst onder ogen. De burgemeester meende dat het hoogst noodzakelijk was dat de katholieken voortgingen met deze collecten, gezien het toenemend tekort van de katholieke armenkas. Als oorzaak van de groeiende schuld zag hij het geringe aantal welgestelde katholieken en het grote aantal katholieke armen. Over de katholieken uit de directe omgeving, die in Bergen op Zoom naar de kerk gingen, merkte hij op, dat deze vooral boeren en arbeiders waren, die gewoonlijk weinig of niets gaven ³¹³). De Staten-Generaal wettigden de bestaande situatie, maar eisten dat de

³¹¹ GABoZ, 105. res. 27 mei 1777.

³¹² Knuttel, a.w. II, 178.

³¹³ GABoZ, 98. res. 9 dec. 1766.

katholieken toestemming aan de magistraat zouden vragen, wanneer zij wilden collecteren ³¹⁴). Deze toestemming werd altijd verleend ³¹⁵). In 1767 ondernamen de katholieke armmeesters een nieuwe poging in hun strijd voor sociale gelijkberechtigheid. Zij zonden een rekest naar de magistraat met het doel om goedkeuring te verkrijgen voor het distribueren van "armbussen" voor de roomse armen. De magistraat achtte het plaatsen van armbussen in herbergen en bij notarissen een verregaand exces, dat strijdig was met de "prerogatieven en regten van de predominante Godsdienst" en ingaande tegen de "diversche placaten bij haar Hoog Mogenden van teit tot teit tegens de Emancipatie der Roomsgezinden binnen dezen landen geemaneert. ..". Ook mochten de katholieke armmeesters geen geld ontvangen van katholieken bij koop of verkoop van goederen, wat clandestien scheen te gebeuren. Deze "kooppenningen" behoorden de gemene armen toe ³¹⁶).

Opmerkelijk is dat reeds in 1767 het woord "emancipatie" gebruikt wordt. De gegeven voorbeelden van het streven naar gelijkberechting voor de katholieken in Bergen op Zoom geven tezamen met het woord "emancipatie" aan, dat de katholieken in deze stad in de zestiger jaren van de 18e eeuw met energie gewerkt hebben aan hun sociale gelijkstelling met hun gereformeerde medeburgers, al dient terstond opgemerkt te worden dat het hier nog slechts ondergeschikte punten betrof. Verstaat men onder de term "emancipatie" het toekennen van

³¹⁴ Groot Placaetboek Ix, 170.

GABoZ, 99. res. 31 augustus 1767.

³¹⁵ GABoZ, 99. res. 15 september 1767.

GABoZ, 99. res. 2 april 1767.

³¹⁶ GABoZ, 99. res. 19 oktober 1767.

burgerrechten die een bepaalde bevolkingsgroep tot dusver onthouden waren, dan kan men voor de Nederlandse katholieken zeggen dat zij deze emancipatie verkregen op de 5^e augustus 1796, toen de Nationale Vergadering der Bataafse Republiek plechtig decreteerde "dat geen bevoorrechte noch heerschende kerk in Nederland meer kan of zal geduld worden" en "dat alle placaten en resolutiën der gewezen Staten-Generaal, uit het oude stelsel der vereeniging van kerk en staat gebooren, zullen worden gehouden voor vernietigd".

Met dit decreet werd de emancipatie der Nederlandse katholieken volledig en voorgoed tot stand gebracht. Het woord "emancipatie" is echter in de geschiedenis der Nederlandse katholieken vaak gebruikt als aanduiding van een proces van herleving, dat eerst voltooid zal zijn, indien de rol van de Nederlandse katholieken in het vaderlandse cultuurleven in overeenstemming gebracht is met hun numerieke sterkte ³¹⁷).

In het algemeen kan men zeggen, dat in de tweede helft van de 18e eeuw de toestand der katholieken hier te lande zeer dragelijk was geworden ³¹⁸), maar Kramer weet verschillende voorbeelden van achterstelling bij het verlenen van indemniteitsakten te geven ³¹⁹) en naar de mening van van der Heyden verslechterde in het laatste kwart der 18e eeuw de burgerlijke pariteit voor de Nederlandse katholieken voor wat betreft het vervullen van openbare functies. Dit gold ook voor het vervullen van de minder belangrijke stadsambten, zoals bode,

³¹⁷ Rogier, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*, 217.

³¹⁸ Knuttel, a.w. II, 204.

³¹⁹ M. Kramer, "Roomsche armen ten tijde van de Republiek". In *Bijdragen Bisdom Haarlem* VL (1925), 261-264.

turfdrager, lantaarnopsteker enz., die voor de kleine man vaak een redding betekende uit zijn financiële moeilijkheden ³²⁰).

Voor Bergen op Zoom gold in dit opzicht nog steeds het plakkaat van 1660, dat bekend staat onder de naam "Politijcke Reformatie van de Meyerije van 's-Hertogenbosch ende andere Quartieren van gelijke nature, onder de Generaliteyt gehoorende". Ieder die een "groot" of "klein" ambt bekleedde moest de gereformeerde religie toegedaan zijn ³²¹). Zo kreeg in 1781 alleen een gereformeerde vrouw de kans om vroedvrouw te worden en werden in dezelfde jaren nog steeds nieuwe niet-katholieke ambtenaren gevonden om als leden van het stadsbestuur aangewezen te worden ³²²).

De belangrijkste schenking, die de katholieke armenkas kreeg na de opheffing van het testeerverbod, bestond uit een honderdtal huizen in het noordoosten van de stad gelegen. Deze huizen, die Hendrik van de Berg in 1793 vermaakt had, waren weliswaar niet aanzienlijk, maar er konden vele behoeftige katholieke armen in gehuisvest worden. Daarom heette dit kwartier van de stad het armenblok. In hetzelfde jaar werd uit zijn erfenis een katholiek armenhuis opgericht, dat gelegen was aan de oostzijde van de Blauwe Handstraat. Hierin werden katholieke wezen en arme kinderen opgevoed onder toezicht van een binnenvader en -moeder die door het armenbestuur aangesteld werden. Uit de huuropbrengst van het armenblok werd een

³²⁰ M.J.M. van der Heyden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken*, Nijmegen 1947, 9.

³²¹ Knuttel, a.w. 1 338-340.

³²² C.J.F. Sloomans, "De katholieken en hun schuurkerk", 156.

gedeelte van de opvoeding van de kinderen bekostigd. De rest werd betaald door de katholieke armenkas ³²³).

Het is vermeldenswaard dat in 1792 Willem V in zijn hoedanigheid als Heer van Breda toestemming verleende aan de kerkeraad van de katholieke gemeente van Breda om een katholiek weeshuis op te richten ³²⁴). Het zou op een parallelle ontwikkeling kunnen duiden. Aan het slot van deze paragraaf over de rekatholisering van Bergen op Zoom in de 18e eeuw wil ik nog graag enige cijfers geven. Aan het einde van de 18e eeuw was ongeveer 70 % van de bevolking katholiek. Er waren in 1798 3364 katholieken en volgens de volkstelling van 1796 waren er 4722 inwoners ³²⁵). Pas in 1809 zijn er exacte gegevens over de numerieke kerkelijke verhoudingen in Bergen op Zoom. In dat jaar telde de stad 6151 zielen. Hiervan waren er:

religie	aantal	procentueel
Katholiek	4213	68 %
Nederlands Hervormd	1681	27¼ %
Evangelisch Luthers	185	3 %
Israëliet	72	1%

³²³ Krüger, a.w. 111, 141. Rijksarchief van 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven, 540, Beschrijving van de stad en lande van Bergen op Zoom.

³²⁴ A.E.R. van den Bosch en D.P.M. Graswinckel, Het oud-archief van het arme weeshuys der kerken ende der stad Breda, z.p. 1939. 6.

³²⁵ zie noot 299, de Kok, a.w. 430.

AANTEKENINGEN

Deze bijdrage is ontleend aan de doctoraal-scriptie "De Wezenzorg te Bergen op Zoom ten tijde van de republiek der Verenigde Nederlanden, (manuscript) bij prof. Dr. P.H. Winkelman, R.K. Universiteit Nijmegen, 1967.

De heer W.A. van Ham van het gemeente-archief Bergen op Zoom bracht correcties aan en enige aanvullingen, waarvoor mijn dank.

41. Gegraveerd portret van F.S. de Veije. (Copyright
Rijksprentenkabinet Amsterdam).

EEN SCHANDAAL IN BERGEN OP ZOOM in 1772

door H.L. ZWITZER

In de zomer van 1772 speelde zich in Bergen op Zoom een gebeurtenis af die voldoende stof zou bevatten voor een comédie, als de afloop voor betrokkenen minder tragisch was geweest.

Jeugdige overmoed, roddel, standsverschil, bittere tranen, een gemankeerd huwelijk, een miskraam en tenslotte een proces tussen twee families dat jaren zou voortslepen, vormden de hoofdbestanddelen van dit kleinsteedse drama. De belangrijkste personages waren in het eerste bedrijf een 21-jarige vaandrig en zijn geliefde, een meisje van vijftien jaar. In de volgende bedrijven traden ook de beide vaders op, terwijl voorts in het hele stuk meer en minder belangrijke rollen door allerlei figuranten werden vervuld.

De twee partijen die elkaar als gevolg van het minnespel processueel te lijf gingen waren de families Schweitzer en De Veye, die zich als procureurs de Bergense notarissen Jan van Overstraten en Benjamin van der Hagen kozen.

Bernardus Schweitzer was in 1741 op 20-jarige leeftijd vanuit Zwitserland naar Nederland gekomen. Hij behoorde tot een sedert vele generaties in Schaffhausen gevestigd geslacht waarvan de leden zulke uiteenlopende beroepen hadden uitgeoefend als boekbinder, chirurgijn, papiermaker, gerechtsdienaar, torenwachter, kuiper en wijnroeier ³²⁶).

³²⁶ Voor de afstamming van Bernardus Schweitzer zie Bijblad Nederlandsche Leeuw, V (1976) 115-117.

Schweitzer trouwde met Magdalena Goudart, een Haags meisje van Franse afkomst. Tussen 1746 en 1760 werden eerst drie zoons en daarna twee dochters geboren. In 1763 verhuisde het gezin van Den Haag naar Bergen op Zoom, toen Schweitzer daar werd benoemd tot Provoost of Capiteyn Geweldig van het garnizoen. Een jaar later kocht hij er een huis in de Lieve Vrouwestraat, het Groot Hoefijzer, thans nr. 12, waar in 1772 de oudste dochter Clara en de vaandrig Samuel Hendrik Gerard de Veye hun zomerse liefde beleefden. De familie De Veye was reeds enkele generaties in Nederland gevestigd en stamde af van een Frans adellijk geslacht uit Haut Vivarais. Eén van de leden van dit geslacht, François de Veye, was naar Zwitserland uitgeweken na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685. Zijn zoon Jean Adam Samuel kwam in 1708 in Staatse dienst waarin hij opklom tot kolonel-ingenieur en directeur van 's lands fortificatiën. Hij overleed in 1751 in Bergen op Zoom. Samuel Hendrik Gerard was zijn kleinzoon en diens vader, François Samuel, bekleedde ten tijde van deze historie de functie van luitenant kolonel-ingenieur van het garnizoen Maastricht ³²⁷). Eind maart 1772 had na afloop van een verlofperiode, de vaandrig Samuel Hendrik Gerard de Veye zich gemeld bij het Regiment Mariniers onder de kolonel Douglas, dat in Bergen op Zoom was gelegerd. Hij maakte daar al spoedig kennis met Claartje Schweitzer, en onder de vele jonge dochters die een vaandrig zoal kon tegenkomen was zij degene die zo'n indruk op hem maakte dat zijn

³²⁷ O.G. van Epen, Het geslacht De Veye, 's-Gravenhage, 1913. Nederland's Patriciaat, XXXVII (1951) 375-385. W.Ph. Veeren, "De Veye", De Nederlandsche Leeuw, LXXXI (1954) 181-186.

aandacht op haar gevestigd bleef. Een meisje "van een lugtig, vrolijk en dartel gedrag, de mannelijke kunne ten uijterste toegedaan" ³²⁸). Die typering van een der getuigen in het proces geeft reden te denken dat zij haar vaandrig niet uit de weg ging en zijn avances niet onbeantwoord heeft gelaten. Na zijn aankomst in Bergen op Zoom betrok de jonge De Veye een kwartier bij ene Huybregt Geerts op de Vismarkt, dat hij na enkele weken verruilde voor een kamer in het huis van de Provoost Schweitzer. Geerts getuigde later dat het hem en zijn vrouw was opgevallen dat de vaandrig 's avonds dikwijls afwezig was en laat thuis kwam. Op een vraag van het verontruste echtpaar om uitleg hierover had De Veye geantwoord dat hij "des avonds bij de heer Schweitzer soupeerde en aldaar lekkertjes wierde getraceerd en aangehaald". Dat hij tenslotte niet alleen om het lekkere eten ging verhuizen werd zijn oude kwartiergevers duidelijk toen hij, hun nieuwsgierigheid bevredigend, vertelde dat hij "om het meysje" van logement wilde veranderen ³²⁹).

Op 2 juni was Claartjes moeder met de jongste dochter Betje naar Den Haag vertrokken voor familiebezoek ³³⁰). Dit betekende dat er twee paar ogen minder waren die de jonggeliefden bij hun doen en laten konden observeren. Slechts de heer des huizes, die overdag afwezig was, en een dienstmeisje waren na het vertrek van moeder en jongste

³²⁸ Gemeentearchief Bergen op Zoom (GAB), notarieel archief (NA), notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 58, dd. 9 aug. 1772, (verklaring Cornelia van Dort t.b.v. De Veye).

³²⁹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 59, dd. 8 aug 1772, (verklaring Huybregt Geerts en Anna Peuman t.b.v. De Veye).

³³⁰ GAB, NA, notaris J. van Overstralen, inv. 617, akte 129, dd. 19 dec. 1772, (verklaring Anna Bierinks t.b.v. Schweitzer). Notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 76, dd. 21 nov. 1772, (verklaring Maria Philippina Homburg t.b.v. De Veye).

dochter nog de enige huisgenoten. De Veye nam deze kans waar, hield zich ziek en was daardoor in de gelegenheid hele dagen bij Claartje door te brengen, die volgens een getuige tijdens de afwezigheid van haar moeder en zuster zelfs "verscheydene nagten in de kamer van de (vaandrig) zou hebben gecampeerd" ³³¹). Waarschijnlijk rijpte in deze periode het plan dat herinneringen oproept aan het avontuur in Vlissingen van de vaandrig Matthijs Gargon met de 17-jarige Elisabeth Bekker, beter bekend als de schrijfster Betje Wolff.

De gevoelens van de vaandrig voor Claartje waren van dien aard dat hij meer dan eens de verzekering had gegeven met haar te willen trouwen ³³²). Maar op de toestemming van haar ouders viel wegens haar jonge leeftijd voorlopig niet te rekenen. Een huwelijk van een meisje van 15 jaar was in die tijd beslist geen uitzondering en al was hun liefde dan niet heimelijk, zij was wel zo vurig dat zij besloten de toestemming voor een huwelijk die zij wegens hun minderjarigheid van wederzijdse ouders nodig hadden, niet af te wachten.

Als "Dritte im Bunde" werd ter uitvoering van het plan de pikeur Joseph Mascheck van het Regiment Dragonders in vertrouwen genomen en hem werd de taak toebedeeld het meisje met stille trom buiten Bergen op Zoom te brengen, waarna gezamenlijk doorgereisd zou worden naar een plaats waar de ouders een huwelijk niet meer konden beletten.

Op 25 juni, Claartjes moeder was toen nog steeds afwezig, bestelden De Veye en Mascheck bij de Bergense voerman Johannes Weydt een

³³¹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/76, Homburg t.b. v. De Veye.

³³² Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief Hoge Krijgsraad, 1747-1783 (HK), inv. 321, Conclusiën van den HoogenKrijgsraad in civiele zaken, 1771-1783, (declaratoir Bernardus Schweitzer cq C. Schweitzer).

rijtuig voor drie personen, waarmee men de volgende dag om negen uur naar Antwerpen zou vertrekken. Op het afgesproken tijdstip stapte Mascheck echter niet in het rijtuig maar, onder het voorwendsel dat hij zijn verlofpas nog bij de gouverneur van het garnizoen moest halen, begaven hij en het meisje zich te voet naar de herberg Schaliënhoeve in de heerlijkheid Zuidgeest om daar de komst van de vaandrig af te wachten. Deze had intussen aan Weydt opdracht gegeven naar de Bospoort te rijden en daar voorlopig te wachten tot de twee andere reizigers zich bij hen zouden voegen. Een opdracht die, zo lijkt het, niets anders was dan een afleidingsmanoeuvre, gevolgd door enkele andere, waarbij De Veye het rijtuig naar verschillende punten rondom de stad dirigeerde om te zien of het tweetal daar misschien stond te wachten, zodat voldoende tijd werd gewonnen om Claartje en de pikeur in de gelegenheid te stellen het afgesproken ontmoetingspunt in Zuidgeest te bereiken ³³³).

Weydt bleek naderhand zeer verrast toen de dochter van de Provoost op het rijtuig stapte, omdat hij niet beter had geweten dan drie heren naar Antwerpen te moeten brengen. Toen het gezelschap onderweg in de buurt van Zandvliet was uitgestegen om er gezamenlijk het middagmaal te gebruiken, had Weydt dan ook tegen Claartje gezegd "dat het hem leed deede, dat hij ... de ... Juffrouw kwam te vervoeren, uyt aanmerking, dat hij ... met derselver vader goed vriend zijnde, daardoor met denzelven quaad vriend zoude worden" ³³⁴). Toch vond hij geen aanleiding rechtsomkeert te maken en naar Bergen op Zoom

³³³ GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 617, akte 63, dd. 28 juli 1772, (verklaring Johannes Weydt t.b. v. Schweitzer). Notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 55, dd. 30 juli 1772, (verklaring Johannes Weydt t.b.v. De Veye).

³³⁴ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/55, Weydt t.b.v. De Veye.

terug te rijden; ook niet toen Claartje en De Veye hem vertelden dat zij op weg waren naar een plaats waar hun ouders een huwelijk niet konden tegenhouden. De reis werd dus voortgezet naar Antwerpen waar het drietal uitstapte en Weydt in de herberg "De Vier Heemskinderen" vernam dat zij met een ander rijtuig zouden doorreizen naar Mechelen. Met deze informatie keerde hij terug in Bergen op Zoom³³⁵), waar hij zijn vriend Schweitzer onmiddellijk moet hebben gewaarschuwd en voordat De Veye en Claartje iets hadden kunnen doen aan de verdere uitvoering van hun plannen stond de volgende dag haar vader in Mechelen voor de deur van het logement "De Swane" om het drietal terug te halen³³⁶).

De vorige dag tijdens de reis naar Antwerpen had Weydt bij de ontvoerders en het meisje "niet(s) als tranquilliteit, vrolijkheid, badinages en eensgezindheijd bespeurt"³³⁷). Het laat zich raden welke stemming er heerste na deze onverwachte ontknoping. Niet in het minst gold dat voor de vaandrig en de pikeur die voor de krijgsraad konden worden gedaagd wegens het ontvoeren van een vrouwspersoon, een delict dat zelfs met de dood kon worden gestraft³³⁸). En Schweitzer had zich niet alleen als vader maar ook ambtshalve, als Provoost naar Mechelen gespoed om de twee jonge mannen onder arrest te stellen en ze gevangelijk naar Bergen op Zoom terug te brengen waar zij na aankomst op de avond van de 27e juni werden ingesloten.

³³⁵ GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 617/63, Weydt t.b.v. Schweitzer.

³³⁶ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer.

³³⁷ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/55, Weydt t.b. v. De Veye. tranquilliteit - rust; badinages – scherts.

³³⁸ Johan Dibbetz, Het groot militair woordenboek. ('s-Gravenhage, 1740) 712

42. De Bospoort te Bergen op Zoom voor de ontmanteling, 1867. [BOZ102000337](#)

In Mechelen was het Schweitzer duidelijk geworden dat De Veye en Claartje in het logement op één kamer hadden geslapen. Nu hij de eer van zijn dochter op het spel zag staan verdwenen zijn bezwaren tegen een huwelijk. De vaandrig van zijn kant herhaalde zijn eerder gedane trouwbeloften en nog in Mechelen liet Schweitzer die belofte schriftelijk bevestigen ³³⁹).

De positie van Schweitzer was niet benijdenswaardig. Hij, de handhaver van de militaire tucht had jammerlijk gefaald in de handhaving van de huiselijke tuchtregels tijdens de afwezigheid van zijn vrouw die hij van het gebeurde op de hoogte moest stellen. Zij keerde op zaterdag 3 juli per beurtschip terug uit Den Haag en nog voordat zij voet aan wal had gezet verzocht zij de beurtschipper "om (haar) aankomst ten haaren huijze te laten bekend maken, en bij het doen der boodschap teffens te willen toeversigt doen oefenen, dat

³³⁹ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer.

derselver oudste dogter Juffrouw Claartje, sig niet buiten's huijs begeeft" ³⁴⁰). Huisarrest dus voor Claartje? Het lijkt er wel op.

Wat zich daarna afspeelde tussen Schweitzer en zijn vrouw en tussen Claartje en haar moeder valt alleen maar te gissen. Het meest waarschijnlijk is dat tijdens de gesprekken die volgden Claartjes moeder overtuigd raakte van de wenselijkheid van een huwelijk met de voortvarende vaandrig die zij, in gezelschap van man en dochter, een bezoek bracht in de provoost, het verblijf voor militaire arrestanten, waar hij met de pikeur tot begin augustus in voorarrest werd gehouden. Het is niet aan te nemen dat het hier om een theevisite ging, maar dat het bezoek was gearrangeerd om Claartjes moeder ook nog eens uit de mond van De Veye te laten horen dat hij met haar dochter wilde trouwen, en misschien ook om de jongeman nog eens onder druk te zetten.

Hoe dit ook zij, het bezoek werd plotseling afgebroken toen een sergeant kwam medelen dat de vader van De Veye in Bergen op Zoom was gearriveerd, waarop "het heele geselschap op die kondschap ontroerd en aangedaan zijn geweest en ... Juffrouw Claartje benevens haar familie dadelijk zig hebben geretireert en na huijs begeben ... " ³⁴¹).

De komst van de majoor De Veye - hij zou in de loop van de maand worden bevorderd tot luitenant-kolonel - waardoor zoveel ontroering en aandoening werd teweeggebracht zou het hele gezelschap nog slapeloze nachten bezorgen. De oude heer was het namelijk helemaal

³⁴⁰ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 65, dd. 28 oktober 1772 (verklaring Abraham van Malzen t.b.v. De Veye). toeverstigt – toezicht.

³⁴¹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 69, dd. 12 nov. 1772, (verklaring Adam van Osnabrug t.b.v. De Veye.

niet eens met de trouwplannen van zijn zoon en nog minder met de door hem schriftelijk gegeven trouwbelofte. De Veye sr. nam onmiddellijk maatregelen en belastte de tot vaandrig opgeklommen onderofficier Hendrik Meeuwis om zijn zoon "te dissuadeeren van het engagement hetwelke tusschen (hem) en het ... meysje soude moogen hebben plaets gehad" ³⁴²). Meeuwis bekleedde al een soort vertrouwenspositie bij de De Veyes omdat hij opdracht had de geldzaken van de vaandrig te behartigen en De Veye sr. had blijkbaar zoveel vertrouwen in Meeuwis dat hij hem ook geschikt achtte om in de amoureuze perikelen van zijn zoon te duiken.

Het opgewonden karakter van de oude De Veye, waarover later meer zal blijken, leek hiertoe trouwens ook minder geschikt en hij kon blijkbaar zoveel zelfkennis opbrengen dat hij tussen hem en zijn zoon een bemiddelaar plaatste.

Meeuwis bereikte meer dan hijzelf aanvankelijk dacht. Zijn lezing is dat hij bij zijn bezoeken aan de vaandrig in de provoost

"niets heeft kunnen te weeg brengen, en selfs dat (hij) den 10 July des namiddags hetselve nog eenmael hebbende gepouseert, de (vaandrig) nog op de compleetste wijze in die gedagte om het. .. meysje te trouwen, heeft bevonden te preserveeren, dog op het heene gaen eenigsints aen het wankelen is gekome, en vervolgens heeft gesept: "Mon Dieu, que fairoit-elle? !" ³⁴³).

³⁴² GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 73, dd. 18 november 1772, (verklaring Hendrik Meeuwis t.b.v. De Veye).
dissuadeeren - afbrengen; engagement – verbintenis.

³⁴³ Ibidem.
preserveeren – standhouden.

Dit "wankelen" was voldoende om Schweitzer zijn eerste tegenslag te bezorgen. De schriftelijke trouwbelofte die hij De Veye had laten tekenen voldeed niet helemaal aan de juridische spelregels, waardoor het stuk geen waarde had. Een nieuwe, nu gezegelde, verklaring was nodig en Schweitzer bezocht hiertoe de vaandrig op 10 juli . Misschien was het anders gelopen als Meeuwis die dag niet eerder was geweest. Toen Schweitzer in de provoost kwam was de wankelende De Veye al zo standvastig dat hij weigerde een nieuwe trouwbelofte te tekenen ³⁴⁴).

Zijn zorg om Claartje (que fairoit-elle - wat zou ze doen?) woog niet op tegen de door Meeuwis gehanteerde argumenten die "de schadelijkheid van het engagement" moesten aantonen. Schadelijk in welk opzicht? Dat valt moeilijk vast te stellen omdat niemand zich daarover in concreto uitlaat. Had de vader voor zijn zoon een andere partij op het oog? Speelden standsverschillen een rol? Of vond hij het meisje te jong of niet aantrekkelijk genoeg?

Het blijven vragen waarop bij een voorzichtige beantwoording de mogelijkheid dat standsverschil een rol heeft gespeeld het meest aannemelijk lijkt. Claartje behoorde tot een eenvoudige familie; de vader was weliswaar officier maar stond hiërarchisch gezien nog onder de laagste luitenant ³⁴⁵).

De familie De Veye daarentegen had adellijke pretenties. Bovendien, het drama speelde in de achttiende eeuw toen standsverschillen een grote betekenis hadden en adel niet zo snel trouwde met gewone

³⁴⁴ Ibidem.

³⁴⁵ Dibbetz, Militair woordenboek, 270.

burgers, tenzij die burgers rijk genoeg waren om een dergelijk huwelijk te rechtvaardigen en het standsverschil te vergeten.

Een huwelijk zou, na het Mechelse avontuur, een aanvaardbare oplossing zijn geweest, maar blijkbaar koos men toch voor het schandaal zonder op de belangen van het meisje te letten die van de hele affaire het meest de dupe zou worden. Het gebrek aan "Ebenbürtigkeit" als argument om de zoon van een huwelijk af te houden is daarom wellicht het meest voor de hand liggend.

De grote waarde die Schweitzer hechtte aan een schriftelijke trouwbelofte is verklaarbaar omdat onder het in die tijd geldende huwelijksrecht de verloving of trouwbelofte het karakter had van een overeenkomst tot het aangaan van een huwelijk. Verbreking van de trouwbelofte door één der partijen zou tot gevolg kunnen hebben dat de andere partij nakoming der belofte zou gaan afdwingen. Omdat de verloving niet aan enige vorm was gebonden, maar louter berustte op wilsovereenstemming tussen de partijen, was schriftelijke vastlegging van belang om in voorkomend geval een bewijsstuk in handen te hebben ³⁴⁶).

Een beperking was dat trouwbeloften van minderjarigen geen betekenis hadden als niet de ouders hun toestemming hadden gegeven "tenzij die toestemming zonder billijke redenen geweigerd werd, ... " ³⁴⁷).

Voor Schweitzer was de zaak dus al heel gecompliceerd. Claartje en haar minnaar waren volgens het huwelijksrecht beiden nog

³⁴⁶ L.J. van Apeldoorn, Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht voor de invoering van de Fransche wetgeving. (Amsterdam, 1925) 77.

³⁴⁷ Ibidem, 151.

minderjarig, en de schriftelijke trouwbelofte die Schweitzer in handen had was van te dubieuze aard om als bewijskrachtig stuk gehanteerd te kunnen worden. Toch streek Schweitzer de vlag niet en op 16 juli 1772 diende hij, mede namens zijn dochter, een rekest in bij de krijgsraad in Bergen op Zoom waarin nakoming werd geeist van de jegens Claartje gedane trouwbelofte door met haar een wettig huwelijk aan te gaan ³⁴⁸).

Hiermee was het eerste proces tussen de beide families begonnen. Er zou spoedig nog een ander volgen. Voorlopig lag het initiatief nu weer bij Claartje en haar vader die de eisende partij vormden.

Samuel Hendrik Gerard de Veye, door het optreden van Meeuwis op zijn eerder gedane belofte teruggekomen, was nu geheel en al overgeleverd aan zijn vader met wie hij zich voor de krijgsraad moest verweren tegen de eis van zijn vroegere geliefde en haar vader.

De Veye sr., van wie zonder twijfel de initiatieven zijn uitgegaan om de eis van de tegenpartij te ontkrachten, zocht het verweer in beschuldigingen die het gedrag van het meisje in een kwaad licht moesten stellen. Hij zocht en vond mensen die hij de nodige verklaringen liet afleggen, waarin weliswaar niet rechtstreekse beschuldigingen aan het adres van het meisje voorkomen, maar die toch onmiskenbaar de bedoeling hadden de heren rechters ervan te overtuigen dat Claartje onbetrouwbaar was, niet terugdeinsde voor oplichting, meerdere mannen tegelijk achterna liep en dat tenslotte zijn zoon het onschuldige slachtoffer was geworden van een bekwame

³⁴⁸ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer.

Hoewel burgerlijke autoriteiten voortdurend de competentie van de krijgsraden aanvochten wat betreft de behandeling van civiele zaken waarbij militairen waren betrokken, bleef op dit punt de rechtspleging bij deze colleges berusten.

verleidster ³⁴⁹). Deze manoeuvre wordt begrijpelijk door de wetenschap dat onkuisheid en verlies van eer, achting en goede naam redenen waren voor het verbreken van een eerder gedane trouwbelofte ³⁵⁰).

De getuigenissen lezende, overheerst de indruk dat veel er met de haren is bijgesleept om het gedrag van het meisje zo ongunstig mogelijk voor te stellen. Er wordt meer in gesuggereerd dan dat er substantieel feitenmateriaal wordt aangedragen. Een ander hoofdstuk in de pogingen de fatale rol van het meisje te belichten vormt een reeks brieven die Claartje aan De Veye jr. zou hebben geschreven en die door haar vader en zoon als bewijsstukken bij de krijgsraad werden gedeponereerd.

Nadat Schweitzer en zijn dochter op hun verzoek inzage hadden gekregen in het pak brieven volgde een door de tegenpartij waarschijnlijk niet verwachte tegenzet. Op 8 oktober 1772 liet Claartje schriftelijk vastleggen dat zij de echtheid van een dertigtal brieven bestreed. Letterlijk liet zij optekenen dat een aantal van deze epistels *"alle zijn brieven door haar Comparante nooyt geschreven directelyc oft indirectelyc en dien volgende den inne houde van dien te desavou-eeren en oversulks haar Comparante abusivelyk en ten onregte als de schrijfster en ondertijkenaresse van dien komen te adscriberen,*

³⁴⁹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 52, dd. 25 juli 1772, (verklaring Adriana van Hoek t.b.v. De Veye); acte 54, dd. 30 juli 1772, (verklaring Johanna Miggel t.b.v. De Veye); acte 56, dd. 31 juli 1772, (verklaring Maria Clasina van de Moer en Jeryna Toelands t.b.v. De Veye); akte 58, van Dort t.b.v. De Veye; akte 67, dd. 30 oktober 1772, (verklaring Johanna Christina Fröbel en Johanna Henrietta Fröbel t.b.v. De Veye); akte 71, d.d. 16 nov. 1772, (verklaring Anna Bierinks t.b.v. De Veye); akte 72, dd. 18 november 1772, (verklaring Frederik de Haas en Christiaan Reks t.b. v. De Veye); akte 76, Homburg t.b.v. De Veye.

³⁵⁰ Apeldoorn, Huwelijksrecht, 81.

verklaart alle deselven te zijn vals gefabriceert en verdigt tegen het produceeren als voors, bij dezen expresselyk protesteerende met reserve om der zelve actie tegen het expurgeeren van zodanige schandalen en infame libellen op der zelve naam, haar actie van injurie te institueeren als te raden" ³⁵¹).

Met andere woorden, zij ontkende dus bepaalde brieven te hebben geschreven en zij behield zich het recht voor een proces wegens laster (injurie) aanhangig te maken, welk voorbehoud in daden werd omgezet toen de tegenpartij met nieuwe getuigenverklaringen alsnog probeerde de echtheid van de brieven aan te tonen nadat Claartje De Veye sr. en jr. in een zogenaamde insinuatie had uitgelokt "de egtheid der. ... brieven hoe eerder zoo beter te proberen" ³⁵²).

Het gevolg van deze ontwikkeling was dat er tussen beide families nu twee processen aan de gang waren: één waarin nakoming van gedane trouwbelofte werd geëist en een tweede wegens laster. De kwestie begon toen voor de garnizoenskrijgsraad in Bergen op Zoom bedenkelijk ingewikkeld te worden. Een dergelijk college bestond doorgaans uit zeven officieren, van wie één, een hoofdofficier, als president fungeerde. Na de berechting van een zaak of reeks van zaken werd de krijgsraad weer ontbonden. Deze had dus een tijdelijk

³⁵¹ GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 617, akte 88, dd. 8 oktober 1772, (verklaring Clara Maria Schweitzer).
desavoueren-loochenen; abusivelyk-verkeerdelyk; adscriberen-toeschrijven; expurgeeren-zich van een beschuldiging zuiveren; infame libellen - schandelijke schotschriften; injurie - belediging; institueeren - instellen

³⁵² GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 617, akte 95, dd. 27 oktober 1772, (insinuatie van Clara Maria Schweitzer contra De Veye.

karakter en was daardoor voortdurend wisselend van samenstelling. De enige permanente functionaris, tevens de enige rechtsgeleerde binnen de krijgsraad was de auditeur-militair, een burger, die optrad als openbaar aanklager. Zijn taak was nogal omvangrijk want hij leidde ook het gerechtelijk vooronderzoek, legde de verhoren schriftelijk vast en concipieerde de vonnissen. Tenslotte was hij, als deskundige in juridische zaken, de vraagbaak voor de leden van de krijgsraad.

Omstreeks februari 1773 werden de rechtszaken tussen de partijen Schweitzer en De Veye "op ordre van zijne Doorluchtigste Hoogheid den Heer Prince van Orange en Nassau, als Capitein Generaal der Vereenigde Nederlanden", ter behandeling overgebracht naar de Hoge Krijgsraad in Den Haag ³⁵³). Dit college bestond, met uitzondering van de advocaat-fiscaal en de griffier, weliswaar ook uit leken, maar het had een permanent karakter en daardoor wellicht meer ervaring, zeker waar het de berechting van civiele zaken betrof, dan de ad hoc samengestelde garnizoenskrijgsraden. Mogelijk heeft deze overweging meegespeeld bij de beslissing de zaken in handen te leggen van de Hoge Krijgsraad.

³⁵³ ARA, HK, inv.321, declaratoir Schweitzer; inv.266, minuutnotulen (resolutie dd. 28 januari 1773); inv. 230, minuutbrieven Hoge Krijgsraad aan krijgsraad Bergen op Zoom, dd. 29 januari 1773. Voor een overzicht van de samenstelling en werking van de garnizoensraden en Hoge Krijgsraad zie het inleidende hoofdstuk dat de periode vóór 1795 behandelt bij: H.H.A. de Graaff, *De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevelsverboudingen bij de landmacht, 1795-1955*. 's-Gravenhage, 1957, 10-17.

Tot welke uitspraak het in beide zaken is gekomen is helaas niet meer te achterhalen. Het declaratoir opgesteld door de Haagse procureur Jan Willem van Alphen ³⁵⁴), die door Schweitzer en zijn dochter was belast met de behandeling van beide zaken voor de Hoge Krijgsraad ³⁵⁵), heeft betrekking op het oorspronkelijk aangespannen proces wegens verbreking van trouwbeloften. Het bevat een opsomming van de gebeurtenissen die aanleiding waren tot de rechtszaak en voorts een herformulering van de oorspronkelijke eis waaruit blijkt dat de eisende partij tot het inzicht moet zijn gekomen dat nakoming van de trouwbelofte een minder haalbare kaart was geworden. De herformulering kwam hierop neer dat indien de tegenpartij tot een huwelijk niet genegen was, genoeg werd genomen met een schadevergoeding van duizend zilveren dukaten "in cas van defloratie", waarbij de eiseresse verklaarde bereid te zijn om voor de Hoge Krijgsraad "des gerequireert, onder solemneelen Ede te verklaren dat zij nooit met iemand anders, dan alleen met den verweerder vleeschelijk heeft geconverseert" ³⁵⁶).

De zwakheid van Schweitzer's positie en van zijn dochter was dat de medeplichtigheid van Claartje moeilijk viel te ontkennen. Bovendien

³⁵⁴ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer. In het voorgaande is reeds in ruime mate gebruik gemaakt van gegevens uit dit document. Zie de noten (7), (11), (14), (23), en (28).

declaratoir – verklaring.

³⁵⁵ GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 618, akte 27 en 28, dd. 27 februari 1773, (procuratie Schweitzer op J. W. van Alphen.

³⁵⁶ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer.
defloratie - ontmaagding; vleeschelijk heeft geconverseert - vleeselijke
gemeenschap heeft gehad.

was de schriftelijke trouwbelofte die zij in handen hadden een twijfelachtig min of meer onder pressie tot stand gekomen stuk, hoezeer De Veye jr. onder de gegeven omstandigheden ook geneigd mocht zijn geweest om zijn woorden waar te maken. Diens minderjarigheid volgens het toen geldende huwelijksrecht en de daarmee samenhangende bepaling dat hij voor een huwelijk de toestemming van zijn ouders nodig had, was een punt dat eveneens in het nadeel werkte van Claartje en haar vader. Dit alles maakt de alternatieve eis begrijpelijk.

Vast staat dat Claartje en haar vaandrig niet alleen vleselijk maar ook, vanaf hun eerste kennismaking, schriftelijk met elkaar hebben "geconverseert". Het voor "vals, gefabriceert en verdigt" verklaren van een dertigtal brieven uit de reeks die zij hem schreef, betekent dat de andere partij deze met opzet zou moeten hebben vervalst met het oogmerk natuurlijk de eigen positie te versterken en die van de tegenpartij te verzwakken. Het vervalsen van dertig brieven is niet zo'n eenvoudige zaak en er moeten bij de tegenpartij wel zeer zwaarwegende belangen hebben gegolden om met een dergelijk middel te werken.

Op het eerste gezicht is de hele vervalsingsaffaire een nogal onwaarschijnlijke zaak, een gedachte die nog wordt versterkt doordat al op 29 oktober, twee dagen nadat Claartje haar insinuatie om de echtheid van de brieven te bewijzen bij de tegenpartij had laten betekenen, op verzoek van de beide De Veyes, de pikeur Joseph Mascheck - de "dritte im Bunde" tijdens de schaking - een verklaring aflegde waarin hij de echtheid bevestigde van vijf aan hem en acht aan

De Veye jr. gerichte brieven die door Claartje geschreven zouden zijn tijdens hun verblijf in de provoost ³⁵⁷).

Bijna een maand later, op 21 november, volgde een nieuwe verklaring van Joseph Mascheck en van zijn broer, de evenals eerstgenoemde in het Regiment Dragonders dienende vaandrig Care) Mascheck ³⁵⁸).

Door de pikeur werden nog eens dertien brieven als echt aangewezen, terwijl zijn broer van een veertiende brief verklaarde dat deze door Claartje was geschreven. Al deze epistels waren geadresseerd aan De Veye jr. die ze na ontvangst had voorgelezen of had laten lezen op grond waarvan de beide broers getuigden dat zij de inhoud en/of Claartjes schrift hadden herkend.

Een aantal andere getuigen, dat in de periode van 29 oktober tot 21 november ten behoeve van vader en zoon De Veye verklaringen aflegde in de brievenkwestie, kon niet veel meer vertellen dan dat Claartje en haar minnaar door een epistolaire drift bezielde waren, zonder dat een nader overtuigend bewijs voor de echtheid van de betwiste brieven werd aangevoerd ³⁵⁹).

In de eerste verklaring van de pikeur Mascheck zijn de vijf aan hem gerichte en door het meisje als vals aangeduide brieven in afschrift opgenomen. Als ze werkelijk zijn vervalst, dan zijn het goed gelukte

³⁵⁷ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 66, dd. 29 oktober 1772, (verklaring Josephus Mascheck t.b.v. De Veye).

³⁵⁸ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 77, dd. 21 november 1772, (verklaring Josephus Mascheck en Care! Mascheck t.b.v. De Veye).

³⁵⁹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773, akte 74, dd. 10 november 1772, (verklaring Leonardus Aelmans, Adam Christoffel Rahtke en Ottho van Well t.b.v. De Veye) akte 69, Osnabrug t.b.v. De Veye; akte 71, Bierinks t.b.v. De Veye.

nabootsingen van simpele jongemeisjesbrieven. Met andere voorbeelden voorhanden moet het voor De Veye en Mascheck, die een groot deel van de tijd tijdens hun voorarrest in de provoost, dat tot begin augustus duurde, in één vertrek zaten opgesloten, niet zo moeilijk zijn geweest brieven te verzinnen die wat stijl en inhoud betreft een bedriegelijke nabootsing waren van Claartjes schrifturen. Daarmee is nog niet gezegd dat dit de werkelijke toedracht is geweest, want het kunnen imiteren van stijl en inhoud is slechts één deel van de vervalsingstaak; ook het handschrift moest worden nagebootst. En daarmee wordt de vervalsingsaffaire weer zo onwaarschijnlijk dat het lijkt alsof de beide De Veyes het pleit gewonnen hebben, ware het niet dat het meisje Anna Bierinks, die van mei tot november 1772 als dienstmaagd bij de familie Schweitzer had gewerkt, in haar in vele opzichten opmerkelijke verklaring van 19 december ten behoeve van Claartje en haar vader had getuigd dat zij:

"den voorn. Vaandrig de Veye niet eens, maar te meer malen te hebben horen zeggen, waarbij mede present was den Heere Piqueur van 't Regiment Dragonders van den Heere Grave van Byland, Hendrik Joseph Mascheck, dat hij (vaandrig) sig bequaam kende om alle Handschriften na te maken en imiteeren, en er wijnige Handen soude weesen die hij niet soude na bootzen en dus altijd een bestaan soude hebben, want dat hij wisselbrieven op eene imperceptibele of onagterhaalbare wijze con fabriceeren." ³⁶⁰).

Met deze uitspraak krijgt Claartjes beschuldiging wat meer fundament en er moeten voor De Veye sr. en zijn zoon, nadat deze op zijn

³⁶⁰ GAB, NA, notaris J. van Overstralen, inv. 617/129, Bierinks t.b.v. Schweitzer. Imperceptibele – onmerkbare.

trouwbelofte was teruggekomen, wel heel zwaarwichtige argumenten zijn geweest om te besluiten niet minder dan dertig vervalste brieven bij hun stukken voor de krijgsraad te voegen die hun visie op de zaak moesten ondersteunen met het doel De Veye jr. een huwelijk met Claartje te besparen. Want welk ander motief zou men moeten aandragen om een dergelijke riskante zet te doen?

Voor de echtheid van drie brieven konden de vaandrig en zijn vader geen getuigen vinden, voor 26 epistels werd het bewijs alleen geleverd door verklaringen van de pikeur, terwijl de overblijvende 27ste van de dertig brieven slechts gedekt werd door het getuigenis van des pikeurs broer. Genoeg aanleiding dus om de aangevoerde bewijzen met enige achterdocht te bezien. Blijft de vraag over, welke afschuwelijkheden die brieven dan wel bevat moeten hebben, waardoor de ene partij ze als infame libellen brandmerkte, terwijl de andere partij er blijkbaar alles aan was gelegen de echtheid ervan aan te tonen. De vijf in de minuutakten van de Bergen op Zoomse notaris en procureur van der Hagen in afschrift aanwezige en aan Joseph Mascheck geadresseerde brieven vormen op dit punt een teleurstelling ³⁶¹).

Het is voldoende om dit aan te tonen aan de hand van één van deze vijf brieven. Wat in dit epistel bedenkingen zou kunnen opwerpen is de ondertekening. (Zie bijlage 1). Die ondertekening, "C.M. de Veye né Switzer", zou door een eventuele vervalsers met opzet kunnen zijn gebruikt om de tegenpartij in discrediet te brengen. Nu zeggen een vijftal brieven die alle min of meer op elkaar lijken te weinig om Claartjes beschuldiging dat ze vervalst waren geheel ongeloofwaardig

³⁶¹ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/66, Josephus Mascheck t.b.v. De Veye.

te maken. Anderzijds lijkt het wel erg veel gevraagd aan te nemen dat alleen om het meisje het voorbarig en onrechtmatig gebruik van de naam van haar minnaar in de schoenen te schuiven, de moeite werd genomen hele brieven te vervalsen, want vier van de vijf in de verklaring van Jospehus Mascheck gereproduceerde brieven zijn zo ondertekend. Opvallend in de hele affaire is de hardnekkigheid waarmee De Veye sr. met in het kielzog zijn zoon, geprobeerd hebben een huwelijk te verhinderen. Eerder al werd de verklaring die het dienstmeisje Anne Bierinks ten behoeve van Schweitzer en zijn dochter had afgelegd, opmerkelijk genoemd. Dit dertien pagina's tellende stuk geeft namelijk enig inzicht in de manier waarop de beide De Veyes te werk gingen om zoveel mogelijk gunstige getuigenissen te vergaren. Ook bij hun stukken bevindt zich namelijk een drie pagina's tellende verklaring van Anna Bierinks, ten behoeve van vader en zoon, waarin zij niet veel meer deed dan bevestigen dat "juffrouw Claartje vele briefjes heeft geschreven ... ", die zij bij de vaandrig had laten bezorgen toen deze in de provoost in voorarrest werd gehouden ³⁶²). In Anna Bierinks getuigenis voor Schweitzer en Claartje zet zij omstandig uiteen hoe haar verklaring voor vader en zoon De Veye tot stand kwam ³⁶³). (zie bijlage II). Tot in bijzonderheden wordt daarin beschreven hoe het dienstmeisje in de herberg de Croone in Oudenbosch, waar zij woonde, door de beide De Veyes en de procureur Van der Hagen werd ondervraagd en onder druk gezet. Het moeizame notarissenproza waarin dit verhaal van Anna Bierinks is gegoten vormt geen beletsel om te begrijpen dat hier iemand aan het

³⁶² GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/71, Bierinks t.b.v. De Veye.

³⁶³ GAB, NA, notaris J. van Overstraten, inv. 617/129, Bierinks t.b.v. Schweitzer.

woord is die het gevoel had dat De Veye en zijn zoon erop uit waren door intimidatie en desnoods ten koste van de waarheid, verklaringen los te krijgen die ten voordele van henzelf en ten nadele van Claartje zouden zijn.

Ware het een toneelstuk, dan is de confrontatie in de herberg de Croone de scène die de ontmaskering van de boze bedriegers door de slimme dienstmaagd moet inluiden. De vraag blijft of de werkelijkheid zich ook zou onttollen zoals gebruikelijk is na deze kunstgreep die een klucht de wending moet geven naar de alles verklarende ontkenning. In het getuigenis van Anna Bierinks zit veel dat pleit tegen vader en zoon De Veye, maar alleen haar verklaring is niet voldoende om met zekerheid te kunnen zeggen dat de beide De Veyes vals speelden. Zoals terloops al werd vermeld, is de afloop van zowel het proces wegens verbreking van trouwbelofte, als het proces wegens laster niet bekend. Zeker is dat het een slepende affaire werd, want pas op 9 december 1774, dus ruim twee jaar na het Mechelse avontuur, diende de eerste zaak voor de Hoge Krijgsraad ³⁶⁴).

In de civiele sententies over de jaren 1748 tot 1783 is van een uitspraak echter geen spoor te vinden ³⁶⁵), en het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat, om welke reden dan ook, beide kwesties van de rol werden afgevoerd. Als dat het geval is geweest heeft de familie De Veye tenslotte aan het langste eind getrokken en heeft het Schweitzer alleen maar geld gekost. De declaraties van de in Bergen op Zoom gevoerde processen belopen alleen al meer dan zestienhonderd

³⁶⁴ ARA, HK, inv. 321, declaratoir Schweitzer, apostille op folio 1.

³⁶⁵ ARA, HK, inv. 322, Civiele sententiën van den Hoogen Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden, 1748-1783.

gulden ³⁶⁶), een last die hij met een inkomen van 25 gulden per maand en emolumenten die gemiddeld niet hoger waren dan vijfhonderd gulden per jaar, nauwelijks moet hebben kunnen dragen ³⁶⁷). Intussen, als rechtstreeks uitvloeisel van de "ontvoering" van het meisje had er ook nog een derde proces gespeeld; de strafzaak tegen De Veye jr. en Mascheck. Ook ten aanzien van dit proces bleek de afloop ervan aanvankelijk niet te achterhalen. In de onkostendeclaratie van de Provoost Schweitzer over het jaar 1772 komt echter een post voor waaruit kan worden afgeleid dat de vaandrig en de pikeur van rechtsvervolging werden ontslagen. Die post heeft betrekking op de zegelkosten die Schweitzer ten behoeve van de auditeur-militair van de krijgsraad in Bergen op Zoom, mr. J .L. van Cattenburg, in de zaak tegen De Veye jr. en Mascheck had moeten maken. Er staat een aantekening bij dat de eis van de auditeur tegen het tweetal, door de krijgsraad niet ontvankelijk was verklaard ³⁶⁸); een veeg teken waarin Schweitzer een waarschuwing had kunnen zien dat de door hem en Claartje aangespannen civiele procedures niet zonder meer gewonnen konden worden.

Het beeld dat van de twee hoofdpersonen, Claartje en Samuel Hendrik Gerard, uit de voorhanden stukken naar voren komt is fragmentarisch, niet compleet, met veel hiaten en vraagtekens. De vaandrig lijkt op het ene ogenblik sympathiek, maar bij lezing van een volgend stuk rijst weer twijfel aan zijn goede trouw. Zijn opmerking tegen Anna Bierinks

³⁶⁶ ARA, HK, inv. 286, Akten van taxatiën der-declaratiën van kosten in gedingen van den Hoogen Krijgsraad, 1758-1783.

³⁶⁷ Rijksarchief Zeeland (RAZ), Archief Rekenkamer, inv. 319 t/m 363, (rekeningen C, misen van de justitie, 1764-1787).

³⁶⁸ Ibidem, inv. 335 (1772).

dat hij er opnieuw met Claartje vandoor zou gaan als zij maar "de overgelegde briefjens had bekend", (zie bijlage II) lijkt een gratuite bewering waarmee hij zijn geweten wilde sussen, dat al was gaan spreken toen hij, nog in het gevang zittende, uitriep: "que fairoit-elle?".

Heen en weer geslingerd tussen trouw aan het meisje en buigen voor de wil van een tyrannieke vader, wiens explosief karakter duidelijk spreekt in de verklaring van het dienstmeisje, koos hij tenslotte voor het laatste. Of de hele affaire nog zo lang bij hem heeft nagewerkt dat hij daarom de Verenigde Nederlanden verliet en dienst nam bij de Oostindische Compagnie ³⁶⁹), het is mogelijk, maar alweer, zeker is ook dit niet. De Compagnie zond hem in 1780 als kapitein vanuit Batavia naar Coromandel ³⁷⁰) waar hij een jaar later sneuvelde bij de verdediging van Negapatnam tegen de Engelsen ³⁷¹).

"Met een hart gescheurd tot aan de wortel toe, en wiens wonde na tien jaar treuren, nog niet nalaat somtijds eens te bloeden, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaalt" ³⁷²), schreef Betje Wolff, jaren na haar avontuur met de vaandrig Matthijs Gargon die, evenals die andere vaandrig, ook zijn heil zocht bij de Oostindische Compagnie. De woorden van Betje Wolff zouden ook op Claartje van toepassing

³⁶⁹ Arsip Nasional Indonesia, Archief Oostindische Compagnie, Personalia VI, 1780-1786.

³⁷⁰ Naamboek van de Wel-Edele Heeren der Hooge Indiasche Regeering. (Batavia, 1780) 114.

³⁷¹ Naamboek Hooge Indiasche Regeering. (Batavia, 1783) 133. Van Epen, De Veye, 15.

³⁷² Aangehaald bij: Jan en Annie Romein, Erflaters van onze beshaving. (8edr. Amsterdam/ Antwerpen, 1959) 519.

kunnen zijn, die haar jeugdige liefde bovendien nog moest bekopen met een miskraam. En het verwijt van Anna Bierinks aan de vaandrig dat hij het meisje had "misleid, onteert en onder de voeten gebragt", lijkt niet ver bezijden de waarheid. Toen De Veye jr. voor het eerst vanuit Claartjes ouderlijk huis op wacht moest, verzorgde zij zijn middagmaal dat zij hem liet brengen versierd met "groen en bloemen". In een briefje (waarvan de echtheid niet werd bestreden) legde ze uit: "Ik heb het gedaan omdat den eene bloem bij den anderen souw weesen, ... omdat Ued ook nog een bloempje bent" ³⁷³). Dit roerende proza en al de andere bloemen die ze haar vaandrig bleef sturen, ook toen hij in de provoost zat opgesloten, hebben evenals de gevoerde processen, weinig mogen baten. Gelijk Betje Wolff trouwde zij tenslotte met een ander, al was het dan niet met een oude dominee, maar met een eenvoudige trompetter, Albertus Brering ³⁷⁴), uit het regiment van de generaal Stavenisse Pous, waarna zij verdween tussen de duizenden anderen die als naamlozen in de geschiedenis voortleven.

³⁷³ GAB, NA, notaris B. van der Hagen, inv. 773/69, Osnabrug t.b.v. De Veye.

³⁷⁴ GAB, Doop-, trouw- en begraafboeken. Ondertrouw 17 januari 1777, huwelijk 2 februari 1777.

BIJLAGE I

"Seerwaerde Broer,

Ik moet Uede eens een letterje schrijven, och pikeurlief ik kom tot Ued. De Veytje, daer heeft Vader mijn soo bang voor gemaekt, dat hij van sentiment sal veranderen, och Pikeur druk het doch op mijn Schatjes hart, dat hij sijn woord houdt. Ik zit te schrijven, maer de tranen Iooopen op het papier. O, God komt mijn te hulp, dat de Veytje-Iief doch niet en verandert want dan moet ik sterven. Och Pikeurlief, het is nou so ver, waerom heeft hij nou berouw, daer ik soo veel liefden voor hem heb, dat ik hem helpen sou met mijn bloet. Laet hem dan doen als een eerlyk man, en laet hem dan sijn Woort niet inhaelen tegen sijn Vader. Och pikeur spreek der eens met hem over van avond, en schreyf mijn morgen octing wat mijn Engel tegen sijn Vader seggen sal. Laet hem maer seggen, dat hij mijn hebben wil, want ik weet wel, dat dan alles wel sal gaen. Och Broer Godt geeft dat Ued hem eens ten besten raet. Raet aen mijn kint lief soo als den almagtigen Godt het in Ued hart stort, en antwoord mijn morgen octing op dese. Och mogt ik mijn de Veytje lief maer van avont eens een quartier spreken, ik ben der van verseekert, dat hij sijn woort wel sou houwen. Maer nou al wat God blijft, ik tweysfel niet, of hij zal sijn woort wel houwen. Waer meede ik blijven Ued: toegenegede Suster (was getijkent) C.M. de Veye né Switzer" (').

(')

sentiment - gevoelen;

octing - ochtend

BIJLAGE II

[...]

"Dat op maandag den 16e november laastleden sij comparante (Anna Bierinks) des morgens om elf uren uyt haar moeders huys te Oudenbosch is gehaalt en versogt te comen in de herberge de Croone aldaar waar thans logement houdende is monsr. Hermans op den hoek van de markt en Schoolmeestersstraatje.

Dat zij comparante ook de facto na gemelde herberg sijnde gegaan, daar heeft gevonden den voorn. Heere vaandrig De Veye en desselfs vader den Heer Luitenant Collonel De Vije geassisteert van den Heere notaris en procureur van der Hagen(...).

Dat sij comparante met voorn. dry Heeren sekeren trap opgegaan, en eene boven camer op de markt uytziende sijnde ingetreedden, men aan haar comparante heeft voorgehouden dat tussen een juffr. Clara Maria Sweitzer der voors. geweldige provoostens dogter ter eenre en den voors. vaandrig de Vije geassisteert van desselfs gemelde vader ter andere zijde, voor den Weledelen Gestrengen Crijgsraad des guarnisoens alhier proces in cas van injurie was ontstaan, en ventilerende over en ter zaken van seekere briefjens of brieven aan de seijde der gemelde Heeren de Veije geproduceert in seekere sake in cas matrimoniael, thans nog voor Welgemelden Crijgsraad ongedecideert hangende tussen voors. partijen Litiganten, als pretenselijk door gemelde Clara Maria Sweitzer aan voorn. vaandrig de Veije geadresseert en geschreven. (...)

Dat wijders aan haar comparante sijn verthoont een deel briefjens die voorgegeven werden door gemelde Clara Maria Sweitzer aan de voors. vaandrig geschreven te zijn, die de comparante als niet connen lesen of schrijven in geen deel heeft connen affirmeren of negeeren door haar te zijn geschreven even wijnigh bequaam sijnde der voors. Clara Maria Schweitzers

handschriften uyt een menigde andere schriften te distingueeren of onderscheijden.

Dat men vervolgens haar comparante heeft willen tragten te persuadeeren dat sij comparante op verschijde artikelen harer contra interrogatorien, waarop sij ter requisitie van gemelde Heeren de Vije op den 10 September jongstleden was gehoor!(...) verkeerdelijk had geantwoord(...).

Dat den voors. Heere Luitenant Collonel de Veije het zijne hierbij voegende met bijvoeging van toomeloose expressien de comparante had gevraagd of sij niet jaloers was geweest; en dat hij in de plaats van zijn soon sijnde geweest, ieder van haar beyde evenveel soudt hebben gegeven, met bijvoeging dat hij veel liever gehad had dat zijn soon bij haar comparante dan bij de voors. Clara Maria Sweitzer gelegen en geslapen had, haar comparante proponeerende van bij hem (Luitenant Collonel) voor kindermeijd te cornen inwonen onder voorgeven dat sijne kindermeijd maar een lelijk vrouws-persoon was en de comparante wat moeilijer.

Dat om de comparante te engageeren (soo het haar toe scheen) van hare gedane responsives af te stappen of andersints eene favorabele verklaring conform aan de begeerte der Heeren de Veije, den voorn. vaandrig het woord opvattende haar comparante had gesegd in substantie: "gij weet niet wie dat UE goet doen kan".

Dat der comparante moeilijer in die tussen tijd op gemelde camer sijnde ingetreden en haar comparante meede willen na huijs neme, den voors. Heere Luytenant Colonel de Veije (soo het haar toescheen) bevreest dat haar moeilijer de hope van bij de comparante de reusseeren (waar hij sig mede streelde) soude doen vergaen, der comparante moeilijer op een brutale wijze aanspreekende geseijdt had: "wie laet je hier op de camer te comen. Ik soude er UE wel connen afschoppen".

Dat den voorn. vaandrig de Veije bij haar comparante een wijle tijds alleen zijnde gebleven (gedurende dat desselfs voors. vader en procureur van der Hagen sig uyt voors. camer hadden geabsenteert) de comparante de voorn. vaandrig de Veije onder het oog had gebragt hoe het mogelijk was dat hij na

soo veele dierbare eeden en liefde betuijgingen, hij van de voors. Clara Maria Sweitzer na haar op zoo eene trouweloose wijze te hebben misleijd, onteert en onder de voeten gebragt, soo ligt van soo solemneele verbintenissen was afgegaan, den voorn. vaandrig haar onder anderen had geantwoord in substantie: "goddomme, ik moet mij wel defendeeren of ik kom op 't schavot", en wijders dat soo sij (Clara Maria Sweitzer) de overgelegde briefjens had bekend, hij (vaandrig) haar trouw was gebleven en haar weder vervoert had sodanig dat men haar beijde niet sou de hebben agterhaalt". (')

(')

comparant(e) - *degene die voor een notaris verschijnt om een akte op te laten maken;*
de facto - *feitelijk;*

cas matrimonieel - *de rechtszaak mbt de gedane trouwbelofte;*

litiganten - *gedingvoerende partijen;*

pretenselijk - *beweerdelijk;*

persuaderen - *overreden;*

contra interrogatorien - *contra ondervraging;*

requisitie - *op vordering van;*

proponeerende - *voorstellende;*

moeijer - *mooier;*

responsives - *antwoorden;*

favorable - *gunstige;*

in substantie - *in essentie;*

moeije - *tante;*

reusseeren - *slagen;*

solemneele _ *plechtige;*

defendeeren - *verdedigen.*

HET WILHELMIETENKLOOSTER TE HUYBERGEN IN DE MIDDELEEUWEN

ZIJN VERHOUDING TOT DE HEREN VAN BERGEN OP ZOOM EN DE
ABT VAN TONGERLO

door

Clemens van de Walle

HET MONASTERIUM BEATAE MARIAE [1278 – 1335]

DE STICHTINGSAKTE

De originele Latijnse charters die, respectievelijk op 6 februari en 12 maart van het jaar 1278, de stichting van het Monasterium Beatae Mariae beschreven en bezegelden, zijn voor het Wilhelmietenarchief te Huijbergen verloren gegaan. Als ze daar tenminste ooit geweest zijn. Want het was de Orde van de Wilhelmieten, vertegenwoordigd door haar hogere oversten, die de schenking aanvaardde. Maar de tekst is door middel van notariële kopieën bewaard gebleven ³⁷⁵). Het charter van 6 februari, te Ulvenhout opgemaakt, mede ondertekend door prior Gerardus, provinciaal van de Wilhelmieten ³⁷⁶) en nog een confrater, legt zonder veel literaire of religieuze franje het feit van de schenking vast.

³⁷⁵ AH Cartularium fol. 1 e.v. en inv, nrs. P.1-5.

³⁷⁶ K. Elm, Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens, Keulen 1962.

Dat van 12 maart, waarvoor Bergen op Zoom de plaats van handeling is, beschrijft met groter nauwkeurigheid de rechten en plichten van de toekomstige Huijbergse kloosterlingen.

De uitvoerigheid van deze akte komt meer op rekening van de plechtstatige formuleringen die gebruikt zijn. De verwachtingen die de stichters omtrent de monniken uitspreken zijn niet in strijd met wat de Orde zelf van haar leden verlangt, en het lijkt niet gewaagd te veronderstellen dat pater provinciaal of andere Wilhelmiëten bij de redactie van de schenkingsbul hun inbreng hebben gehad. Omdat de inhoud van het document voor deze studie bepalend is, laten wij de vertaling ervan hieronder integraal volgen.

"Arnoud van Leuven, heer van het Land van Breda, en zijn echtgenote Elisabeth, vrouwe van hetzelfde Land, aan de geestelijke mannen, de prior-provinciaal en de andere priors en broeders van de Wilhelmiëten, heil in de Heer.

Het wordt als een vroom werk beschouwd, aan geestelijke personen gelegenheid te bieden de Heer te dienen. Om dan onze zondestraffen en die van onze dierbaren uit te boeten en de eeuwige vreugden te verkrijgen, schenken wij, tot eer van God en van zijn allerheiligste Moeder Maria, altijd Maagd, als een zuivere gift en aalmoes, aan U en Uw Orde, de kerk of bidplaats te Huijbergen, deel uitmakend van het bisdom Luik ³⁷⁷), gelegen in ons bezit en ons toekomend, met volle vrijheid het aan anderen in eigendom over te dragen.

Bij deze schenking is bijbehorende grond, groot genoeg om daarop een klooster met zijn dependenties te bouwen, inbegrepen, met al de tienden, schenkingen, opbrengsten, cijzen, aalmoezen, erfenissen, legaten en andere privileges waarop genoemde bidplaats momenteel wettig aanspraak heeft of

³⁷⁷ Bijna de gehele provincie Noord-Brabant viel tot 1559 onder het bisdom Luik.

in de toekomst zal hebben, zodat ge daarover te eeuwigen dage rechtens en vrij kunt beschikken.

Dit alles wordt geschonken op voorwaarde dat ge op genoemde plaats een huis van Uw Orde bouwt en er minstens zes priesters aanstelt, en dat ge geleidelijk, bij het vermeerderen van Uw inkomsten, het aantal dienaren Gods tot twaalf laat aangroeien, die uit Uw eigen middelen of opbrengsten onderhouden kunnen worden. Deze priesters zullen God gestadig voor ons en voor de vrede in onze landen bidden en zij zullen het jaargetijde van ons overlijden met passende luister vieren. Ieder van hen zal in al zijn missen ons voor God gedenken, zowel tijdens ons leven als na onze dood en wij zullen deel hebben aan alle goeds dat God zowel door de andere ordebroeders als door deze priesters zelf tot stand zal willen brengen.

Op dezelfde onherroepelijke wijze dragen wij dertien hoeven ³⁷⁸) of steden nieuw land aan U over, die ge kunt kiezen uit onze rechtmatige, rondom genoemde bidplaats gelegen, bezittingen, en wel zo dat dit land en deze hoeven voor U en Uw pachters van alle schattingen en tienden, cijzen, heffingen, span- ³⁷⁹) en voerspandiensten ³⁸⁰) vrij en ongehinderd zullen blijven. Voor ons en onze erfgenamen zal er geen gezagsuitoefening blijven bestaan over meergenoemde landen of bewoners daarvan dan de wereldlijke rechtspraak. Bij dit alles zullen de wettige rechten van de geestelijke personen onaangetast blijven.

Bovendien nemen wij U en Uw dienstpersoneel en pachters, met al Uw roerende en onroerende, tegenwoordige en toekomstige goederen onder de voortdurende bescherming van onszelf en van onzer erfgenamen. Wij zullen U en het Uwe binnen de grenzen van het recht verdedigen, zoveel we dat

³⁷⁸ Een hoeve is zes bunders.

³⁷⁹ Spandiensten zijn diensten te verrichten voor de landsheer, meestal in de vorm van arbeid, al dan niet met paard en wagen(s).

³⁸⁰ Voerspandiensten: diensten te verrichten met paard en wagen ten behoeve van het leger.

kunnen en moeten, en we zullen er zorg voor dragen dat ge op de openbare wegen, wateren en gemeenschappelijke weiden van ons land hetzelfde recht hebt als de andere vrije lieden.

De lasteringen en klachten waartoe al deze schenkingen en beloften aanleiding kunnen zijn, zullen wij "per viam justitiae" of door onderlinge overeenkomsten doen ophouden, opdat ge, niet gestoord door het gerucht van twistgedingen, de Heer met een vrij gemoed zult mogen dienen.

Om dit alles te eeuwigen dage te bevestigen, willen we deze akte door de kracht van onze zegels versterken.

Gedaan en gegeven te Bergen op Zoom in het jaar 1278, de 12e maart, in aanwezigheid van de getuigen, die we hiertoe uitdrukkelijk hebben opgeroepen en uitgenodigd, die deze akte ook hebben ondertekend en wier zegels mede daaraan bevestigd zijn. En wij, Theodorik, deken van het dekenaat Hilvarenbeek, Marcellius, pastoor te Gastel, Wilhelmus, pastoor te Bergen op Zoom, priesters, Petrus van Schoonhoven, baljuw te Bergen op Zoom, Marcellius van Gastel, Gobo Helewijnszoon, Nicolaas, bijgenaamd Smid, schepenen van deze stad, als getuigen uitdrukkelijk opgeroepen en uitgenodigd, hebben, na deze gehoord en verstaan te hebben, daaraan onze eigen zegels doen hangen tot meerdere kracht en getuigenis. Gegevens op de plaats en de dag hierboven vermeld."

43. *Houten beeld van Sint Willem (17e eeuw).
Parochiekerk Huijbergen.*

DE SCHENKERS

Niet steeds bewijst een vrome tekst de heiligheid en de caritas van zijn schrijver. Dat is vanouds zo geweest. Maar voor de milddadigheid van Arnoud en Elisabeth van Breda en hun affektie voor religieuze instellingen hebben de zeven eeuwen die ons van hen scheiden meer aanduidingen bewaard dan alleen de stichtingsakte van de Huijbergse priorij.

Thomas Ernst van Goor noemt in zijn bekende "Beschrijving der Stadt en Lande van Breda" enige kloosters die, samen met de inwoners van Oosterhout, Breda, Steenberg en diverse dorpen, de gunst van het kinderloos gestorven echtpaar ondervonden hebben. Behalve de Wilhelmiëten van Huijbergen zijn dat de Norbertinessen van St. Catharinadal, de Norbertijnen van Tongerlo, de Cisterciensers van "St. Bernards op de Schelde" bij Antwerpen, en nog twee vrouwenabdijen, namelijk te Kortenberg en Thorn. "Alle welke voorgenoemde en nog meer andere giften, vergunningen en verkooping en bij Heer Arnout en Vrouwe Elisabeth enkel en alleen gedaan wierden uit inzicht van haarer zielen zaligheid" ³⁸¹).

Dit oordeel vindt in de nogal egocentrische gerichte stichtingsakte van het Huijbergse klooster een bevestiging. Voor de vrijgevigheid van Arnoud en zijn vrouw zijn er o.a. bewijsstukken in de archieven van St. Catharinadal te Oosterhout ³⁸²) en de abdij van Bornem, die de voortzetting is van St. Bernards op de Schelde. Van Goor vermeldt nog

³⁸¹ Th.E. van Goor, Beschrijving der Stadt en Lande van Breda, 's-Gravenhage 1744, 18.

³⁸² A. Erens, De oorkonden van St. Catharinadal, Tongerlo 1928-1929, nrs. 2,3,5,6 en 7.

dat de echtgenoten in het kerkje te Huijbergen zijn begraven, maar ter plaatse is daarvan geen spoor te vinden.

HET GESCHENK

Als men genoeg wil nemen met een schoonheid die geen exclamaties behoeft om naar waarde geprezen te worden, zou men het Huijbergse landschap van onze dagen, op enkele ingrepen van recente datum na, in zijn eenvoud bijna volmaakt kunnen noemen. Bos, wei en akker, in 'n hier en daar lichtheuveelig terrein, wisselen elkaar af in volkomen harmonie. Diverse geslachten moeten in de schepping hiervan hun aandeel gehad hebben. Want lang geleden was het niet zo.

We kunnen gerust zeggen dat de monniken die zich vanuit het Bossche Wilhelmietenklooster "Porta Coeli" - in de volksmond Bazeldonk genoemd - te Huijbergen gingen vestigen, niet in een aards paradijs terecht zijn gekomen. Nadat in de loop van vele prehistorische eeuwen de natuur in westelijk Noord-Brabant zichzelf had vervormd en de grond een drassig veen was geworden, hadden de bewoners van de schaarse bevolkingskernen in de latere middeleeuwen de streek niet tot bloei kunnen brengen. Heiden en zandvlakten, moerassen en bossen waren de elementen van de natuur, die de mensen hielpen te leven, of waartegen dezen hadden op te tornen ³⁸³). Wel was bij de komst van de Wilhelmieten de ontginning in de buurt al begonnen. De abdij van Tongerlo had sinds 1150 uitgestrekte goederen in West-Brabant verkregen en dat betekende een stelselmatige aanpak van de

³⁸³ R. van Hasselt in: Jaarboek de Ghulden Roos, 3, 17-50.

grondverbetering ³⁸⁴). Maar Huijbergen, of tenminste het Wilhelmietenterrein te Huijbergen, lag zeer waarschijnlijk buiten hun aandacht. De Praemonstratensers schijnen zich pas in de eerste decennia van de 14e eeuw gerealiseerd te hebben dat de Wilhelmiëten wel eens op Tongerlose grond konden wonen. Voor deze streek kon in 1278 wellicht nog gelden wat Adrianus Heijlen, kanunnik en archivaris van de abdij van Tongerlo, in de "Historische Verhandeling over de Kempen" aangaande een ander Norbertijnenbezit schreef: "Die plaets was aldan vervuld met duijstere bosschen en meer bewoond door wilde dieren, moordenaers en baenstroopers dan door opregte christenen" ³⁸⁵).

Zo ook stellen we ons het terrein voor waar de Wilhelmiëten kwamen te wonen. We mogen aannemen dat ze niet veel beters verwacht hadden. Het lag in de lijn van hun roeping om in de primitieve middeleeuwse wereld, die ze zelf misschien als comfortabel ervoeren, de soberheid tot het uiterste te betrachten.

DE BEGUNSTIGDEN

Omtrent de pioniers, die in Huijbergen het avontuur van dag- en nachtgebed, vasten, stilzwijgen, studie en grondontginning zouden beginnen, bezitten we vrijwel geen nadere aanduidingen. Als prior van de groep noemt de "Geschiedenis van het Klooster te Huijbergen" met enige aarzeling Joannes van Oirschot ³⁸⁶), de Wilhelmiëten die in de akte van 6 februari 1278 samen met zijn provinciaal de schenking

³⁸⁴ M.H. Koijen, in: De Spijcker, 29, 8 e.v.

³⁸⁵ A. Heijlen, Historische Verhandeling over de Kempen, Turnhout 1839, 102.

³⁸⁶ GKH, 44.

aanvaardde. Prior-generaal was toen een zekere Marcus, die door professor Elm terloops een ruimdenkend man wordt genoemd ³⁸⁷). Met mededelingen over degenen die met Joannes van Oirschot de eerste Huijbergse kloosterkommuniteit vormden moeten we nog zuiniger zijn; we kennen zelfs hun namen niet. Het klooster zal, als elke Wilhelmiëtenpriorij, een vrij grote zelfstandigheid, ook in materieel opzicht, gehad hebben, zonder al teveel bemoeienis of zorg van het generale of provinciale bestuur. Wel bleef er, volgens goed monastiek gebruik, een engere band met het moederklooster Bazeldonk bestaan. Maar dat lag een dagreis te paard van Huijbergen verwijderd. In wat nu West-Zeeuws-Vlaanderen heet, in de buurt van Biervliet, was er nog een priorij, die ook vanuit het Bossche klooster was gesticht, al in het jaar 1249. De Schelde en de moerassige grond rondom het klooster maakten de contacten ermee nog moeilijker dan met 's-Hertogenbosch. Iets gemakkelijker te bereiken was het huis te Aalst, tussen Brussel en Gent, dat in 1268 vanuit Biervliet was bevolkt. Andere kloosters als te Nieuwland in West-Vlaanderen, Nijvel (Nivelles) ten zuiden van Brussel, Bernardfagne in de Waalse Ardennen en verscheidene andere lagen vermoedelijk nog wat verder achter de horizon van de Huijbergenaren.

DE BESCHERMHEER

Als het leven in de jonge priorij sober is geweest, zoals we al eerder veronderstelden, kan dat geen uitzondering heten op wat in de Orde tot de dagelijkse ervaring behoorde. Elm noemt deze armoe een hypotheek die de Wilhelmiëten geërfd hadden uit de patriarchentijd

³⁸⁷ Elm, 110.

van de Orde ³⁸⁸). "Hun inkomsten uit de weinige percelen bouwland en uit tienden en aalmoezen waren slechts zelden voldoende voor het levensonderhoud van de monniken, zodat in hun geschriften de klacht over armoede en ontbering eigenlijk nooit verstomde" ³⁸⁹). Het is dan ook niet te verwonderen dat menig klooster beveiliging zocht in de steun van een wereldlijk heer, die bereid was ook in de buitenwereld voor hun belangen op te komen ³⁹⁰).

De Huijbergse monniken hoefden aanvankelijk naar dergelijke beschermers niet te zoeken. Na Elisabeth's kinderloos overlijden in 1282 bleef Arnoud voor zijn leven (tot 1287) het vruchtgebruik van het land van Breda, zulks met toestemming van de hertog, genieten ³⁹¹). Op hem konden de Wilhelmiëten rekenen, zoals ze dat op zijn overleden vrouw gedaan hadden. De erfopvolging was intussen - al in het jaar 1287 - door hertog Jan I van Brabant vastgesteld. De verwickelingen die aan deze regeling voorafgingen en die er later nog ontstonden zullen we niet beschrijven ³⁹²). Bij de dood van heer Arnoud werd Gerard van Wezemaal heer van Bergen op Zoom nadat hij deze titel al eerder - na de dood van vrouwe Elisabeth - had aangenomen. Raso van Gaveren werd heer van Breda.

De Wilhelmiëten, die meenden in het territorium van de heerlijkheid Bergen op Zoom te wonen, moesten nu Gerard van Wezemaal en zijn opvolgers als hun beschermers beschouwen. Of alle Bergse heren - en

³⁸⁸ Elm, 157.

³⁸⁹ Elm, 92.

³⁹⁰ Elm, 105 e.v.

³⁹¹ Van Goor, 18. Deze schrijft 1193, maar dat is stellig een drukfout.

³⁹² W.A. van Ham in: Het Doorluchtige Huis van Bergen op Zoom, Zaltbommel 1969, 139-140.

vrouwen - aan de Wilhelmiëten dezelfde genegenheid betoonden als Elisabeth en Arnoud en ook Gerard van Wezemaal, durven we niet te zeggen. Maar in één opzicht liepen de belangen van de Bergse heren en de Huijbergse monniken parallel. Er komt hier namelijk een derde partij in het spel: de abten van Tongerlo.

MOEILIJKE JAREN (1335 - 1360).

KLOOSTERBUREN

De rond 1130 gestichte Praemonstratenser-abdij van Tongerlo, hoewel niet bij de deur van het Huijbergse klooster gelegen, moet toch tot de naaste burens ervan gerekend worden. De heerlijkheid Essen-Kalmthout-Huijbergen behoorde tot de bezittingen die zij al spoedig verwierf. Onmiddellijk daaraan grensden de goederen van de Wilhelmiëten. Dat dachten tenminste de monniken van Huijbergen. We hebben nergens gelezen dat de abten bezwaren gemaakt zouden hebben, toen Elisabeth en Arnoud van Breda, die, zoals we al zeiden, voor hen geen vreemden waren ³⁹³), de Wilhelmiëten begiftigden met Huijbergse gronden. En nog op 22 september 1315 redigeerde abt Hubert Back een besluit om twee stukken weiland te Woensdrecht aan de prior en het convent van Huijbergen te verkopen. De akte die de verkoop in het vooruitzicht stelde is het oudste originele charter dat

³⁹³ Hoewel het archief van de abdij van Tongerlo (hierna aangeduid als An bij ons weten geen oorspronkelijke charters bezit omtrent schenkingen door Elisabeth van Breda en Arnoud van Leuven aan Tongerlo gedaan, vermeldt een afschrift van een Latijnse akte, no. 98b van de afdeling "Essen-Kalmthout-Huijbergen", hoe Arnoud de novale tienden van Nispen aan Tongerlo toewijst.

het Huijbergse archief bezit ³⁹⁴). Tweede in die rij is het bewijs van betaling zelf, de dato 6 november 1315 ³⁹⁵). Men is geneigd deze vreedzame transactie te beschouwen als een bewijs dat voor de Wilhelmiëten de lucht nog helder was.

DONKERE KERSTMIS

In het archief van de Tongerloose abdij berust onder honderden andere een prachtig charter dd. 28 december 1349. Het is behangen met dertien meest ongeschonden waszegels, die op zichzelf een studie waard zijn. En als men zich tot lezen zet, wordt men getroffen door de muziek van dit veertiende-eeuwse Brabants, in z'n beeldend vermogen een volwaardig middel om gedachten onder woorden te brengen ³⁹⁶). Het Huijbergse archief bezit van dit document twee afschriften op perkament; het ene in het jaar 1357 gewaarmerkt door de deken en het kapittel van de St. Pieterskerk te Leuven; het andere door een openbaar notaris Bongarts, zonder datum; de legalisatie is vermoedelijk pas een paar eeuwen later aan de tekst toegevoegd, waarschijnlijk in de 17e eeuw ³⁹⁷). Beide kopien zijn geschreven in een fraaie fraktuurletter, zonder noemenswaardige versieringen. Onder het weinige dat de Wilhelmiëten tijdens de troebelen van de 80-jarige oorlog uit vroegere eeuwen hebben kunnen redden neemt dit charter een belangrijke plaats in, wat niet wil zeggen dat zijn inhoud voor de Huijbergenaren erg verheugend was. Die komt hierop neer: Op 30 november 1349 "toenden (betoogden) ende daden (beklaagden

³⁹⁴ AH, Ch. 1.

³⁹⁵ AH, Ch. 2.

³⁹⁶ AT, 646/a.

³⁹⁷ AH, Ch. 3 en 4.

zich) die prioer van Huberghen ende sijn convent onsen here den hertoghe van Brabant ende sinen goeden rade (de Raad van Brabant) dat dabt (de abt) van Tongerlo een huus zetten ende richten woude bi (bij) Huberghen op een stede (plaats) daer wilen (weleer) Flaminghe ende Zeelandere plaghen (plachten) te wonen, op haer erve, alsoe si zeiden (op hun terrein, zoals ze zeiden)".

Ridder Gerard van der Heiden, drossaard van Brabant, "verboot thuus te richten (het huis te bouwen), tend (totdat) hi ende die van Huberghen voers (voornoemd) met vonnisse ende met rechte ... geslicht waren (er recht was gedaan)". Op bevel van de hertog van Brabant zou dit dan gebeuren. In de kerken werden tijdens de zondagsmis de ooggetuigen gedagvaard op 27 december.

Zowel de abt als de prior hadden documenten meegebracht: de Wilhelmieten beschikten over "copien van brieven tusghen LXX ende XC jaren out, sprekende vanden ghenen diese zouden hebben ghefondeert, maer sine maeckten gheen mensie van onsen here den hertoghe, noch van sine vorderen, noch vanden abden van Tongerlo" (ze vermeldten noch de hertog, noch diens voorouders, noch de abt van Tongerlo). De abt daarentegen "toende privilegien ende carten die van dsabs eijghendom van Calmpthout ende van Esschen ende vanden rechte dat hi daer binnen heeft claerliic (duidelijk) spraken".

Een daarvan was 191 jaar oud, een ander 150 jaar, een derde 50 jaar, terwijl ze alle drie behangen waren met het grootzegel van de toenmalige hertog.

De Wilhelmieten bleken in dit spel de minderen. Het was volgens de arbiters duidelijk dat de plaats waarop de prior van Huijbergen aanspraak maakte ver binnen het hogere rechtsgebied van de hertog en de eigendomsgrenzen van Tongerlo was gelegen, en dat ook het

klooster van Huijbergen, of althans het grootste deel daarvan, binnen die grenzen lag. En zo gebeurde dat het daags daarop, woensdag 28 december, op verzoek van de abt van Tongerlo, Wouter Back, het verslag van het rechtsgeding werd opgemaakt en voorzien van de zegels van de drossaard en van 12 andere met name genoemde heren. Dit betekende dat de Wilhelmiëten zelfs geen recht meer konden doen gelden op het bezit van hun eigen klooster.

HET INGELASTE VERHAAL

Onder de documenten die de aanspraken van de abt moesten staven, was er een uit het jaar 1335, dat ter rechtszitting nog eens volledig werd voorgelezen, en waarvan de tekst dan ook in de akte van Kerstmis 1349 is opgenomen. In eerstgenoemd jaar namelijk zouden Weenmar van Hoogstraten en nog 15 andere hertogelijke leenmannen een onderzoek instellen omtrent de juiste loop van de grenzen tussen het gebied van de abt van Tongerlo en dat van de heer van Bergen op Zoom en nog enkele anderen.

Maar daar verschenen heer Gerard van Merxem en zijn vrouw ten tonele, vergezeld van hun "taelman" (rechtskundige) en "vele luden met piken ende met staven" en zij verboden recht te spreken op het gebied van Bergen. Maar toen bleek dat er niet van een rechtszaak maar alleen van een grenskontrôle sprake was, trokken zij zich terug. Het resultaat van het grensonderzoek, zoals dat in de akte van 1335 uitvoerig vermeld was, betekende onder andere dat de grenslijn Tongerlo-Bergen dwars door het dorp Huijbergen en het gebied van de Wilhelmiëten liep.

Het is niet vermetel te veronderstellen dat de voorlezing van dit document, waarin de namen van vele tientallen getuigen worden

genoemd, op de arbitrale zitting van 1349 de doorslag heeft gegeven. Wel is het vreemd dat de Wilhelmieten zich met hun klacht tot de hertog van Brabant hadden durven wenden. Het is ondenkbaar dat ze onkundig waren van wat er in 1335 gebeurd was. Hadden ze reden te veronderstellen dat de beslissing van dat jaar aanvechtbaar was? Of hadden hun beschermers, de heren van Bergen op Zoom, die door de uitslag van het grensonderzoek eveneens in hun bevoegdheden beperkt werden, hen misschien tot deze stap aangespoord? Wal vast staat is, dat Bergen op Zoom op de rechtszitting van 1349 officieel vertegenwoordigd was. Jan Brakenaar van Herenthals, drossaard van Bergen, was een van de twee heren die als de onmiddellijke assistenten van de voorzitter, Gerard van der Heiden, fungeerden. Maar bij de namen van degenen die hun zegel aan de oorkonde hingen, wordt wel naast Gerard van der Heiden zijn éne assistent Lodewijk van Zighenem, schout van Antwerpen, vermeld; het zegel evenwel van Jan Brakenaar, drossaard van Bergen, ontbreekt.

DE RAND VAN DE AFGROND

Dat de medebroeders van de Wilhelmieten drie eeuwen later deze fatale akte zouden opnemen onder de documenten die hun bestaansrecht moesten verdedigen ³⁹⁸), kon de monniken van 1349 niet troosten. De uitspraak van het scheidsgerecht moet hen niet minder dan als een doodvonnis zijn aangekomen. Een Latijnse akte van 30 januari 1350 ³⁹⁹) bewijst dat de nood van de Wilhelmieten tot zijn

³⁹⁸ C.v.d.Walle "De Prior" Jaarboek De Ghulden Roos 1972, 134.

³⁹⁹ AT, 658. De datum is volgens de "oude stijl": volgens onze tijdrekening was het 1351.

hoogtepunt was gestegen. Wie zij waren wordt in de acte, die het archief van Tongerlo bewaart, volledig vermeld. Het zijn de priesters Nicolaas Manneken, Joannes van Gheel, geboortig van Bergen, Walter van Turnhout, Egidius van Ghee¹, Joannes Faber van Gheel en Willem van Zittert, de subdiaken Willem van Pape en de lekebroeder Walter Scadeke. In de kamer van het klooster te Huijbergen die bij de poort was gelegen, verklaarden deze mannen onder ede, rond het uur van de Completen, met de hand op het hart en na het aanraken van het Heilig Evangelie, aan de vertegenwoordigers van de abt van Tongerlo en zijn convent, met volledige kennis van zaken en na rijp beraad, dat zij het habijt van de Orde van Praemonstreit wilden aanvaarden, tot diezelfde Orde toetreden en al hun goederen aan de Tongerlose abdij overdragen, als de H. Stoel een door de abt cum suis in te dienen verzoek zou inwilligen. Als getuigen aan de zijde van Tongerlo fungeerden Herman van Hapert en Petrus Wellens.

In de plechtstatige formulering van deze verklaring vinden we de reden van de aanvraag tot overgang niet vermeld, maar het ligt voor de hand de akte in verband te brengen met het vonnis van eind december 1349. We zijn te meer daartoe geneigd. omdat de notaris die het stuk opstelde, Michael van Parijs, clericus van het bisdom Kamerijk, na de in die dagen regerende paus, Clemens VI, met de gebruikelijke titels vereerd te hebben, verder alle vroomheid achterwege laat en zeer zakelijk wordt. Zorgvuldig geeft hij aan hoe men handelen zal om de gewone kosten van overdracht van goederen te vermijden. Zelfs de boete die de Wilhelmiëten zouden oplopen als ze zich niet hielden aan de gemaakte afspraak, wordt vermeld: een dergelijke overtreding zou hun op het forse bedrag van duizend florijnen komen. De opname van de Huijbergse Wilhelmiëten in de Orde van Praemonstreit heeft geen

doorgang gevonden. Wat hiervan de reden of oorzaak is, hebben we noch in het archief van Tongerlo, noch in dat van Huijbergen gevonden.

Wat wel z'n loop moest hebben, was het recht. Op 30 juli 1352 deed de deken van Ste. Marie te Utrecht, door de Apostolische Stoel daartoe gedelegeerd, uitspraak. In het Latijnse document dat daarop betrekking heeft ⁴⁰⁰) worden de Wilhelmieten weer één voor één opgesomd. Willem van Zittert van de akte van 1350 heet nu Willem van Rupelmonde. We veronderstellen althans dat beide Willems een en dezelfde zijn. En Joannes van Gheel, geboortig van Bergen, is prior geworden. De situatie wordt nog eens uitvoerig beschreven en de rechter veroordeelt, nadat hij ook de raad van juristen zegt ingewonnen te hebben, de Wilhelmieten tot teruggave van in totaal 40 hoeven ⁴⁰¹), zowel kultuurgrond als woeste grond, en tot betaling van 300 gouden deniers ⁴⁰²).

DE GROTEN KOMEN TOT INZICHT

De Wilhelmieten waren tenslotte het slachtoffer geworden van een grenskwestie tussen veel machtiger instanties dan zij zelf. Maar de meningsverschillen tussen de heren van Bergen op Zoom en de abdij van Tongerlo werden door de arbitrage van 1349 niet de wereld uitgeholpen. Een poging tot duurzamer vrede, in het jaar 1358

⁴⁰⁰ AT, 668.

⁴⁰¹ Het bezit van de Wilhelmieten was door schenking (o.a. in de jaren 1282 en 1293) uitgebreid.

⁴⁰² Of betaling van deze som heeft plaatsgehad is ons niet bekend. Misschien werd deze schuld door de overeenkomst van april 1360 (zie verder in dit artikel) kwijtgescholden.

ondernomen, is vastgelegd in een charter dat tot het Tongerlose archief behoort. Het is gedateerd op 1 september van genoemd jaar en opgemaakt in opdracht van de heren van Bergen op Zoom ⁴⁰³). De goede voornemens zijn in het met negen zegels behangen perkament op welsprekende wijze uitgedrukt.

"Een twi ende discort (tweedracht) langhen tijt gheweest heeft tusghen eersame lude den abt ende tconvente des godshuus van Tongerlo, aen die een zide (zijde) ende ons ende onsen vorderen (voorzaten) die heren van Berghen geweest hebben aen dander zide", zo bekennen Hendrik van Boutersem en zijn vrouw Maria van Merksem, heren van Bergen op Zoom, in de aanhef van de oorkonde. Maar men is nu tot beter inzicht gekomen.

"So int uterste Gode voer oeghen hebbende, omme onser zielen wille, onser vorderen ende nacomelinghen wille, met goeden ripen rade (na rijp beraad) ende met voersinnicheijden hebben gheaccordeert ende accorderen ... ende sijn claerliken eensworden ende verdraghen (zijn duidelijk eens geworden en overeen gekomen) metten voers. (voornoemde) abde ende convente voer ons ende voer onse oere (erfgenamen) ende nacomelinghen, heren van Berghen, alselker (over alle dusdanige) pointen, vorwarden ende condicien, als hier na volghende sijn ewelike durende."

De Bergse partij erkent in dit geschrift de limieten die in het document van 1349 zijn aangeduid. De beschrijving van deze grenzen en de opsomming van alle staken, palen en schilderachtige eigennamen is letterlijk dezelfde als die in de oudere acte. De heer van Bergen en zijn vrouw waren dus in deze erg inschikkelijk. Geschillen over

⁴⁰³ AT, 720; ook AH L. 3. (kopie).

gemeenschappelijk gebruik van heiden en moeren werden mede vereffend. Met deze akte zou ook het oordeel over het Huijbergse klooster bekrachtigd zijn, niet tot verblijding van de bewoners, als er aan hun situatie niet een aparte clausule gewijd was geweest.

"Voert sal dat godshuus van Huberghen dat gestaen is ende ghefundeert in onser heerlicheit van Berghen altoes in onser voerseijde heerlicheit van Berghen ende jurisdictie bliven. Waert oec dat zake dat dat godshuus van Huberghen enghe goede houdende waren ofte vercreghen hadden (indien het klooster te Huijbergen enige goederen zou bezitten of verkregen hebben) ofte aen hen gheslaghen daer hem t godshuus van Tongerlo ofte enghe andere gheestelike persone rechts toe vermaten (waarop het klooster van Tongerlo of andere geestelijke personen aanspraak maakten) des en sullen wij ons niet aenkeren (zullen wij ons daarin niet mengen) Ghevielt oec dat oft God wille niet sijn en moete (Zou het gebeuren, wat God verhoede) dat die van Huberghen van noede (nood) ofte van ghebreke haer godshuus van Huberghen laten (prijsgeven) moesten, soe sal die abt ende 't convent van Tongerlo voers. daer zetten enen priore met twee canoinken (kanunniken) van haren convente, Gode daer te dienen met allen den goeden (goederen) des voers. godshuus van Huberghen, waer si gheleghen sijn, bi consente (met toestemming) des heren van Berghen ende desghenen die consent sculdich is daer te doene".

De jurisdictie over het klooster lieten de heren van Bergen dus niet varen. Misschien moest de bepaling over de eventuele plaatsing van een prior en twee kanunniken van Tongerlo in het Huijbergse bezit als tegenprestatie dienen voor wat de heren van Bergen kregen toegewezen.

De abt, van zijn kant, bevestigde in een akte van dezelfde datum ⁴⁰⁴), 1 september 1358, de gemaakte afspraak in voor ons gevoel wat gereserveerde, niet overal duidelijke bewoordingen.

... "*maer waer dat zake dat (indien) die here van Berghen ofte siin nacomelinghe ofte ymend anders, die die vors. palen van Calmpthout ende Esschen avereynden, alse vanden vors. palen ende vanden rechte dat wi daer binnen hebben, ons ende onsen godshuse vors. ongheliic daden, dat God verbieden moete* (door ons en ons klooster binnen de gestelde grenspalen onrecht te doen, wat God verhoede), *soo moeten wi ons behelpen met onsen brieven ende carten ...*". En verder worden er, evenals in het Bergse document, afspraken gemaakt die betrekking hebben op het gebruik van moerassen, gemeenschappelijke weiden en braakland.

Over het Wilhelmienvlooster lezen we: "*Vort so gheloven wi, waer dat gheviele, des niet siin en moete* (wat niet te wensen is) *dat die Willemine van Huberghen haer godshuus lieten ende beghaven* (hun klooster zouden verlaten) *so soudon wi daer setten enen prioer met twee canoenken, Gode te dienen, dat godshuus te houdene ende te besittene, met alsulken goede alsi nu hebben ende namaels vercrighen moghen, so waer si gheleghen siin, met consente des heren van Berghen ende der gheenre die daer toe consent sculdech siin te ghevene, behoudenliken eiken here sijnre hogher heerlicheit sonder alle argelist*".

⁴⁰⁴ AT, slechts in afschrift aanwezig.

Voor wie op een afstand van ruim zes eeuwen terugkijkt op deze gebeurtenissen blijven er verscheidene vragen open, die de schaarse documenten niet beantwoorden. Zo bijvoorbeeld welk standpunt de Orde van de Wilhelmiëten, en met name haar hogere overheid, innam ten opzichte van de wederwaardigheden van de Huijbergse confraters en hun doen en laten. En ook of de door de heren van Bergen op Zoom opgeëiste jurisdictie over het Wilhelmiëtenklooster door de abt van Tongerlo volledig erkend werd. Het is in dit verband misschien waard op te merken, dat in de akte die op 1 september 1358 van de abt uitging, wel het Wilhelmiëtenklooster, maar niet de jurisdictie ervan, uitdrukkelijk ter sprake werd gebracht.

We denken dan ook dat er voor de monniken van Huijbergen een toestand van juridische onzekerheid bleef bestaan, die van de tweeslachtigheid inzake de ordeswetgeving bij de Wilhelmiëten een waardige tegenhanger was ⁴⁰⁵). Een akte uit die tijd, namelijk van 3 maart 1359, versterkt dit vermoeden ⁴⁰⁶). De prior van de Wilhelmiëten, broeder Wouter van Wevelswale en zijn conventueel broeder Willem van Repelmonde aanvaardden daarin een erfrente van "twintich schellingen ouder groten conincx tornoyen tsiaers" ⁴⁰⁷) en, voor "den heijligen Geest", dat is de armenbediening, te Steenberghe "twee sester roigcx (rogge) alle jaere" maar onder de voorwaarde dat, indien "dije clooster van Huijbergen te niete ginge ende sij geenstede

⁴⁰⁵ Zie daarvoor C v.d. Walle "Over de Professie van de Wilhelmiëten" in "Jaarboek Ghulden Roos", 1971, 91-97.

⁴⁰⁶ AH, Cartularium no. 104, fol. 8lvo e.v.

⁴⁰⁷ Een schelling oude tornoyen was ongeveer 45 cent koers 1906. Zie GKH, blz. 403.

en hadde noch en hielde binnen den lande van Bergen" de schenkers of hun erfgenamen "haer hant slaen mogen ... aen dije voirscreven renthe".

Maar 1360 bracht tenslotte uitkomst. Op 14 april van dat jaar kwam de abt van Tongerlo, Wouter Back, met de Wilhelmiëten samen in een huis te Leuven, dat eigendom was van de abdij. Van Huijbergen waren aanwezig prior Willem van Repelmonde, Nicolaas Menneken, Joannes Nouts van Bergen en Laurentius van Aalst, die ons even in verwondering brengen over de snelle wisseling in de ambten en de gelederen van de priorbewoners. Nu was ook de buitenwacht van de Orde present: de hoogste overste in de Franse provincie, Bernardus; prior Mensonus van 's-Hertogenbosch; en prior Willem van Biervliet. De Wilhelmiëten verklaarden plechtig afstand te doen van alle bezittingen tussen de palen Hortput en Sustermeer en Hortput en Hotmeer gelegen, dezelfde die in de fatale akte van december 1349 worden genoemd. Notaris Theodoricus Vagheboesch maakte daarvan de Latijnse akte op, die met de zegels van de prior van Huijbergen, het convent van Huijbergen, de provinciaal van de Wilhelmiëten en de prior van 's-Hertogenbosch bekrachtigd werd ⁴⁰⁸). Voor één dag scheen dat wel genoeg te zijn. Het was immers, zoals de akte zelf zegt, vespertijd, "hora vesperum vel quasi".

Daags daarop, omstreeks het uur van de priemen, verklaarde Willem van Repelmonde, prior van Huijbergen, dat hij van de abt van Tongerlo dertien hoeven grond, binnen dezelfde palen gelegen die de akte van de vorige dag noemt, met de tienden daarvan, te eeuwigen dage in gebruik ontvangen had, tegen een jaarlijkse cijns van één kleine

⁴⁰⁸ AT, 741.

gouden florentijnse gulden. Indien er binnen het kloosterdomein van de Wilhelmiëten, behalve genoemde dertien hoeven, nog andere landerijen of onontgonnen gronden zouden liggen die aan Tongerlo toebehoorden, zou daarvoor een cijns van één sester tarwe betaald worden ⁴⁰⁹). Als medegetuigen worden nu de provinciaal, de priors van Den Bosch en Biervliet, met nog enkele geestelijken en leken van Leuven genoemd ⁴¹⁰). Voor de Wilhelmiëten te Huijbergen moet Walter Back de man geweest zijn die hen ten slotte uit een onmogelijke situatie had gered. Ook Tongerlo rekent deze abt, de twintigste in een op de dag van vandaag nog voortdurende roemrijke reeks, tot de groteren onder hen ⁴¹¹).

BERICHTEN UIT DE SCHEMERING (LATERE MIDDELEEUWEN)

Niet alleen voor latere lezers schijnen er duistere passages voor te komen in de afspraken die de abten van Tongerlo en de heren van Bergen op Zoom in het jaar 1358 aangaande de gemeenschappelijke grenzen "voor eeuwig" gemaakt hadden. Ook de partijen zelf bleken na een kleine honderd jaar weer wat in de war geraakt. Een document, uitgaande van het stadsbestuur van Antwerpen licht ons daarover in

⁴⁰⁹ De originele akte is niet in AT aanwezig, wel een afschrift in het cartularium A, fol. 144 van de abdij. In AH zijn afschriften aanwezig: P.12a, P. 12b, L.4a. Het AH bezit ook een notarieel afschrift van een akte (L.4b) waarin de abt verklaart deze schenking gedaan te hebben. Ook te vinden in AH cartularium onder no. 18 fol. 13 e.v.

⁴¹⁰ Voor de kwestie "Grondbezit van de Wilhelmiëten rond 1300" zie GKH blz. 40-54, en G. Juten in Taxandria XI (1904) 148-169 en 279-283.

⁴¹¹ A. Heijlen a.w. blz. 191.

⁴¹²). Deze bestuurders hadden het stuk laten schrijven omdat het naar hun mening normaal was om te getuigen, zeker wanneer men daarom verzocht werd door beide partijen. Het grote stadszegel, op 21 augustus 1448 aan het perkament gehangen, siert dit document nog steeds.

In feite hadden de Antwerpse magistraten niets te doen dan een akte van 15 november 1441, door hertog Philips - dat is Philips de Goede van Bourgondië uit onze vaderlandse geschiedenis - uitgegeven, te laten kopiëren. Ze verklaarden daarbij dat "dinhout ende teneur van woorde te woorde (woordelijk)" was weergegeven. Er was namelijk "eene wile tijds stoot (onenigheid) ende geschille geweest tuschen onsen geminden in Gode den abt ende convent ons godshuijs van Tongerlo" en de heer van Bergen op Zoom, alias "Jan met de Lippen". Grenspalen bleken omgevallen of gammel geworden te zijn, en bovendien schenen de inwoners van Putte" ende sommige andere vut (uit) den lande van Berghen - onderdanen van de heer Jan - er alleen maar schurftige schapen op na te houden ("nijet dan rudige scape") en die nogal eens op Tongerloos gebied te laten grazen. Om dan "gonst, vrienſcap ende goede nagebuerscap tusschen die voirſs. partijen te vueden (voeden) ende te onderhouden" had de Raad van Brabant het terrein gevisiteerd, 'n enkele oude paal, "die zere begonst te vergane" door "eenen nu wen" vervangen en er nog een paar aan toegevoegd. Bij de vermelding van dat alles wordt aan beide partijen zorgvuldig eer gedaan, maar men krijgt de indruk dat Tongerlo in het gelijk wordt gesteld en heer Jan de les gelezen.

⁴¹² AH, Ch. 9.

De Wilhelmiëten hebben in dit geschil geen actieve rol gespeeld. De akte vermeldt slechts, als onderdeel van een volledige grensbeschrijving, een lijn "van den oestijnde van Zustermeredriebomende op Hertspuit ende van Hertspuit driebomende op dat zuitheinde van Hotmeer' ". Dat betekent, wat we al wisten, en wat verder in de tekst ook wordt gezegd, dat de grens loopt "over die kerk vanden cloostere van Huijbergen ... alsoe dat dmeeste deel vander kerken ende den godshuise blijft binnen den eigendom me voirss." Dat is: van de abdij van Tongerlo. Misschien heeft deze uitdrukkelijke vermelding de bedoeling te reageren op een verklaring van Jan metten Lippen d.d. 28 juli 1440 voor het souvereine Leenhof van Brabant, die Huijbergen zonder meer tot het Land van Bergen rekent ⁴¹³).

GOEDEN RIJNSCHEN WIJNE

In de verhouding van het Wilhelmiëtenklooster tot de abdij van Tongerlo tijdens de twee eeuwen die op het drama van 1349-1360 volgden willen we ons niet verdiepen. Het Huijbergse archief bezit daarover trouwens slechts schaarse gegevens. De Wilhelmiëten konden nu zonder vrees voor hun bestaan zich toeleggen op monastieke beschouwing, beheer van hun bescheiden bezit en zielzorg over de Huijbergse kudde en zo nodig daarbuiten. Er groeide in het dorp een bestuursvorm die met de tweeherigheid van Huijbergen rekening hield. De abt van Tongerlo benoemde drie schepenen, waarvan er een stadhouder was; de prior twee schepenen,

⁴¹³ AH, A 2d. Extract uit hoofdleenboek van Antwerpen; kopie dd. 18 oktober 1649.

waarvan een stadhouder, een secretaris en een vorster ⁴¹⁴). Een dergelijke regeling, waarin stof tot conflicten steeds aanwezig blijft, moet blijvend een beroep doen op de goede wil en het gezonde inzicht van de partijen. We hebben de indruk dat de Huijbergenaren ten opzichte van deze eisen niet al te zeer beneden de maat zijn geweest. Intussen bleven de banden tussen de Wilhelmiëten en de erfgenamen van de 13e eeuwse stichters bestaan. Voor heer Jan metten Lippen was de uitspraak van de Raad van Brabant dd. 15 november 1441 geen aanleiding om de vriendschap met de Wilhelmiëten te laten verkoelen. Zo lezen we in het cartularium van het Huijbergse archief onder datering van 2 januari 1486:

"Johan, Heere van Bergen opten Zoom, van Glymes, van Brecht etc. doen te wetene eenen ijegelijcken dije nu zijn ende naemaels wesen zullen, dat wij, aanmerckende de sware ende grote aermoede der religiosen des goidshuijs ende convents van Huijbergen, geconsenteerd ende gegeven hebben ... wt (uit) ende van wegen onser hooger heerlicheijt dat de ... prior ende religiosen zullen mogen stellen eenen watermolen binnen der vierschare van Huijbergen" ⁴¹⁵).

En ook in zijn testament bleek heer Jan de Wilhelmiëten niet te hebben vergeten. Zijn zoon en opvolger, Jan III van Glymes, berichtte daarover op 15 sept. 1495 ⁴¹⁶) dat

⁴¹⁴ AH, L.21, L.90 en Registrum Locationis villarum nostrarum fol. 246vo, dat ook de tekst aanhaalt van de plechtige eedformules, waarmee de funktionarissen hun ambt aanvaardden (fol. 245 en 246).

⁴¹⁵ AH Cartularium No. 19 fol. 14 e.v.

⁴¹⁶ Gemeente-archief Bergen op Zoom. Archief Raad en Rekenkamer van de Markiezen, inv. nr. 2402

C.J. F. Slootmans, Jan metten Lippen, Rotterdam 1945, 106.

"onse lieve ende zeere geminde Heere ende Vader ... in sijnen testamente ende wtersten wille gegeven ende gemaicht heeft den Religieusen vanden Cloostere van Huijbergen van Sinte Willems oirdene elcx jairs ... sesse amen goets wijns, te wetene goeden rijnschen wijne ofte andere goeden wijn van over zee, ofte voir elcke ame drie gouden rijns guldens".

De overledene stelt dat legaat in de plaats van een andere uitkering waarmee hij ten achter is geraakt, *"ende daer aff (waarover) zij hun over veele jairen geleden dicwele (dikwijls) beclaecht hadden omdat zij eghene (geen) betalinge daer aff cregen"*.

De jaarlijkse uitkering schijnt bovendien de Wilhelmieten in staat te moeten stellen

"om tonderhoudene ende te continuerene de reformatie ende observantie van haerluijder regule dije zij bij informatien, raede ende versuecke (verzoek) desselffs ons liefsten Heeren ende Vaders over veele jairen aengenomen ende tot hier toe wel ende eerbaerlijck gehouden hadden tot hueren (haar = hun) grooten coste ende laste, gelijk dat al langer ende breder verclaert is ende begrepen inden testamente ons liefs Heeren ende Vaders voirgenoemt".

We vragen ons na de lectuur van deze testamentspassage wel af op welke wijze de goede wijn uit het Rijnland of van overzee kon strekken tot groter regeltrouw van de Wilhelmieten. Heer Jan III heeft zich deze vraag wellicht ook gesteld. Want aan de tekst van zijn brief is onder dezelfde datum als het schrijven zelf de in het Frans gestelde mededeling toegevoegd dat de zes amen wijn à drie gouden rijnsguldens per aam vervangen zullen worden door een jaarlijkse rente van vijftewintig gulden. Het is deze praktijk die de Bergse heren eeuwen hebben volgehouden.

De zorg van heer Jan metten Lippen voor de monastieke observantie van zijn beschermelingen vinden we eveneens het overdenken waard. Bij het menselijk streven om goddelijke geboden en religieuze idealen in het leven waar te maken is het van belang dat de kreupele en de blinde niet weigeren elkaar te helpen. De zwakheid van beiden kan voor de toeschouwer geen reden zijn om hun oprechte intentie uit te sluiten ⁴¹⁷).

WAARIN VELEN HELAAS MISDOEN ...

Naar het waarom en het hoe van de kloosterlijke reformatie, die in het testament van Jan metten Lippen wordt aangeduid, kunnen we slechts gissen ⁴¹⁸). Maar ze moet ook uiterlijk waarneembaar zijn geweest, zoals uit dit testament blijkt. Een andere akte, waarin Jan's zoon, Jan 111, een rol speelt, bevestigt deze stellige indruk. Ze dateert van 26 februari 1503 ⁴¹⁹). De Wilhelmiëten krijgen daarin het recht op bepaalde goederen toegewezen onder voorwaarde dat, indien het klooster van Huijbergen zich zou afkeren van de kloosterlijke reformatie, diezelfde goederen weer aan de heer van Bergen zouden vervallen, zolang niet duidelijk gebleken was dat in het klooster de reformatie was hersteld.

Deze Huijbergse hervormingstendensen passen in een ruimer streven naar "herbronning", waarover de eerder aangehaalde professor Elm spreekt ⁴²⁰). Maar daar we niet weten in hoeverre we de gegevens uit

⁴¹⁷ Sloomans a.w., passim.

⁴¹⁸ GKH, 41.

⁴¹⁹ Archief Raad en Rekenkamer, 311.

⁴²⁰ Elm, 150-160.

de algemene ordegeshiedenis op het Huijbergse convent moeten toepassen, blijven ze stemmen die uit de mist opklinken. Enig houvast, mede voor een wat latere tijd, bieden ons berichten over de ordeskapittels, zoals die in het "Statutum Universale" van Benedictus Bourgoy ⁴²¹) en ook bijvoorbeeld in een uit het klooster van Beveren afkomstig handschrift voorkomen ⁴²²).

Inspirerend en bemoedigend kan men dergelijke lectuur niet noemen. Bij het lezen krijgt men soms meer de indruk met een wetboek van strafrecht bezig te zijn dan met de handreiking voor een godgewijd leven. De veelvoudige herhaling van disciplinaire dreigementen wekt meermalen de indruk dat de kapittels zich machteloos voelden tegenover verslapping, of zich min of meer verantwoord achtten als ze eens goed van leer waren getrokken.

Toch menen we dat enige voorzichtigheid in het oordelen bij het lezen gewenst is. We achten de mogelijkheid van een mentaliteit, die het in het publiek signaleren van tekortkomingen als het voornaamste verbeterings- of voorbehoedsmiddel beschouwt, ook bij de Wilhelmiëten niet uitgesloten. Wat ook weer niet betekent dat de dingen die door de kapittels met name genoemd werden weggepraat behoren te worden.

⁴²¹ Benedictus Bourgoy, Statutum Universale sive Compendiosa Praecipuarum Conslitutionem Collectio. Luik 1715.

⁴²² Acta Capitularia Ordinis Sti. Guilielmi. Uittreksels daaruit heeft de Belgische Wilhelmiëtenkenner Prud. M. Janssens me zeer vriendelijk ter beschikking gesteld.

Een kleine bloemlezing moge dan volgen ⁴²³).

- De prioren mogen niet dan om wettige redenen afwezig zijn bij de kapittels (Walincourt, 1365).
- Zo iemand zich verzet tegen de oversten, zullen dezen desnoods de hulp van het burgerlijk gezag inroepen om hem een kerker te zetten (1375. Uit de "Acta Capitularia", Beveren).
- Niemand mag zijn prior met minachting bejegenen (1393. "Acta Capitularia", Beveren).
- De prioren moeten degenen streng vermanen, die op on passende, al te kostbare wijze, volgens mondaine en ontaarde zede gekleed gaan, waarin velen helaas misdoen (Walincourt, 1463, onder voorzitterschap van prior-provinciaal Noydens van Bazeldonk).
- Geen lid van onze Orde mag een huis, prior of medebroeder voor de wereldlijke rechter dagen ('s-Hertogenbosch, 1467).
- Bevestiging van het vorige (Beveren, 1471).
- De prior mag niemand enig bezit toestaan. De innerlijke vrijheid ten opzichte van aards goed is een bescherming van de zuiverheid en behoort zozeer tot het wezen van het monnikenleven, dat zelfs de paus daaraan niets kan veranderen (Aalst 1473).
- Het is aan de prior en zijn convent verboden vaste cijnzen te verkopen zonder verlof van de provinciaal of het kapittel (Huijbergen 1483).
- Geen convent mag tot de verkiezing van een nieuwe prior overgaan in afwezigheid of tegen de wil van de visitator van het huis, tenzij er periculum in mora aanwezig is (Parijs, 1485).

⁴²³ De namen tussen haakjes duiden de vestigingsplaatsen aan van de priorijen waar de kapittels gehouden werden.

- De provinciaal moet in zijn vierjarige ambtstermijn al zijn huizen visiteren of dit door een gemachtigde laten doen (Brugge, 1497).
- Een monnik die zonder verlof van zijn prior naar een ander klooster gaat, zal met de kerker gestraft worden (Walincourt, 1499).
- Broeders die kwaad gesproken hebben van hun prior, moeten twee dagen op water en brood vasten en zullen getuchtigd worden. Hebben ze die fout begaan in aanwezigheid van wereldlijke personen, dan wordt hun straf verdubbeld. Blijven ze onboetvaardig en weerspannig dan kan de prior hen zelfs met behulp van de wereldlijke macht doen opsluiten (Luik, 1501).
- De stilzwijgendheid moet onderhouden worden, behalve op maandag en donderdag (Huijbergen, 1509).
- Als een broeder zal trachten een van de huizen van onze Orde, die alle exempt zijn (d.i. onder het rechtstreeks gezag staan van de H. Stoel), onder een andere overheid te plaatsen zal er onmiddellijk een beroep gedaan worden op de H. Stoel, en de betrokken broeder zal uit het huis verwijderd worden. Is de schuldige een prior, dan is hij ipso facto van zijn ambt vervallen (Aalst, 1557, onder voorzitterschap van Simon Pelgrom, prior van 's-Hertogenbosch).

Maar we willen de grenzen die we ons in de titel van dit artikel gesteld hebben niet overschrijden. De rouw-litanie hierboven is overigens slechts een keus; en met zekerheid kunnen we niet uitmaken in hoeverre de Huijbergse monniken mede aanleiding waren tot de opgesomde strafmaatregelen, hoewel eerder aangehaalde akten ons te denken geven. De Huijbergenaren zullen in ieder geval niet zulke vreemdelingen in Jeruzalem geweest zijn, dat de achtergrond van de besluiten voor hen verborgen was. Van de malaise in de Orde moeten ze, ondanks de grote mate van zelfstandigheid tegenover de andere

priorijen, de weerslag hebben gevoeld. De kapittels waren dan tenminste een stem uit eigen kring die zich tegen wat verkeerd was

44 Links: Cartularium van het klooster te Huijbergen; rechts: register van onroerend goed en andere aantekeningen, aangelegd in 1646. (Instituut Ste. Marie, Huijbergen).

verhief.

HET CARTULARIUM

Over de burgerlijke betrekkingen van de Huijbergse kloosterlingen in de latere middeleeuwen zijn we wat beter geïnformeerd dan over hun innerlijk leven. Het cartularium van de priorij verschaft ons over het eerste enige gegevens, al vormen de ongeveer 130 gekopieerde akten uit dat boek niet meer dan een legpuzzel, waarin de meeste stukken ontbreken. Een tiental akten stamt uit de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw. de oudere stichtingsakten daarbij niet inbegrepen. Het

merendeel dateert uit de jaren 1450 tot 1550. Daarnaast zijn er nog enkele van recenter datum.

De meeste zijn in de Nederlandse taal gesteld. De zakelijke betrekkingen van de monniken reikten in het algemeen niet ver, maar waren toch niet tot Huijbergen beperkt: schepennamen uit Bergen op Zoom, Zuidgeest, Wouw, Roosendaal, Ossendrecht, Essen en Kalmthout, Gastel, Kruisland, Westwezel, Hoogstraten, Eekeren en Antwerpen komen naast die van Huijbergen veelvuldig voor. Dat zijn dan slechts de getuigen van de eigenlijke schenkers of stichters van een cijns of rente. Of genealogen hier een paradijs vinden betwijfelen we: de Janssens, Pietersens, Willemsens, Laurijssens enzovoort zijn sterk in de meerderheid, hoewel er ook illustratiever aanduidingen voorkomen als "suster Barbare Goesens, priorinne des cloosters van St. Luciendael bijder stadt van St. Truijen".

Het is moeilijk precies na te gaan wat al deze zakelijke of vrome stichtingen als jaarlijkse inkomsten voor de Wilhelmiëten betekenden. Niet doordat ze zo royaal waren, want de meerderheid heeft betrekking op een klein aantal stuivers of schellingen 's jaars. Maar verscheidene zijn door latere priors of procurators doorgehaald, in het gunstigste geval met vermelding in de marge, wanneer en waarom dat gebeurd is. Toch hebben we geprobeerd een schatting te maken en we komen niet hoger dan een paar honderd carolus-guldens, één zo'n gulden te rekenen tegen twintig stuivers. Daarbij is de opbrengst van de grond die in de eerste tientallen jaren is geschonken niet meegerekend.

Een perkament van 3 juni 1494, in het Huijbergse archief aanwezig ⁴²⁴), biedt ons de mogelijkheid even tot binnen de kloostermuren door te dringen. Het zegt iets over de figuur van de commensaals, de pensiongasten, hier "familiaer" geheten, die, zonder lid van de Orde te zijn en zich door professie gebonden te hebben, toch als een soort oblaten tot de gemeenschap van het huis behoorden. Meteen verschaft ons dit stuk een vluchtige blik in het interieur van het klooster, dat een kleine haven van vrede lijkt te zijn voor wie in de storm is geweest. De latere lezer kan zich verbeelden dat men daarbinnen niet gejaagd werd door zorgen en niet geplaagd door tegenspoed. Grote bewijskracht "à décharge" bezit de akte evenwel niet, vooral niet indien bewezen kon worden dat Cornelis Jacobs van Sprundel, die de centrale figuur is in dit verhaal, dezelfde geweest zou zijn als ene Cornelis Coppens Luten van Sprundel, die in 1503 voortvluchtig was, nadat hij zich eerder "ingekocht" had in het Huijbergse klooster ⁴²⁵). Maar al zou de veronderstelling juist zijn, zo konden toch de ons verder onbekende capriolen van Cornelis de tekst van het document uit het jaar 1494 nauwelijks beïnvloed hebben. We laten het vrede-ademende stuk hier in z'n geheel volgen.

"Wij broeder Rogier Hazelare, prior des godshuijs van Huijbergen van Sente Willems oorden int bisdom van Ludiek (Luik) ende de ghemeene broeders des voorss. godshuijs doen condit allen den ghenen die desen brief sullen sien oft hooren lesen, dat wij ter sonderlinger

⁴²⁴ AH, Ch. 14.

⁴²⁵ Deze was de oorspronkelijke eigenaar van de goederen waarover in de eerder aangehaalde akte van 26 februari 1503 wordt gesproken.

(uitdrukkelijke) begheerten ende beden van Cornelis Jacopss van Sprundel eendrachteliic ende met goeder deliberacien den selven Cornelis Jacopss ontfangen ende voor onsen familiaer aenghenomen hebben, ter eeren Gods, salicheit ziinder zielen ende toot (tot) des voorss. godshuijs oirboor (nut) ende profijt. Ende met desen openen letteren geloven (beloven) wij prior ende broeders voorss. voir ons ende onse nacomelingen desen Cornelise voorss. te besorgene van eten ende van drincken, visch ende vleesch, zieck ende ghesont zijn leven lanck ende te doene allet ghene datmen eenen goeden ende ghetrouwen familiaer schuldich is te doene. (Hier volgt een zin, die door een geschonden vouw van het perkament onleesbaar is. Leesbaar ervan is: "voort alt ghene voir hem te doene dat wij voir onse familiaeren schuldich zijn"). Ende maken den selven ooc medeelachtich der duechdeliker ende godliker diensten (en maken hem ook deelachtig aan de goede werken en gebeden) die men in onsen voorss. godshuijse doet ende ten eeuwigen daghen doen sal. Met voirwaerden voorsproken dat Cornelis voorss. hem selven sal besorgen van cleeren oft abite (habijt) ende van al tghene dies hem noot is (dat hij nodig heeft) oft wesen sa! in zijnder cameran boven de ghemeene custuijme (boven het algemeen gebruikelijke). Ende hier voren so heeft dese Cornelis voirss. ghewillichlijck ende danckbaerlijck onsen voirs. godshuijse ter stondt gegeven ende bewesen eens ghereet (in baar geld) hondert rinsche guldens. Ende voort meer so heeft dese voorss. Cornelis noch bewesen ende versekert op ziiin goede (bezit) tot Sprundel ende dair ontrent hondert ende vierentwintich rinsche guldens eens, twintich karolus stuvers voir den gulden, na ziiin doot tot des voorss. godshuijs behoef als dan tontfangen, als eenen scepenen brief van Antwerpen wel bewijst. Ende voort so wille hij ende sa! gehouwen siin

tgodshuijs profijt te hulpen doene buijten ende binnen na sinen staet (zo goed hij kan) ende gehulpich te ziine te backen ende te brouwen (te helpen bij het bakken en brouwen). Ende hem selven eerbaerliick ende devotelück te dragene, missen te hoorne ende te dienene (de mis te horen en te dienen) ende onsen Heere voor tgodshuijs te biddene. Ende sal besorgen tot sinen kercken recht redelijck na siin devocie (hij moet zijn eigen kerk - te Sprundel?- volgens recht en eigen wens bedenken). Ende voorts al tghene dat hij hier hebben sal dat sal den voorss. godshuijse ziin ende bliiven. Ende dat hij over de heije tsprundel (te Sprundel) oft dairontrent (of in de omgeving) laten sal boven de hondert ende vierentwintich rinsche guldens voirs. dat sullen ziin vriende behouwen oft met sinen wille dair mede doen doen, het zij erve rente oft anders, sonder fraude ende argelist. In kennisse der waerheit ende alle saken voorss. vast ende van weerden te blivene so hebben wij prior ende broeders gemeene desen openen brief beseghelt met onslieder zegelen hier onder aenhanghende. Int jair ons Heeren datmen screef dusent vierhondert ende XCIII den derden dach in junio."

45 Zegel van het kapittel van de orde van St Willem, 18^e eeuw (instituut Ste Marie, Huijbergen)

[illegible]

45 Akte waarbij prior en convent van het klooster te Huijbergen verklaren de goederen van Cornelis Coppens Loten van Sprundel te hebben ontvangen, 1503. De inhoud van deze akte wordt in de bijdrage van Clemens van de Walle behandeld. (Gemeente-archief, Archief Raad en Rekenkamer Bergen op Zoom).

Op de verhouding van de Wilhelmiëten tot de heren van Bergen op Zoom moeten we nog even terugkomen.

Jan III was, evenals zijn vader, de Wilhelmiëten wel genegen. Maar het moet deze grote figuur, wiens invloed reikte tot ver buiten de grenzen van het Bergse land, niet mogelijk geweest zijn veel tijd te wijden aan de belangen van het klooster.

"Door zijn intensieve bemoeienissen met de nationaal-Bourgondische politiek was Jan zelfs niet in staat zich voortdurend met zijn (eigen) domeinen en heerlijkheden bezig te houden" ⁴²⁶).

Vergeten deed hij de Wilhelmiëten evenwel niet; we hebben daarop al gewezen. En in 1521 schonk hij aan hun kerkje een gebrandschilderd raam en in 1525 nog een ⁴²⁷).

Ook na hem werden de contacten voortgezet. Na de dood in 1541 van Antonius van Glyrnes, de eerste die de titel van markies mocht voeren, bevestigde diens vrouw Jacqueline van Croy een overeenkomst die de markies nog met Jacob Iemands, prior van Huijbergen, over de zgn. Huijbergse Plantage gesloten had. De markiezen kregen het eeuwigdurend gebruik van willaerde (braakland, heijen ende woestinen groot hondert zessentachtentich gemeten, gelegen ende gestaan tot Huijbergen" tegen de even eeuwigdurende betaling van een jaarlijkse rente van dertig gulden. Broeder Aernoud Schoolmeester, provinciaal der Wilhelmiëtenorde in Frankrijk en prior

⁴²⁶ W.A. van Ham a.w. 145-146. C.J.F. Sloomans a.w. 107-308.

⁴²⁷ C.J.F. Sloomans a.w. 210 en 211.

van Walincourt, had in 1540 aan de Huijbergse prior verlof gegeven om deze overeenkomst te sluiten ⁴²⁸).

Een paar jaar daarna kregen de Wilhelmiëten opnieuw meer rechtstreekse bemoeienissen met de plantage. Het beheer kwam namelijk in handen van de prior van Huijbergen; klaarblijkelijk heeft de markiezin het nuttig gevonden iemand met het beheer te belasten die vlakbij woonde. Jan Huve (zo heette de prior) heeft tot zijn dood in 1560 het beheer over de plantage gevoerd. Zijn rekeningen, die hij jaarlijks aflegde op de rekenkamer van het markiezenhof in de stad, zijn bijzonder gedetailleerd, en geven een goed beeld zowel van de plantage zelf als van het boerenbedrijf, dat er werd uitgeoefend. Na het overlijden van de prior Huve voerde de rentmeester van Bergen op Zoom de administratie van de plantage ⁴²⁹).

⁴²⁸ AH, Cartularium nos. 20 en 21, fol. 16 en 17.

⁴²⁹ W.A. van Ham: "De Wouwse Plantage vóór 1795" in Ste. Gertrudis in het Woud, Wouw 1976. 159-173.

NASCHRIFT

Na de betrekkelijke rust van twee eeuwen is het kleine klooster in de eerste helft van de Tachtigjarige oorlog voorwerp geworden van plundering en verwoesting, en na zijn herbouw opnieuw van gevaarlijke aanspraken door hogere instanties. Nu waren het de koning van Spanje en de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, die na de Vrede van Munster elkaar de jurisdictie over het Wilhelmietenterrein betwistten.

Over deze gebeurtenissen bezit het Huijbergse archief een veel ruimere documentatie dan over de twee eeuwen daarvóór. De markiezen van Bergen en de abten van Tongerlo waren bij deze hachelijke strijd min of meer geïnteresseerde toeschouwers, maar ook meermalen, in weerwil van meningsverschillen met het wat eigengereid schijnende Huijbergse convent, beiden helpers van de Wilhelmieten. Als markiezin Elisabeth, die na het sluiten van de Munsterse Vrede het gezag in Bergen op Zoom uitoefende, de juridische aanspraken van haar voorgangers op Huijbergen had doen gelden, zou het bestaan van het Wilhelmietenklooster in groot gevaar gebracht hebben. Maar ze bleef in dit punt bij ons weten neutraal en kon juist daardoor de beschermvrouw van het klooster blijven. En wat de abt van Tongerlo betreft: toen de Wilhelmieten tijdelijk uit hun huis verdreven waren, was hij het die hun in de onmiddellijke nabijheid van het klooster, maar op onbetwist Zuid-Nederlands terrein, een onderkomen bood. Maar vooral is het een man uit eigen kring geweest, prior Siardus Bogaerts, die met de steun van de Spaanse ambassadeur in Den Haag, de ondergang van het monasterium heeft

weten te voorkomen. Want dat zou het lot van het huis zijn geweest, als de Hoogmogende Heren in Den Haag het pleit hadden gewonnen ⁴³⁰).

Pas in 1847 heeft het Wilhelmiatenklooster als zodanig opgehouden te bestaan. Toen verliet de enig-overgebleven monnik Guilielmus van den Bergh, Huijbergen, en nam z'n intrek in de Cistercienserabdij te Bornem bij Antwerpen. Huijbergen was de laatste nederzetting van de Orde ⁴³¹).

47. Zegel van prior en convent van het klooster te Huijbergen aan de akte van 1503 (vgl. nr. 46).

⁴³⁰ Over dit geschil handelen zeer talrijke dokumenten in AH en de rijksarchieven in Den Haag, Brussel, Simancas (Spanje) en het gemeente-archief te Bergen op Zoom. GKH beschrijft het op 105-156.

⁴³¹ Het AH, maar vooral het archief van het bisdom Breda en het kloosterarchief te Bornem bezitten dokumenten over de verwickelingen die aan het vertrek van Guilielmus van den Bergh naar Bornem voorafgingen.

AANTEKENINGEN

Deze bijdrage maakt deel uit (hoofdstuk 2) van een publicatie met de titel *Siardus Bogaerts, de prior en en zijn monasterium te Huijbergen* door dezelfde schrijver. Deze publicatie verscheen in 1980 in de serie geschiedkundige monografieën, *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland deel XLVIII* uitgegeven door de Stichting Zuidelijk Historisch Contact.

Deze laatste publicatie maakt op zijn beurt gebruik van de informatie in het boek *Geschiedenis van het Wilhelmiatenklooster en van het bisschoppelijk instituut St Marie te Huybergen, door eenige oud-leerlingen.* uitgegeven door H.P.M. Verlinden te Bergen op Zoom 1906.

Gebruikte afkortingen:

- AH : archief van het Wilhelmiatenklooster Huijbergen, Instituut St. Marie te Huijbergen.
- GKH: Enige oud-leerlingen, Geschiedenis van het klooster en van het bisschoppelijk instituut Ste. Marie te Huijbergen, 1906.
- AT: Archief van de abdij Tongerlo te Tongerlo (België).

Titelpagina:

Beloningpenning uitgegeven na het beleg van Bergen op Zoom 1622

Omslag:

Gravure van Samuel de Swaaf', 1634.

Mille periculis

Hof van Bergen

Grangea Nostra

Zuydt

